

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

B 1,211,604

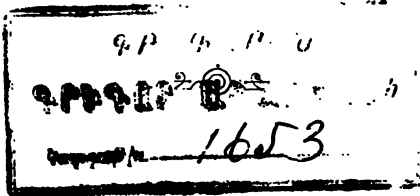

ԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Մ Ա Ս Ն Ա.

Երկասիրութիւն

ԿԱՐԱՊԵՏ Ծ. ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ

Վ Ա Ղ Ա Ր Շ Ա Պ Ա Տ

Տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի

1908

1

Karapet Firsirotis
Hayots Fkoghetsaway

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

patristics...

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Մ Ա Ս Է Ա.

Երկաւիրութիւն

ԿԱՐԱՊԵՏ Ծ. ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ

Վ Ա Ղ Ա Ր Շ Ա Պ Ա Տ

Տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի

1908

Grad

EREN

975

BUHR

ՄԻ ՔՈՆԻ ԲՈՇՈՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՐԿԱՍԻՐՈՂԻ ԿՈՂՄԻՑ

Տարիներ առաջ, երբ ես յանձն առայ Հայոց եկեղեցւոյ պատմութիւն դասաւանդել Մ. Աթոռի շեմարանում, իմ հասկացած պատմութեան համար ձեռնարկ չկար. պէտք էր նորը կազմել: Անցեալ դարում լոյս տեսած թէ ազգային ընդհանուր և թէ եկեղեցական պատմութեան բոլոր ձեռնարկների մայրը Չամչեանի եռահատոր պատմութիւնն է. նորանից են փոխ առնում բոլորեքեան իրենց հայեցքների մեծ մասը պատմական աղբիւրների, անցքերի, անձնաւորութիւնների մասին, նորա ընդունած ժամանակագրութիւնն են գործ դնում, յաճախ նորա միտումաւոր բացատրութիւններին և արհեստական պատճառաբանութեանը ենթարկուում: Սակայն Չամչեանից յետոյ պատմագիտութիւնը հսկայական յառաջադիմութիւն է գործել և թէպէտ մեր պատմութեան համեմատաբար քիչ քաժին է ընկնում այդ յառաջադիմութիւնից, ներելի չէ այնուամենայնիւ անտես անիլ եղածը և շարունակել ուսուցանել այնպիսի բաներ, որոնք արդէն հերքուած են նորագիւտ աղբիւրների և նոր ուսումնասիրութիւնների շնորհիւ, տալ գաղափարներ, որոնք ժամանակակից ըմբռնումների հետ չեն հաշտուում: Պէտք էր ուրեմն պատմութեան բուն նախնական աղբիւրներին դառնալ, նոցա վերայ եղած ուսումնասիրութիւններն ի նկատի առնել, ամեն ինչ ի նորոյ քննել և ստուգել: Քանի որ այդ աշխատութիւնը կատարուում էր դասերի հետ զուգընթացաբար, իւր ազդեցութիւնը կթողնէր այն բնականօրէն դասաւանդութեան եղանակի վերայ. ես ինձ իրաւունք չէի համարում աւանդականի փոխարէն իմ եզրակացութիւնները դնել աշակերտների առաջ, առանց բացատրելու, թէ ինչի վերայ են հիմնուած սոքա: Այդպիսով դասաւանդութիւնը ստանում էր քննադատական-վիճական բնաւորութիւն. պատմելիս ես կամայ ակամայ ունկնդիրները միտքը տանում 1

այն ճանապարհով, որով ինքա գնացել էի՝ որոշ արդիւ-
հասնելու համար. շարունակ աչքի առաջ ունէի սխալ ւ
ղեկութիւններ ու տեսութիւններ, որոնց դէմ վիճում, հ
քում և տեղը նորն էի դնում: Իմ պատմածներն ա
կերտները գրի առան, ես հարևանցի կերպով սրբագր
նոցա գրածը, և այդպէս կազմուեցան տետրակներ, որ յե
տարէցտարի արտագրուում էին, և մինչև վերջին տարին
բիշներն ևս այդ տետրակների վերայ էին աւանդում Հս
եկեղեցւոյ Պատմութիւնը շեմարանում:

Անցեալ ուսումնական տարուայ սկզբին շեմար-
վարչութիւնը՝ կամենալով ազատել աշակերտներին տետր
ներն արտագրելու ծանր աշխատութիւնից, առաջարկեց
տպագրութեան տալ: Սիրով յանձն առայ, բայց շու
նկատեցի, որ կարելի չէր եղած տետրակները նոյնութե
կամ փոքրիկ փոփոխութիւններով տպարան ուղարկել. պ
էր մեծ մասը փոխել, կամ նորից գրել: Ինձ համար պ
էր հարկաւ, որ իսկական մտքով դասադիրք կազմելիս
բնոր կլինէր հանել բոլոր քննադատական մասերը, կողմն
դատողութիւններն ու կարծիքները, և որոշ իրողութիւն
ու թուեր ներկայացնել աշակերտին. սակայն այդ դէպք
ուսուցչի կամ ընթերցող հասարակութեան ձեռքում պ
է գտնուէր նախօրօք մի ուրիշ գիրք, որի մէջ պարզա
նուած ու պատճառաբանուած լինէր հանգամանօքէն,
լինչ հիմունքներով աւանդական պատմուածքի և տեսութե
փոխարէն նորն է տրուում այժմ. ուրիշ խօսքով պէտք
առաջ մի ընդարձակ բուն քննադատական պատմութե
գրել, մանրակրկիտ հետազոտութիւնների ու բացատր
թիւնների մէջ մտնել, նախկին հեղինակների վիճելի կ
ծիքները կէտ առ կէտ հերքել, անթիւ ծանօթութիւն
դնել են,—մի մեծ աշխատութիւն, որի պահանջած ժա
նակն ու յարմարութիւնները չունէի: Ստիպուած եղայ
րից միջին ճանապարհ ընտրել ու նիւթի հետ տալ այն
ցատրութիւնները, որոնք իւրաքանչիւր իրողութեան
չափով հաւաստի և ստուգուած լինելը որոշում են: Դժու
տաբար իմ անակնկալ կերպով նոր պաշտօնի կոչուելն
Մ. Աթոռից հեռանալը արգելք եղան՝ սկսած գործը
չնով առաջ տանելու և մինչև վերջ հասցնելու. և

ո շարունակ ես այլ ևս նորանով զբազուել չկարողացայ, կ յետոյ, յանձն առած պարտքից մասամբ թեթևանալու մար, հատուած առ հատուած տպագրութեան նիւթ ուրկելով հեռուից՝ այսպիսի աշխատութեան բոլորովին նպաստ պայմաններում, հազիւ հնարաւորութիւն ունեցայ նչափը գլուխ հանելու, որ ահա վստահանում եմ հրապակի վերայ դնել:

Եկեղեցական պատմութեան դասագրքի մեծ կարիք այժմ, թէ մեր դպրոցներում և թէ պետական միջնակարգ տարաններում գործ դնելու համար: Այդ կարիքին բաւականութիւն տալու յաւակնութիւն չունի ներկայ երկասիւթիւնը, որ բացի յիշեալ թերութիւններն ունենալուց և սակատար լինելուց՝ տպուած է սակաւաթիւ օրինակներ: Գուցէ մեր կրօնուսոյցներից շատերը կկամենային, որ սա բ բոլոր պակասութիւններով մէկտեղ ամբողջացած լինէր լրիւ դասընթացի համար նիւթ մատակարէր իրենց: Սակայն դ պահանջի լրացումը կամայ ակամայ պէտք է թողնե՞ք ելի յարմար ժամանակի, երբ իմ պաշտօնն ու միջավայրը այլ կտան թերևս սորա շարունակութեան փոխարէն վերև նարկած լուրջ և բազմակողմանի աշխատութեան ձեռնարլու և ամբողջ պատմութիւնը նորից աւելի կատարեալով գրի առնելու: Այս հրատարակութիւնը թող համարուի րև մի տպագրեալ դասարանական տետրակ, իբրև մասուոր փորձ մեր պատմութեան մի հատուածը լուսաբանեւ, իբրև ժամանակաւոր օժանդակութիւն դպրոցական գորնու: Այդպիսով, յոյս ունիմ, նա աննպատակ չի անցնի և բ որոշ սահմանափակ դերը կկատարէ:

Կ. ծ. Վ.

19 յուլիսի 1908 թ.
Քաւրիզ:

Ն Ե Ր Ա Ժ Ո Խ Թ Ի Ի Ն

Յիսուս Գրիստոս չրէից ժողովրդեան առջև ելաւ քրև Աստուծոյ արքայութեան քարոզիչ: Գարեր շարուակ այդ ժողովուրդն ապրել էր այն համոզմունքով, որ ըկնքի ու երկրի Արարիչն աւանձին խնամք ունի իւր վեայ. որ ինքք նախահայրերի և մարգարէների միջոցաւ ցուումներ էր ընդունել Նորանից, թէ ինչպէս պէտք է արանավայել պաշտօն մատուցանել Նորան և ինչպէս կենադավարել՝ Նորան հաճոյ լինելու համար. ընդունել էր ոստումներ, թէ մի օր պէտք է յայսմուի Նա կատաեալ փառօք և զօրութեամբ, ամէն չարիք ու ամէն հաառակութիւն աստուածային սուրբ կամքի դէմ պէտք է որտակէ, և այսպէս՝ անսահման իշխանութիւն տարածել երկրի վերայ, ըստ ամենայնի երանաւէտ կեանք յատրաստէ Աստուծոյ ժողովրդեան համար: Յիսուս քաողում էր անա, որ այդ օրը եկել է և իւր հրապարակ ընելովն արդէն Աստուծոյ թագաւորութիւնը հաստաուել է. քայց մի թագաւորութիւն, որ այս աշխարհի Իագաւորութիւններն նման չէ՝ մարդոց նիւթական ու արմնաւոր կեանքի վերայ չի տարածում իւր իշխանութիւնը, այլ ներքին հոգեւոր կեանքի վերայ. ուստի նորա Կջ մտնելու ու նորա քարիքները վայելելու համար Ասուծոյ անուանական երկրպագու լինելը բաւական չէ, յլ հոգևով և ճշմարտութեամբ պէտք է երկրպագել:

Այն անձինք, որոնց վերայ Յիսուսի քարոզութիւնը պաւորութիւն գործեց և որոնք հետզհետէ նորա շուրջը մըրուեցան՝ մինչև նորա մահը դեռ մի տեսակ սպասուական վիճակի մէջ էին. աւանդական տեսութիւններն ու արգակային ցանկութիւնները այնքան խոր արմատ էին ունել նոցա մէջ, որ իրենց Վարդապետի հակառակ ագարքարտութիւնները լսելով, նորա իւրաքանչիւր խօսքէ և քայլափոխի մէջ դէպի վերինն ու հոգևորը դէպի բա-

ըոյականն ու երկնայինը միայն ձգտելու յորդոր գտնելով հանդերձ, աչք ունէին այնուամենայնիւ, թէ Աստուծոյ թագաւորութիւնը արտաքին փառքով ու շուքով էլ կը յայտնուի, և ինչպէս Երկնաւոր Վարդապետը իշխող գերեւորնենայ, այնպէս և նորա ամենամօտ աշակերտները ամենաբարձր սեղերը կտանան այդտեղ: Յիսուսի մահէց յետոյ իսկ այդ անկալութիւնը երկար ժամանակ կենդանի մնաց նորա հետեողների մէջ, որոնցից շատերն անձկանօք սպասում էին, թէ ահա շուտով յարուցեալ Փրկիչը կգայ ու ամէն ինչ իւր յաւիտենական նպատակ համեմատ կկերպարանափոխէ. սևտի և կարիք չէին զգում իրերի ներկայ դրութեանը յարմարուելու, իրենց համար կենցաղավարութեան տեսչոն պայմաններ արշնչելու և յարաբերութեանց հաստատուն կարգեր սահմանելու:

Սակայն եղբայրահոն սիրոյ գաղափարը, որ Յիսուսի հետեողների փոխադարձ յարաբերութեանց համար առանձնորդող սկզբունք պիտի լինէր, սկզբից և եթ զրդում էր նոցա՝ մօտենալ միմեանց, հոգս, ուրտխութիւն, նեղութիւն միմեանց մէջ բաժանել, մի ընտանիք կազմել: Ալ աւետարանի ճշմարտութիւնը լիովին ըմբռնել էր՝ չէր կարող բաւականանալ անհատական երանութեան ձգտումով, այլ պէտք է փափագէր և աշխատէր, որ, եթէ հնար է՝ ըտր մարդիկ նոյն ճշմարտութիւնը ճանաչեն և գէշօք յաւիտենական կեանք առաջնորդուին: Իո՞հ երբ Յիսուսի աշակերտները, ս. Նոգւով զօրացած՝ քարոզելու ելան, թէ չրէից ժողովուրդը վարհուրելի կերպով մեղանչել էր Աստուծոյ և Աստուծոյ կողմից իւր հայրերին եղած յայտնութեանց դէմ՝ խաչ հանելով Յիսուսին. թէ Յիսուս գերեզմանի մէջ չէր մնացել, այլ յարութիւն առնելով ապացուցել էր, որ ինքն է Աստուծոյ Որդին, նախահայրերին խոստացուած ճշմարիտ Մեսիոն. թէ չարչարուելով և խաչուելով նա մէ միայն իւր փառքից ոչինչ չէր կորցրել, այլ ընդհակառակն ամենայն լրութեամբ կատարել էր Երկնաւոր Հօր կամքը, ամբողջ մարդկութեան համար փրկութեան ճանապարհ բաց արել և աւելի մեծ տիրան հան պատուի արժանացել. թէ այնուհետեւ Աստուծ

յովուրդ պետի կազմէին և նորա խոստացած քաղեր-
ը վայելէին չրէտներէ փոխարէն Յիսուսի հետեւողները
որա յարութեան հաւատացողները.— այդ քարոզու-
ւնն արդէն, կամ Յարութեայի համար վկայելու, մարտ-
ու և անձք քննելու կարիքը, պէտք է ստիպէր Յիսուսի
սեղաներին՝ խմբուել, աւելի սերտ կապերով կապուել
Ռեանց հետ և շրջապատից որոշ յատկանիշներով դա-
շանուող մի համայնք կազմակերպել:

Մի համայնք էր դա, որ համոզուած էր, թէ Երկնա-
ւ Վարդապետը կենդանի է և, ուր ժողովուում են մի
նի հոգի նորա անունով՝ յայտնուում է նոցա մէջ,
սուկակում աներևութապէս ապրել նոցա հետ, զե-
վարել նոցա հոգեւոր կեանքը և դիպի յաւիտենական
ատակն առաջարդել: Նա աշխատում էր իւր ունին մի
բժուածքը և իւր հետեւողների իւրաքանչիւր քայլա-
խը համակայնեցնել Երկնաւոր Վարդապետի տուած
տուէրներին՝ նորա քարոզած աւետարանական ճշմար-
ւթիւնների համեմատ կարգաւորել կեանքն իւր ընդոր
կոյթներով: Նա հետամուտ էր սրբութեամբ պահպա-
ուել նորա թողած նաւիրական և խորհրդաւոր յեշա-
ւկները՝ քարոզութեամբ, գրով, այլ և այլ ազատողու-
ւններով արժարծելու և տպաւորիչ գարծնելու այդ
շատակները. պարտաւորութիւն էր զգում ի սիրեալ
խարհի ատարածելու աւետարանի քարոզը, ամբողջ
տրեւութիւնն իւր մէջ առնելու և դարձնելու Աստուծոյ
ղովուրդ: Եւ աճա այդ համայնքը կոչուում էր Գրիգորի
եգեցի: Իսկ նկարագրել, թէ նա ինչպէ՛ս ունեց և ինչպէ՛ս
լիողացաւ նաւանել հետեւեալի աշխարհը. ինչ արդելը-
րի յաղթեց, ինչ փորձութիւնների գիւնացաւ և ինչ մի-
ցներ գործ գրեց. ինչպէ՛ս կազմակերպուեցաւ և իւր
զանազան գոյութեան ընթացքում ինչորիս՝ հաստա-
ւթիւններ ու նորանոր երևոյթներ հանդէս բերաւ, ինչ
գաւազանութիւն յատմեցրեց և ինչ ազդեցութիւն ա-
ծուեւ անձնականքի, լուսնի և ամբողջ մտքակութեան
ըրդակի մ. հասարակական կեանքի վերայ. — իշխանա-
ւա՛ է ինչպէ՛ս: Գրեալութիւնն անել:

Երեւել (Երեւելի) յաւնարէն ըստը ժողով է նշա-

նակում: Այդպէս կոչուում է առաջին գարեբում թէ հաւատացեալներէ իւրաքանչիւր համախմբումը կրօնակոնպատակով, թէ մի քաղաքում կամ որոշ շրջանում գրեթե և մի ընդհանուր եպիսկոպոսի տեսչութեան ներքմիացած բոլոր քրիստոնեաների համայնքը, և թէ ի օփիււարխարհի տարածուած ամբողջ քրիստոնէութեան միութիւնը: Այս վերջին իմաստով գոծածուած գէպըում եկղեցի բառի վերայ աւելացուում է սովորաբար «կաթուղկէ» կամ ընդհանրական մակդիրը: Ժամանակի ընթացքում կրօնական վէճերի և քաղաքական ու աշխարհագրակոպայմաններէ շնորհիւ՝ Ընդհանրական եկեղեցու մէջ զանազան բաժանմունքներ յառաջ եկան, որոնցից իւրաքանչիւրը ներքուստ և արտաքուստ իւր առանձնայատուկերպաւորութիւնն ստացաւ, առանձնացած կեանքով ազբել սկսեց և ըստ այնմ ունեցաւ իւր առանձին պատմութիւնը: Հայոց եկեղեցին այդ բաժանմունքներից մէկէ, որ իւր ինքնուրոյն կեանքն ու ինքնուրոյն պատմութիւնն ունի, կարելի է ասել, իւր կազմակերպութեաւ առաջին օրերից սկսած՝ շնորհիւ այն հանգամանքի, որ հայերն ամբողջ ազգութեամբ քրիստոնէութիւն ընդունեցին՝ այնպիսի մի ժամանակ, երբ նոքա քաղաքական ինքնուրոյն մարմին, մի առանձին պետութիւն էին կապմում: և այդ պետութեան սահմաններում, Հայաստան քաղաքական դրութեան և հայ ժողովրդեան ազգայնառանձնայատուկութիւնների համեմատ՝ մի ինքնատիպ եկեղեցական կազմակերպութիւն յառաջ եկաւ:

Հայոց եկեղեցւոյ պատմութիւնը պէտք է ուսուցանուրեմն, թէ ինչպէս մուտք գործեց և հաստատուեցաքրիստոնէութիւնը հայ ժողովրդի մէջ, ինչպիսի յատուկազմակերպութիւն ստացաւ այստեղ, և ինչ ընթացք ունեցու այդ եկեղեցական կազմակերպութիւնը մինչև մեօրերը: Սակայն քրիստոնէութիւնը երկու և կէս դարանցեալ ունէր արդէն, երբ հաստատուն հիմք դրաւ Հայաստանում, և այն բոլոր դաւանանքան, վարչական, ծիսական, կենցաղավարական կերպաւորութիւնները, որ նա ընդունել էր յոյն-հռոմէական աշխարհում՝ ընդունելութիւն գտան հարկաւ ընդարձակ չափով նաև Հայոց եկե

ղեցու մէջ: Այլ և դորանից յետոյ, դարերի ընթացքում, Ընդհանրական եկեղեցւոյ մէջ տեղի ունեցած կարևոր շարժումները իրենց որոշ ազդեցութիւնն են ունեցել Հայոց եկեղեցու վերայ, շատ դաւանական և կանոնական որոշումներ նորա կողմից դրական կամ բացասական վերաբերման հանդիպել: Այնպէս որ, Հայոց եկեղեցու պատմութիւնն անելու համար՝ անհրաժեշտ է քայլ առ քայլ հետեւել Ընդհանրական եկեղեցւոյ զարգացմանը և կարևոր ծանօթութիւնները փոխ առնել ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւնից: Միւս կողմից, քանի որ հայ ազգի հեթանոսական անցեալը մեզ առ այժմ քիչ է յայտնի, և միայն քրիստոնէական շրջանում յառաջ եկած գրի և գրականութեան շնորհիւ սկսում ենք բազմակողմանի կերպով ծանօթանալ նորա պատմական կեանքի հետ, իսկ այնուհետև գրեթէ ո՛չ մի փոքր է շատէ կարևոր շարժում չի եղել նորա կեանքում, որ բոլորովին առնչութիւն չունենար եկեղեցու հետ, — ուստի Հայոց եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ մանուկ է այն նիւթի մեծագոյն մասը, որ առհասարակ Հայոց ազգի պատմութեան նիւթն է կազմում, միայն թէ տարբեր տեսակէտի ներքոյ դասաւորուած:

Ըստ այսմ Հայոց եկեղեցւոյ պատմութեան երեք դարերը հարկաւոր կլինի որոշել հետևեալ կերպով: Առաջին՝ Հին կամ Կազմակերպութեան դար, քրիստոնէութեան նախնական օրերից մինչև հայկական թուականի սկիզբը (552 թ.), կամ Դուինի Բ. ժողովը, երբ քրիստոնէութիւնը ընդունելութիւն է գտնում և հետզհետէ հաստատուում հայերի մէջ, յաղթող դուրս գալիս տեղական և պարսկական հեթանոսութեան դէմ վարած ծանր կռուից և յառաջ բերում հայ ազգային եկեղեցւոյ ինքնատիպ կազմակերպութիւնը: Ներհորդ՝ Միջին կամ Մաքառման դար, Դուինի Բ. ժողովից մինչև Հայրապետական աթոռի փոխադրութիւնը ս. էջմիածին (1441 թ.), երբ Հայոց եկեղեցին գրեթէ մըշտական հոգևոր պատերազմի մէջ է՝ իւր ինքնուրոյնութիւնը պաշտպանելու համար դաւանութեամբ և ոգւով օտար ուրիշ հարևան եկեղեցական կազմակերպութիւնների դէմ, և քրիստոնէութիւնը պաշտպանելու՝ ամբողջ արևելքը անտանելի բռնութեան ճիրանների մէջ խեղդող մահմեկ

կանութեան գէմ՝ ելնում է այդ անհատաւոր կռուի
թէպէտ հեծում ընդ ճշմարտոր արտաքուստ, բայց տեան
կորցնելու իւր սնկախութիւնն ու ներքին կենսաւնակու
թիւնը: Սրբոյ՝ Նոր կամ Վերակենդանութեան դար, Աթ-
ուի փոխադրութիւնից մինչև մեր օրերը, եւր կրօնակո
վէճելն այլ և ոչ երկրորդական տեղ են բռնում, և Հայ-
եկեղեցին, իբրև անկախ ազգային հաստատութիւն, հի-
ժողովրդի պատմական կեանքի միակ ներկայացուցիչը հա՛-
ղեսանալով՝ ջանք է գործ դնում ի սփիւռս ուշխարհ
տարածուած հայերին մի ընդհանուր հող և սր կենսութեամբ մի
մեանց հետ կապուած պահելու և մի նոր պատմական
դերը համար դաստիարակելու:

Հին դարի պատմութիւնը կարող ենք բաժանել կրկի
երեք շրջանների: Առաջին՝ Քրիստոնէութեան աճում
Յոյն—Հռովմէական աշխարհում և նորա հետքերը Հայաս-
տանում՝ ս. Լուսաւորչից առաջ: Երկրորդ՝ Քրիստոնէու-
թեան հաստատուելն Հայաստանում և հեթանոսական
մնացորդների ու հեթանոսական բարքերի դէմ կռուել
մինչև գրեթէ գիւտը: Երրորդ՝ Հայոց եկեղեցու ներքուս-
կազմակերպուելը, նահատակութիւնը կրօնական պատ-
րազմների մէջ և օտար ոտնձգութեանց դէմ պաշտպա-
նուելու առաջին փորձերը՝ մինչև Գուլիսի Բ. ժողովը:

Առաջին շրջանը վերջապէս կրթականք 3 գլուխները

ԳԼՈՒԽ Ա.

Քրիստոնէութեան տարածումն առաջին 3 դարերու
իւր բնագիտական եկեղեցւոյ հաստատութիւնը:

Ա. Նրուստիքի մայր համայնքը:—Յիսուս իւր վերջի
օրերն Երուսաղէմում էր անցրել. անջնջելի տպաւորու-
թիւններով և խորհրդաւոր յիշատակներով կապուած էի
նորա հետեւողները այգ՝ առանց այն իւրաքանչիւր հի-
համար նուիրուկան, սքեալայրի հետ: Այստեղ խմբուե-
ցան նախ ս. Հոգին ընդունելու և, իբրև յարուցեալ Քրիս-
տոսի վկաներ՝ շրջապատող հրէաներին տպաշխարութիւ

քարոզելու ու հաւատի բերելու համար. այստեղ կազմուեց և հետզհետէ զօրացաւ առաջին հաւատացեալներէ համայնքը:

Համայնքի կետրնն էին Քրիստոսի 12 առաքեալները, որոնք բաւական երկար ժամանակ նստած մնացին Երուսաղէմում, և նոցա մէջ ամէնից աչքի էր ընկնում իւր ոգևորուած քարոզութեամբ Պետրոս առաքեալը: Սկզբում նորա գլխաւոր գործակիցն էր Յովհաննէս՝ Ձերեղիայի որդին, բայց շուտով առանձին դիրք ստացաւ և նոցա հաւասար պատիւ վայելեց Յակովբոս Տեառնեղբայրը: Քէ առաքեալներն և թէ միւս հաւատացեալները՝ իբրև հրէայ մարդիկ, շարունակում էին պահել բոլոր հրէական սովորութիւնները. ուրիշ հրէաների նման միշտ տաճար էին գնում և ազօթում, կատարում էին տօներն ու զանազան արարողութիւնները. ուստի այն հանգամանքը, որ նոքանաև իրենց առանձին համայնական կեանքն ունէին, խաչեցեալ Յիսուսի յարութեանը հաւատում էին, միասին խմբուած ժամանակ նորա թողած յիշատակով խորհրդաւոր ընթրիք կապարում, եղբայրական սիրով իրենց ունեցուածքը միմեանց մէջ բաժանում՝ մեծ թշնամութիւն յառաջ չբերաւ նոցա դէմ հրէայ ժողովրդի մէջ, այլ ընդհակառակն աւելի յարգանք էր ազդում շատերին և հետաքրքրութիւն շարժում: Յարաբերութիւնը փոխուեց այն ժամանակ, երբ հաւատացեալների համայնքի մէջ մտան ո՛չ պաղեստինացի եկուոր հրէաներ, որոնք հեթանոս աշխարհներում, հեթանոսական ազդեցութիւնների ներքոյ, ապրած լինելով՝ շատ սովորութիւններ փոխել էին և առհասարակ աւելի ազատ հայեացքով էին նայում հրէական օրէնքի և պաշտամունքի վերայ: Այսպիսի եկուորներից էր ս. Ստեփանոս, որ և իւր ազատ հայեացքները համար քարկոծուեցաւ, ու այնուհետև հրէաներն սկսեցին աւելի խստութեամբ հետևել հաւատացեալների ընթացքին ու հալածել նրանց:

Բ. Վարդգուիքիս երուսաղիմից դուրս էւ հեքանուսների մէջ:—Սակայն հարածանքի հետևանքն այն եղաւ, որ Երուսաղէմից փախուտաւ սուրող հաւատացեալները ցրուեցան և Պաղեստինի գանապան մասերում, նոյն խի գրտի երկրներում, աւետարանի քարոզութեան հիմք դրին: Արդէն

այս ժամանակ հրէաների մեծամասնութիւնը Պաղեստինի գոլերս էր ապրում՝ տարածուած մեծ քանակութեամբ Միջագետքում, Բարելոնում, Մարաստանի կողմերու ամանականգ Ատորկքում, Եգիպտոսում, Փոքր Ասիայում չուղմում և չուղմէական պետութեան ներքոյ՝ Միջերկրականի շուրջ գտնուած, բոլոր երկրներում: Այդ բոլոր տեղերում ապրող հրէաները կենդանի յարաբերութեան մէջին մայր երկրի և Երուսաղէմի հետ. ուրեմն առանց հալածանքի էլ՝ ուխտաւորների և առևտրականների միջոցաւ աւետարանի քարոզութիւնը կարող էր հեշտութեամբ մուտք գտնել նոցա մէջ: Ահա այդ դրոեցի հրէաները գլխաւոր միջնորդներն եղան, որ շուտով աւետարանը սկսեց արագ նուաճումներ անել հեթանոս ուղիարհում նոքա ամենուրեք, ուր փոքր ի շատէ աչքի ընկնող թիւ էլ կազմում՝ ունէին իրենց ժողովարանը, և այստեղ կարելի էր յաճախ տեսնել հեթանոսների, որոնք իրենց համը ապիկար աստուածներից ձանձրացած՝ միեթարութիւնէն որոնում միաստուածութեան կրօնի լիսեմ աշխարհայեցողութեան և մտքուր բարոյականութեան մէջ: Առաջի հաւատացեալները հեթանոսներից անշուշտ այդպիսի «եկամուտ հրէաներ» եղան, որոնք արդէն ընդելացել էլ ճշմարիտ կրօնի մի շարք գաղափարներին և իսկական հրէաների նման ակնկալում էին գուցէ նախահայրերին ալ ուած խոստումների լրումը տեսնելու: Բայց Քրիստոս համբարձումից յետոյ հազիւ երկու տասնեակ տարինը անցած՝ հաւատացեալների շարքում ս'չ միայն այդպիսի «եկամուտներ», այլ նաև բուն հեթանոսութիւնից դալ ձողներ կային. դոնէ նոցա ըստ երևոյթին ս'չ շատ փոթիւ գտնուած ենք չուղմէական պետութեան երեք ամենամեծ շահաստաններից մէկում, Ատորկքի Անտիոք քաղաքուս ուր և հաւատացեալներին առաջին անգամ «քրիստոնէս» անունը սուկն: Երևի հեթանոսութիւնից դարձածներ համայնրի մէջ արդէն այնքան աչքի ընկնող տեղ էին բըռնում, որ մըւս հեթանոսները տեսան, թէ սոցա սովորակ հրէաների հետ շփոթել չի կարելի, այլ պէտք է նկատել իբրև Քրիստոսի հետևողների մի յատուկ խմբակցութիւն ըստ այնմ անուանել:

Գ. Աւետարանի ժառանգութիւնը հրեաներից անցնում է հետքանոսներին:—Հեթանոսութիւնից դարձողների բազմա- նալով՝ հաւատացեալների համայնքի մէջ մի անխուսափե- լի խնդիր ևս ծագեց, նոյն Անտիոք քաղաքում. արդեօք նախկին հեթանոսները Քրիստոսի ճշմարիտ հետևող լինե- լաւ համար պարտաւոր էին հրէական օրէնքը ճանաչել և և ծէսերը կատարել: Քանի որ հաւատացեալ հրէաների մէջ հաստատ էր մնացել բոլոր հրէաներին յատուկ այն ճայեացքը, թէ չի կարելի մօտիկ հաղորդակցութիւն ունենալ հեթանոսի հետ, երբ սա հրէական օրէնքի մի քանի էական պահանջները գոնէ չի կատարում՝ նոքա չպիտի կարողանային հեթանոսութիւնից դարձողների հետ մի համայնք կազմել, եթէ այդ խնդիրը չլու- ծուէր: Անտիոքում այդ ժամանակ գործում էր Պօղոս առաքեալը, որ թէպէտ Քրիստոսի անմիջական աշակերտ- ների թուում չէր եղել և Ստեփանոսի նահատակութեան ժամանակ մինչև իսկ նորան քարկոծողներէց և հաւատա- ցեալներին հալածողներից մէկն էր, բայց յետոյ հրաշքով դարձի եկաւ և հանդիսացաւ աւետարանի ամենեւան- դուն քարոզիչը. իւր քարոզութեամբ այնպիսի մեծ ար- դիւնք ցոյց տուաւ, որ գլխաւոր առաքեալների շարքն անցաւ: Նա ու իւր նշանաւոր գործակիցը՝ Բառնաբաս, որ աւելի հին հաւատացեալներից էր, պաշտպանում էին այն կարծիքը, թէ դէպի Քրիստոս ունեցած հաւատը միակ փրկութեան ճանապարհը լինելով նորա հետևողների հա- մար, օրէնքն այլ ևս պարտաւորեցուցիչ ոյժ ունենալ չի կարող: Սրա ընտրուեցան Անտիոքի համայնքի կողմից, որ երթան Երուսաղէմ և Քրիստոսի բուն առաքեալներին առաջարկեն իրենց զբաղեցնող խնդիրը պարզել:

Առաքեալները ժողովուեցան և Պօղոսի ու Բառնա- քասի բացատրութիւնները լսելուց յետոյ համաձայնու- թեան եկան, որ յիշուի պէտք չէր հեթանոսութիւնից դարձողների վերայ օրէնքի լուծը դնել, այլ կարելի էր միայն այնպիսի գործնական միջոցներ ձեռք առնել, որ օրինապահ հրէաները հեշտութեամբ ընդելանան նոցա հետ համայնական կեանք վարելու: Թէպէտ այս նկատմամբ եղած փորձերը յաջողութիւն չգտան և քրիստոնէայ հրէա-

ներից շատերը շարունակեցին խորթ աչքով նայել հեթանոսութիւնից դարձողների վերայ, մինչև իսկ հալածան հանդեպն Պօղոս առաքեալի ու նորա համախոհների դէմ որոնք ամենայն եռանդով պաշապանում էին աւետարան ազատութեաւ սկզբունքը, բայց և այնպէս Առաքելական ժողովի որոշումն այն մեծ արդիւնքն ունեցաւ որ քրիստոնէական համայնքը դարձաւ բոլորովին անկախ հեթանոսութիւնից, և հեթանոսներն սնարգել կարող էին նոր մէջ մտնել: Շատ չանցած՝ վերջիններս տոյնչտի բազմացաւ և այնպիսի փերակշռող դիրք գրաւեցին համայնքի մէջ որ հրէայ տարրը կամ պէտք էր բոլորովին նոցա համակերպէր, կամ բաժանուէր և մի առանձին ազանդաւ երևոյթ ստեղծէր: Մանաւանդ Երուսաղէմի կործանումէ յետոյ, երբ հեթանոսները զրկուեց իւր կենտրոնական սրբապալարից, և քաղաքական անկման հետ նորա բարոյակա ուժերն էլ սաստիկ ջլատուեցան, գրեթէ ոչ մի ազդեցութիւն չէր կարող ունենալ այլ ևս քրիստոնէական համայնքի վերայ, որ այդպիսով աճեց ու զարգացաւ զուհեթանոսական միջավայրում: Քրիստոնեաներն սկսեցի հրէաների վերայ նայել իբրև Աստուծոց մերժուած «լաւ չահանուներ» ժողովրդեան վերայ, իսկ իրենց համարը ճշմարիտ Իսրայէլ՝ մի նոր սերունդ ընտրեալների, որ կաշուած է հնի սեղ թռնելու և նախահայրերին եղած սուբաւոր խոտամանց իրականացումը տեսնելու: Բ. դար միջոցներում նոցա և հրէաների մէջ փոխադարձ թշնամութիւնը կատարեալ էր. եկեղեցին դարձաւ ամբողջովի «հեթանոսաց եկեղեցի», և քրիստոնեաց հրէաների մի վաղրիկ համայնք միայն՝ իբրև ազանդ հալածուած հաւտարապէս թէ քրիստոնեաներից և թէ հրէաներից, մի երկս դար պահեց դեռ իւր աննկատելի գոյութիւնը:

Գ. Առաքեալների եւ նոցա առակերտների գործունեութիւնը:—Մի հին ունիւթեան համաձայն՝ Առաքելական ժողովից յետոյ Քրիստոսի առաքեալները, որոնցից արդէ Յակովբոս, Չեքեղիայի որդին, նահատակուած էր, Նբուսաղէմի համայնքի գլուխ կարգելով Յակովբոս Տեսաւեզ թօրը, իրենք ցրուեցան աշխարհի զանազան կողմերը՝ քաձողելու: Ուշ ժամանակի աւանդութիւնները նոցա տանու

են հեռաւոր երկիրներ և իւրաքանչիւրին իբրև այս կամ այն ընդարձակ աշխարհի լուսաւորիչ ներկայացնում: Սակայն նոցա մեծ մասի գործունէութեան վերաբերմամբ մէջ մի ստոյգ պատմական յիշատակ չի մնացել. մասամբ գուցէ այն պատճառաւ, որ նոքա գործել են այնպիսի տեղերում, ուր գրի գործածութիւնը շատ սակաւ էր և առհասարակ պատմութիւն չի պահուել. մասամբ էլ, որ իրօք սահմանափակ է եղել այդ քարոզութեան շրջանը, և աւանդութիւնը ընդարձակել է՝ յաջորդ դարերում եկեղեցւոյ կատարմամբ մեծ նուաճումներէ տպաւորութեան ներքոյ: Ամէնից աւելի տեղեկութիւն ունենք Պօղոս առաքելի մասին, որ, Փաքք Ասիոյ գրեթէ բոլոր կարևոր կենտրոններում քարոզելուց և համայնքներ հաստատելուց յետոյ՝ դէպի Մակեդոնիա ու Յունաստան անցաւ, Բարկանեան թեքակղզու գանազան մասերում աւետարանի սաղմեր ձգեց. իսկ իբրև կապեալ Երուսաղէմից Հռովմ տարուելով՝ այնտեղ ևս մեծապէս նպաստեց քրիստոնէական համայնքի զօրանալուն: Նորա գործակիցներն ու աշակերտները, ինչպէս վերև յիշուած Բառնաքաս, Սիզուանոս, Տիմոթէոս և այլն, անշուշտ իրենց գործունէութեամբ նոյնպէս մեծապէս նպաստեցին, որ Պօղոս առաքելի քարոզութիւնը ամենաբնութարձակ ազդեցութիւն ունեցաւ քրիստոնէութեան զարգացման վերայ և ամէնից կենդանի հետքեր թողեց:

Ինչպէս մի շարք պատմական յիշատակներից երևում է, մի որոշ շքանում առանձնապէս խոր և տևական է եղել նաև Յովհաննէս Աւետարանչի ազդեցութիւնը, որ քսա հին աւանդութեան շատ երկար՝ մինչև Բ. դարի սկիզբը, ապրել է Եփեսոսում, իւր հովուական ինամբը տարածել շքանակների վերայ, և թողել է մի շարք նշանաւոր աշակերտներ, որոնք մի քանի սերունդ բերնէ բերան աւանդելով կենդանի էին պահում նորա քարոզած սկզբունքները: Իսկ Պետրոս առաքելի համար այնչափք դոնէ յայտնի է, որ Առաքելական Ժողովից յետոյ եղել է Անտիոքում, հաւանախնարար քարոզել Փաքք Ասիայի մի քանի քաղաքներում և, շատ հին աւանդութեան համաձայն, 64 թ.-ին Պօղոս առաքելի հետ միաժամանակ, նա-

հատակուել չուովմում: Իբրև նորա թարգման և գործակի է յիշուում Յովհաննէս Մարկոս աւետարանիչը, որ առժամանակ եղել է նաև Պողոս առաքելի սպասաւորու գործակիցը, և ըստ աւանդութեան դարձել է ապ Աղէքսանդրիոյ առաջին եպիսկոպոսը: Առաքելական քարոզիչներից մէկն է վերջապէս ս. Ստեփանոս նախապապաշտօնակից Փիլիպպոս, որ Սամարիայում քարոզելու յետոյ, իւր մարգարէութի դուստրների հետ՝ երկստարիներ ապրել և գործել է Փոխգիւյի Հիերապոլ քաղաքում: Յամենայն դէպս առաքելական շրջանի քարոզիչների գործունէութիւնը, եթէ այնչափ ընդարձակութիւն չէ ունեցել, որչափ վերաբրում է նրանց աւանդութիւնը՝ մինչև աշխարհի ծայրերը հասցնելով աւետարանի քարոզութիւնը, գոնէ չուովմէական պետութեան սահմաններում այնքան մեծ տեղ էր գրաւել և այնպիսի հաստատուն արմատներ ձգել, որ արդէն Բ. դարի սկզբնէ ընդ չուովմի կայսրերն ու քաղաքական նշանաւոր գործիչներ կարևոր են համարում լուրջ ուշադրութիւն դարձնել իրստ միջոցներ ձեռք առնել նրա դէմ:

Ս. Աւետարանի օտարման նպատակով հանգամանակները: Ամենակարևոր հանգամանքն այն է անշուշտ, որ քրիստոնէութեան առաջին դարերում՝ ինչպէս աւետարանի ուրան Պաղեստինը, այնպէս և ժամանակի գրեթէ ամբողջապաշտակիր աշխարհը գտնուում էր չուովմայեցոց իտալոնութեան, կամ քաղաքական ազդեցութեան ներքո Այս հոկայական պետութեան ընդարձակածաւալ սահմաններում ի մի ձուլուած բողոքական ազգերի միջից որչափով վերացել էին ցեղական ու կրօնական խտրութիւնները: չուովմի հզօր կայսեր հովանաւորութիւնը բոլոր հպատակներին աստիճանութիւն էր պարզեւում. հուովմէական արդարակշիւ օրէնքը անխրաւ գրկանքների դէմ պաշտպանում, հարթում էր հետզհետէ իշխանի և ստրուկի միեղած մեծ անջրպետը և ամէնքին չուովմի հաւասար քաղաքացիներ դարձնում: Յունարէնը ընդհանուր գործածական լեզու էր ամբողջ պետութեան մէջ. յունական ուսում ու արուեստը ամենուրեք մուտք էին գտնում, մտքել շուսաւորում և բարքերը կրթում: Բոլոր գաւառներու

մի սահմանից մինչև միւսը, ձգուում էին լայն, բանուկ, ապահով ճանապարհներ, որոնցով՝ ինչպէս մինչև այդ ժամանակ հռովմայեցի զինուորն ու պաշտօնեան, յոյն ու սուցիչն ու վաճառականն էին ազատ անարգել երթևեկել, այնպէս էլ երթևեկում են այնուհետև աւետարանի քարոզիչները: Հռովմն ամենայն ներողամտութեամբ թոյլ էր տալիս, որ հպատակ ազգերից իւրաքանչիւրն իւր ուզած կրօնը պաշտէ, միայն թէ ճանաչուած լինի այն տիրող օրէնքի կողմից՝ չգիպչելով նորա հիմնական կէտերին: Յունաց փիլիսոփայութիւնը՝ հեթանոսական աստուածութիւնների մասին եղած, պարզամիտ հաւատալիքներն ու նախապաշարումները ցրելով, իսկ արեւելքից մուսաք գործող նորանոր կրօնները, իրենց խորհրդաւոր պաշտամունքով և ճոխ պատկերացումներով՝ մարդոց երեւակայութիւնն ու զգացումները գրգռելով, ընդարձակ շրջաններում յառաջ էին բերել բուռն տենչ՝ ամբողջ մարդկութեան բարոյական և մտաւոր աշխարհայեցողութիւնը ղեկավարող մի համատարած կրօն ունենալու:

Քրիստոնէութիւնը հէնց այն կրօնն էր, որ այդ պահանջին բազմակողմանի կերպով բաւարարութիւն էր տալիս: Կեանքի նպատակի բանական ըմբռնումն և նորան հասնելու բարոյական զօրութիւն պահասում էր թէ մարդկութեան այն մեծ զանգուածին ընդհանրապէս, որ Հռովմէական պետութիւնն էր ներկայացնում, և թէ սորա իւրաքանչիւր քաղաքացուն առանձնապէս. իսկ քրիստոնէութիւնը ձգտում էր, անհատներին կրթելով՝ ամբողջ մարդկութիւնն այդ ուղղութեամբ վերակենդանացնել: Նորա հիմնական ճշմարտութիւններն այնչափ պարզ էին, որ ամէն մի հասարակ ու անուս մարդ ղիւրութեամբ ըմբռնել կարող էր. բայց միևնոյն ժամանակ աստուածային նախախնամութեան և մարդկային հոգու ամենախոր գաղտնիքները թափանցելով՝ անսպառ խորհրդածութեան նիւթ էր մամատակարարում նա իմաստունին և գիտունին: Միաստուածութեան կրօնը՝ հրէութեան օրինակով և յոյն փիլիսոփայութեան արդիւնքով նախապատրաստուած և մտաշեղի դարձած այն գաղափարը, թէ տրեղերէի մէջ մեծագոյնը, մի հաստատուն օրէնք, մի նախախնամող զ

շուժիւն է իշխում, և ոչինչ են հեթանոս ազգերի շինած հուռքերն ու երևակայած փափոխումիտ, վատաբարոյ տատուածութիւնները, ներկայանում էր այստեղ իւր բարոյ զմեմութեամբ՝ ուզատ հրէաների ազգային սահմանափակումներից և փիլիսոփաների անորոշ վարկածներից: Փրկագործութեան գաղափարը՝ նիւթահան ստոր բնութեան կապանքներից ազատուելու և գէպի մի հոգեղէն, լուսաւոր, երանական աշխարհ գիմելու փափուզը, որ այնչափ հրապուրիչ էր դարձնում արեւելեան կրօնների խորհրդաւոր պաշտամունքը, արտայայտուում էր սրանչեւի պազութեամբ Աստուծոյ Որդու մարդեղութեան և խաչելութեան խորհուրդների մէջ: Որչափ և արդար լինէր հւռովէական գաւաստանը, որչափ խոտապահանջ հրէտիան օրէնքը՝ նոցա փայլը նսեմանում էր ուեատարանի վեհ բարոյական ակըզբունքների և յաւիտենական գատաստանի այն փառասեղ պատկերի առաջ, որ Փրկիչն էր գծել: Ո՛չ մի կրօն, ո՛չ մի վարդապետութիւն, ո՛չ մի գեղարուեստական ստեղծագործութիւն չէր կարող ընծայել կեանքի այնպիսի առաջնորդ, որպիսին Նա էր՝ երկնաւոր վարդապետը, որի խօսքը գարծ էր, իւրաքանչիւր քայլափոխը որբութեան և եշմարտութեան օրինակ: Քրիստոնէութիւնը ամէն ինչ ունէր՝ թէ զգացմունք ջերմացնելու, թէ կամք զօրացնելու և թէ մտքի սնունդ տալու համար. ուստի զարմանալի չէ, որ եւա զօրեղ տղաւորութիւն պէտք է գործէր ամէն մի զգայուն սրտի և կենդանի հոգու տէր անձի վերայ, և բոլոր գէպի վերինը նկրտելու ընդունակ մարդիկ գրուէին շուտով նորա հետևողների շարքում:

2. Քրիստոնէութեան դիմ հասնած հալածանքները — Զնայելով յիշած և ուրիշ նման նպատուոր պայմանների՝ քրիստոնէութիւնը մեծամեծ արգելքների պիտի յաղթէր և ծանր հալածանքների դիմանար, մինչև համաշխարհային կրօն դառնալը: Վերև ակնարկեցինք, թէ ինչպէս մեծ թշնամութիւն յառաջացաւ նորա դէմ և հեռագետէ զարգացաւ հրէութեան մէջ, որ այնքան նորա տարածման առաջին օրերին բուն շրէտաստանում հարած հարածանքներով վտանգաւոր չեղաւ, որքան դուրսը՝ հեթանոսների մէջ ցանած ատելութեամբ, ստայգ լուրե-

ըով և առասպելտական գրպարտութիւններով: Բայց առանց դարան էլ Հեթանոս ժողովուրդը շատ պատճառներ ունէր քրիստոնէութեան դէմ զինուելու: Նա այնպէս վարժուել էր կրօնը բազմաթիւ աստուածութիւնների շօշափելի պատկերների և նրանց մատուցած ճոխ պաշտամունքի ու զոհաբերութիւնների մէջ տեսնել, որ քրիստոնէական միաստուածութիւնը՝ իւր բարձր դադափարներով և հոգևոր պաշտամունքով, հասարակ դասի աչքին իբրև անկրօնութիւն ու անաստուածութիւն էր երևում: Բարքերի այն սոսկալի ապականութիւնը, որի մէջ լողում էր այդ ժողովուրդը, անընդունակ էր դարձնում շատերին աւետարանի ցոյց տուած մաքուր բարոյականութիւնը ըմբռնելու և տարրական չափերով անգամ գործադրելու: Կեղծիք և ցնորք էին համարում ծոքոս նոր կրօնի բարոյական պահանջները և տրամադիր էին իրենց կողմից նորա հետևողներին ամէն տեսակ դուպոնի գաղաղութիւնների մէջ մեղադրելու: Աւստի քրիստոնէականի հեղուակորդների համար դիւրին գործ էր ամբոխին գրգռել նոցա դէմ, և շատ անգամ այդ գրգիռը այնպիսի ծայրայեղութիւնների էր հասնում, որ նոյն իոյ հեթանոս պետութիւնը ստիպուած էր պաշտպանել հալածութիւններին խոշտանգումներից ու արհեստագործութիւնից:

Կրթուած դասն սկզբում աւելի քիչ էր ուշադրութիւն դարձնում քրիստոնէականների վերայ և համարում էր նրանց ցնորամիտ մուրեհալներ, որոնք իրենց ազիտութեամբ կամ տարօրինակ դատողութեամբ անհեթեթքանքի հաւատում են. բայց երբ եկեղեցին զօրացաւ և արտաքուստ իսկ մի պատկառելի հաստատութիւն դարձաւ՝ հետզհետէ հանդէտ եկան մեծ ու վաքը հեղինակների և փիլիսոփաների քննադատական, երգիծարանական ու վիճաբանական գրուածներ: Ամենանշունակորը և ժամանակով վերջինը նոցա մէջ Պորփիրոս փիլիսոփան է, որ լուռ ուսումնասիրել էր Սուրբ Գիրքը և, աւելի տեղեակ, հիմնուող ու խորաքննի քննադատ լինելով քան իւր նախորդները՝ շատ հոգս է պատճառել ժամանակակիցներին. մի քանի եկեղեցական հայրեր միջեանց ետեւից հեղադադար շարժաբութիւններ են գրել նորա դէմ, և սերունդէ

բունդ յիշուել է նա իբրև քրիստոնէութեան ամենա-
վտանգաւոր և ամենոխերիմ թշնամի:

Սակայն այս բոլորից աւելի աղէտալի եղաւ քրիստո-
նէութեան համար և խիստ թանգ նստեց այն հանգաման-
քը, որ նա չէր կարող հաշտուել պետական օրէնագրու-
թեան հետ և ուրիշ կրօնների նման ներողամիտ վերաբեր-
մունք գտնել: Նա ներկայանում էր ո՛չ իբրև մի հաւատա-
բը միւսների շարքում, այլ իբրև բացարձակ ճշմարիտ
կրօն, որի առաջ մնացածները ստուում են և իրենց գո-
յութեան իրաւունքը կորցնում: Իսկ այդ ժամանակ ընդ-
հանուր ընդունելութիւն գտած և չուզմի բոլոր հպատակ-
ների համար պարտաւորեցուցիչ դարձած կրօնական տրա-
րողութիւն էր այն պաշտամունքը, որ մատուցուում էր
յանուն կայսեր: Այդ պաշտամունքի մէջ գաղափարակա-
մարմնացում էր գտնում պետութեան գաղափարը՝ ամէն
մի փոքր ի շատէ աչքի ընկնող կենտրոններում նորան նուի-
րած տաճարներ կային և պաշտօնեաներ, որոնք հսկում էին
նորա ճշտիւ կատարման վերայ՝ խոնարհ երկրպագութիւն
պահանջում կենդանի կայսեր պատկերի և մեռած ու աս-
տուածների կարգն անցած կայսրների ոգիների առաջ: Քրիս-
տոնեան ընականաբար հրաժարուելով պիտի հրաժարուէր
այդպիսի կոպիտ մարդապաշտութիւնից, և ահա նա նկա-
տուում էր իբրև արհամարհող կայսեր ու ասպտամբ, որչափ
և այլապէս հաւատարիմ հպատակ լինէր ու արդարամտու-
թեամբ հետեէր «կայսերը կայսեր տալու» սկզբունքին
— ներոն կայսեր քրիստոնեաների դէմ հանած հալածանք
առաջին դարում պատահական ընաւորութիւն ունէր և
հաւանականաբար հրէաների տարածած սուտ լուրերից էր
յառաջ եկել: Բայց Բ. և Գ. դարերի միւս բոլոր հալա-
ծանքների համար, կարելի է ասել, գլխաւոր շարժառիթ
եղել է յիշեալ տգեղ պաշտամունքի դէմ մեղանչելը: Բ
դարի զօրեղ կայսրները՝ Տրայանոս, Ադրիանոս, Մարկոս
Աւրելիոս անվայել էին համարում դեռ լրտեսների և մատ-
նիչների ցուցումներով օգտուելը և հրամայում էին պատժե-
քրիստոնեաներին այն դէպքում միայն, երբ նոքա յայտնի
կրեպով մերժում էին օրէնքը և հրապարակաւ հրաժարուում
այսեր պատկերին երկրպագելուց: Այդ պատճառաւ նոցա

օրերում եղած հալածանքները շատ սահմանափակ թուով զոհեր են տարել: Ուրիշ էր Դեկոս կայսեր հալածանքը 249 թ. ին, որի հրովարտակի համաձայն ամէն քրիստոնէայ առանց բացառութեան պէտք է բռնադատուէր՝ կամ նոր կրօնն ուրանալ կամ մահուան պատժի ենթարկուել, և Վաղերկանոսի հալածանքը 258 թ. ին, որ, եկեղեցին անհովիւ ու անառաջնորդ թողնելու համար՝ կարգադրել էր ամէն տեղ հոգևորակոններին և համայնքի աչքի ընկնող անդամներին ձերբակալել ու մահուան դատապարտել: Այդ հալածանքներն ևս թէպէտ խիստ արիւնահեղ, բայց բարեբաղդաբար կարճատև եղան. մինչդեռ վերջին հալածանքը, Դիոկղետիանոս կայսեր օրով, որ 302 թ. ին սկսուեց և մինչև 311 թ. ը տևեց՝ իբրև մի վերջին յուսահատ փորձ արագ քայլերով յառաջացող քրիստոնէութիւնը արեան մէջ խեղդելու, սարսափելի աւերումներ գործեց եկեղեցու մէջ և հազարաւոր նահատակներ խլեց նորանից:

Բայց այս հալածանքները սպասածի հակառակ արդիւնք ունեցան: Նահատակների իրենց տանջանքները մէջ ցոյց տուած անյողզող հաւատն ու գերմարդկային համբերութիւնը, իբրև մի հրաշալի ներքին զօրութեան երաշխեք՝ ամենազօրեղ տպաւորութիւն էին գործում շրջապատողների վերայ և հարիւրաւոր սրտեր գրաւում: Նոցա թափած արիւնը, ինչպէս ասում են ժամանակակիցները, սերմ էր դառնում՝ հսււտացեալների թիւը քաղմապատկելու համար: Որչափ ծանր էր հալածանքը, եկեղեցին ելնում էր նորա միջից այնչափ աւելի ներքուստ ամրապնդուած, անյուսալի տարրերից զտուած և յառաջադիմութեան նոր քայլերի համար կենսունակ դարձած. այնպէս որ խիստ պատկառելի մեծութիւն էր ներկայացնում այն ժամանակ, երբ վերջին հալածանքը դադարեց:

է. Հնագոյն աղանդները:—«Հրէական աղանդի» մասին բարդէն յիշեցինք:—Աւետարանի ուսումն իսպառ աղաւաղելու և քրիստոնէութիւնը արևելեան կրօնների ու արևմտեան իմաստասիրութիւնների մի տարօրինակ խառնուրդ դարձնելու ծանր վտանգը յաւաջ բերին այն աղանդները, որոնք հետանոսական հողի վերայ հանդէս եկան. Բ. դամբում և յայտնի են «Գնոստիկեան» ընդհանուր անունով:

Այդ անուշը նորա ստացել են յունարէն գնողիս—գիտութիւն բառից՝ այն պատճառով, որ յանձին Քրիստոսեղի աննցած աստուածային յայանութիւնը նկատուէին իբրև միջոց՝ բարձրագոյն գիտութիւն ձեռք բերելու տիեզերքի, ստեղծագործութեան, հողու և մարմնի փխտագործ յարաբերութեան գազտնիքներն ըմբռնելու ըստ այնմ կեանքի նպատակն ու գորա համապատասխան ընթացքը որոշելու։ Նոցա բոլորի սկիզբը գնաց համարուում է «Գործք առարելոց»ի մէջ յիշուած Սիման Մոգ որ յերաւել պատմական կարեւոր գեր խաղացել է։ Ընկանականաբար սորա հայրենիք Սամարիայում ու հարեւոյն Սոքրիքում է տեղի ունեցել ամէնից առաջ այն շփուարեմտութիւն և արեւելքի մէջ, սրով յունական շարժումիսքը Բարեւոյնի և Առաջուոր Առիայի կրօնականն ձառասպելաբանութիւններից խորհրդաւոր պատկերացումներ փոխ աւաւ և, նոցա մէջ գանազան վերացակաւն գազափարներ ամիսփելով՝ ստեղծեց մի առանձնայատոկ կրօնի փիլիսոփայութիւն։ Իսկ քրիստոնէութիւնից Աստուծոյ Արգու մարմնացման գաղափարը վերցնելով՝ այդ փիլիսոփայութիւնը հնարաւորութիւն էր ստանում բացարեւել, ի թիւս այլոց, իւր ամէնից կնճառտ խնդրքը, ի ինչպէս պէտք է նիւթական աշխարհի մէջ գերաւած հողեղ կամ լուսաւոր տարրերն ազատուին ու իրենց յաւիտենական ազգիւրի մօտ վերադառնան։ Եւ այս ձեով ընթացած փրկագործութեան գազափարն էր գնոստիկեանն համար քրիստոնէութեան հիմնական կէտն ու նորան մի ճշմարիտ կրօն դարձնողը։ Քրիստոսի պատմութիւնը նոյն կատարում էին իբրև մի կարեւոր օգակը տիեզերքի պատմութեան, որ սկսուում է աստուածային էութիւնից մի կտրնկնելով և նիւթի հետ խառնուելով։ Իւր շրջման կէտ է հասնում Փրկչի մարմնացմամբ, երբ նիւթի մէջ փուկուած հոգիները իրենց աստուածային ծագումը ճանաչում են և ճգնութեան ու սրբազան խորհուրդներէ միջցաւ վերելութեան դիմում։ Իսկ վախճանը տեղի կունենայ ժամանակ, երբ բոլոր հագեղէն տարրերը ազատաւ կրնան։ Զանազան գնոստիկեան դպրացների առաջնորդն ջանազան կերպով են պատկերացնում այս տիեզերակ

• դրամայի ընթացքը. ոմանց մօտ գերակշռում է տեսու-
• թիւնը, ոմանց մօտ կրօնական առևտուպէք. իսկ նոցա
• հետևողները մեծ մասամբ միայն կրօնական ծէսերին և
• ճգնական վարժութիւններին էին մասնակցում՝ առանց
• քան հասկանալու փելլեոփոյայական տեսութիւններէց:

Հասարակ ժողովրդեան անմատչելի լինելուն հետ մէկ-
• տեղ այդ տեսութիւնները պարունակում էին նաև շատ
• այնպիսի կէտեր, որոնք երբէք չէին կարող հաշտուել քրիս-
• տոնէութեան հետ և խիստ խորթ պէտք է հնչէին աւետա-
• րանի քարոզութեան փոքր ի շատէ ընդելացած ակունջնե-
• քին: Օրինակ՝ ստեղծագործութեան մասին տուած քացա-
• արութիւնը, որով ներկայանում էր այն ո՛չ թէ Բարձրեալ
• և անիմանալի Աստուծոյ կամքով եղած, այլ մի երկրորդա-
• կան էակի ոտնձգութիւն, որ Բարձրեալի մօտին գաղա-
• փար չուներ և նորա մօտից ընկած աստուածային կայծը
• նիւթի հետ խառնելով ու աշխարհն ստեղծելով՝ իրեն Աս-
• տուած երևակայեց և չին Կտակարանի յայտնութիւնները
• տուաւ. մինչև որ Քրիստոսի գալստեամբ խաբէութիւնը
• քացուեց: Հետևաբար չին Կտակարանը կորցնում է ոմէն
• նշանակութիւն և չի կարող աւետարանի հաւասար առ-
• տուածայն յայտնութիւն համարուել:

Գնոտարիեաններն այսպիսով շատ քիչ հետևողներ
• ունեցան և կարճ ժամանակի մէջ անյայտացան: Նոցանից
• մէկը միայն՝ Մարկիոն, գործնական գտնուեց և, վերացական
• հարցերը մի կողմ թողնելով՝ ձեռնարկեց ուղղակի մի նոր
• եկեղեցական համայնք կազմակերպելու: Սա համարում էր,
• թէ Քրիստոսի աշակերտները սխալ են հասկացել նորա
• աւետարանը և ազաւազել են չին Կտակարանի ազդեցու-
• թեամբ. աւղիղ է ըմբռնել միայն Պօղոս առաքեալը, որի
• քարոզութեան համեմատ և զտել պէտք է քրիստոնէու-
• թիւնը. հաւատ և սէր պէտք է միայն ունենալ, խիստ
• ճգնական հիմնքով աստուածային շնորհը վաստակել, և
• այդպէս փրկութիւն գտնել:—Մարկիոնի կազմած համայնք-
• ները գեռ Ե. դարում գոյութիւն ունէին և մտահոգու-
• թիւն էին պատճառում եկեղեցական հայրերին. նոքա առ-
• քաժուած էին Եփրատի մէջին հայտում, ինչպէս երևում
• է ողջեցութիւն են գործեց նաև հայերի վերայ և առ:

պատճառ եղել, որ նոցա ազանդի դէմ հերքում է գրմեր եզնիկ Կողբացին:

Որոշ տեսակէտից գնոստիկականութեան բողոքով հակառակ ուզողութիւնն ունէին և զուտ եկեղեցական հովերայ յառաջ եկան՝ Բ. դարի վերջերում, այսպէս կը շուած Միլիթանական ազանդաւորները: Նոցա ընդհանուր ձգտումն է՝ գնոստիկեանների քարոզած երկուութեան դէմ պաշտպանել մաքուր միաստուածութեան գաղափարը, բացատրելով միանգամայն Փրկչի աստուածային առընչութիւնը չօր հետ: Նոցա մի մասը Յիսուսին համարու է սոսկ մարդ, որ վերուստ Աստուծոյ Բանը, կամ արտաքոյ կարգի աստուածային ներշնչում, ընդունելով՝ կարողանում է աստուածանման կեանք վարել, հրաշքներ գործել և աստուածային փառքի հասնել: Միւս մասն ընդհանրապէս՝ նորա կատարեալ Աստուած լինելը շեշտել համար, ընդունում է նորան իբրև նոյն չօր Աստուծ մարմնացումն, կամ մի առանձին ժամանակաւոր կերպարումն: Այս տեսութիւններից երկրորդն աւելի մօտ ժամանակակից քրիստոնեանների ըմբռնման և աւելի ընդարձակ շրջաններում տարածուեցաւ. բայց առաջինը, կս Որդեգրական կոչուած ազանդը, աւելի ազդեցութիւնն աւելի զգալի հետեանքներ ունեցաւ արեւելքում. մասնաւոր երբ նորա ներկայացուցիչ հանդիսացաւ Գ. դար երկրորդ կիսում ապրող Անտիոքի եպիսկոպոս Գողոս Ա մուտացին: Յատկապէս այս Սամոսատացու քարոզս Որդեգրական ուսումը երկար ժամանակ պահուեց Հայաստանի սահմաններում և, ինչպէս յետոյ կտեսնենք, կս ընդդէմ դեր պէտք է խաղացած լինի մեր պատմութեան մէջ: Իսկ ուրիշ սոյն դարաշրջանում յառաջ եկած ազանդները շատ սակաւ առնչութիւն ունեն մեր եկեղեցւ պատմութեան՝ հետ. եթէ չհաշուենք Մանլեքցութիւնը, որ իսկապէս քրիստոնէութեան մրցակից մի նոր արեւելեան կրօն էր, և ո՛չ քրիստոնէական ազանդ:

Ը. Առաքելական հայրեր, զտագովմիւր եւ Ադեֆսանդրիոյի դպրոց:—Եթէ եկեղեցին յիշած վտանգներին ու փոքրութիւններին յաջողութեամբ դիմադրեց՝ որոշ չափս արտական է իւր այն ականաւոր ներկայացուցիչներին

րոնք աւետարանի ճշմարիտ վարդապետութիւնն ու աւաքելական մաքուր աւանդութիւնը իրենց գրուածների էջ կենդանի պահեցին և ժամանակի աշխարհայեցողութեան համեմատ այնպիսի ձևակերպութիւն տուին, որ իւրաքանչիւր քրիստոնեայ հակառակորդի դէմ սորա գէնքով ուռել ու իւր հոււատը պաշտպանել կարող էր: Նոցանից յնպիսիները, որոնք Ա. դարի վերջերում և Բ. դարի կզքներում են ապրել, իբրև առաքեալների հետ անմիական հաղորդակցութիւն ունեցող՝ Առաքելական հայրերն կոչուած: Գոցա մի քանի գրուածները միայն մեզ յայտն են, որոնք այնչափ յարգի են եղել, մինչ Աստուածաշնչի ձեռագիրների մէջ են մտել և գրեթէ նոր կտակասանի գրքերի հաւասար գործածութիւն գտել: Աւելի անօթ է Իգնատիոս Աստուածազգեսաց Անտիոքի եպիսկոպոսը, որ երբ կապուած Հռովմ էր տարուում գաղանների լռաջ ձգուելու, ճանապարհին եօթ խրախուսական թղթերը եց զանազան համայնքների: Ապա Զմիւռնիայի Պողիկարոս եպիսկոպոսը, որ ինքն էլ մի թուղթ ստացել է Իգատիոսից և նորա թղթերի առթիւ մի թուղթ գրել Վապէի համայնքին: Երկուսն էլ եղել են մօտիկ յարաբերութեան մէջ Յովհաննէս աւետարանչի հետ և նորա նման որ ըմբռնել ու արտայայտել աւետարանի ճշմարտութիւնները: Կայ նոցա թղթերի նաև հին հայրէն թարգանսութիւնը:

Առաքելական հայրերի յաջորդներ և մասամբ աշակերտներ կարող են համարուել այդպէս կոչուած Զատաովները, որոնց գործունէութիւնը ընկնում է աւելի Բ. արի երկրորդ կէսի մէջ: Սոքա լաւ հրահանգուած լինելով ժամանակակից յունական գիտութեամբ՝ ծառայեցրին յգ գիտութիւնը հեթանոսների կրթուած դասակարին աւետարանական գաղափարները մատչելի դարձելու, քրիստոնէութիւնը նորան հալածող հռովմէական սյարների ու մեծամեծների առաջ ջատագովելու և նոստրիկեանների մոլորութիւնները հերքելու համար: ոցա մէջ աչքի է ընկնում՝ ծագամբ Սամարացի, լատինոս փիլիսոփան, որ վաթսուներկան թուականներն ըովմում նահատակուեց և թողել է՝ երկու քաղմակող-

մանի կարևորութիւն ունեցող ջատագովութիւններ հե-
թանասների, և մի բանախօսութիւն հրէաների դէմ: Աւերի
նշանաւոր է ս. Իրենէոս կամ Երմանոս՝ Պողիկարպոս Զմբու-
նացու աշակերտը, որ և «Հետեոզ առաքելոց» է ասուում
մեզանում՝ իւր ուսուցածները Փրկչի ակունատեաների ան-
միջական մի տշակերտի վկայութեանց վերայ հիմնելու
համար: Ծննդեամբ նա հաւանականաբար Փոքր Ասիայից էր
կամ Ասորիքից՝ բայց յետոյ եղաւ Գալլիայի Լիոն քաղաքի
համայնքի եպիսկոպոսը և երեւի նոյնպէս նահատակու-
թեամբ կնքեց իւր կեանքը: Նորա բազմաթիւ գրաւած-
ներից պահուած համարուում էին միայն «Ընդգէմ հեր-
ձուածոց» հինգ ընդարձակ գրքերը, որոնք այդ կարգի
գրուածքների մէջ առաջին տեղն են բռնում և առհասա-
րակ ամենամեծ արժէք ունին՝ Բ. դարի քրիստոնէութեան
ի մտոյ ծանօթանալու համար: Սակայն վերջերս գանուե-
ցաւ նաև նորա «Յոյցը առաքելական քարոզութեանն»
անունով գրուածքի տմբողջական հայերէն թարգմանու-
թիւնը, որ գերմաներէն փոխադրութեան հետ հրատարա-
կուած է և, ինչպէս վերնագիրը ցոյց է աւելն՝ ներկայա-
ցնում է ամփոփումն քրիստոնէական հաւատալիքների այն
ձևով, ինչպէս ըմբռնուում էր Բ. դարի վերջերում:—
Առաջին անգամ հայերէն թարգմանութեամբ գանուեցաւ
նաև ամենահին ջատագովներից մէկի՝ Արիստիդէս փիլի-
սոփայի, Ադրիանոս կայսեր ուղղած շարադրութեան
կարևոր հատուածը:

Յունական փիլիսոփայութեան մատակարարած տեսու-
թիւններով քրիստոնէական գիտութիւն մշակելու գործը,
որին ջատագովները կողմնակի կերպով միայն նպաստեցին
իրենց գրուածքներով՝ Բ. դարի վերջերից սկսած հաստա-
տուն հիմքերի վերայ գրուեցաւ Աղէքսանդրիայում: Այս-
տեղ հիմնուած «Երեխայից պարոյց», որի նպատակն էր
սկզբում հեթանոսութիւնից զարձոյններին քրիստոնէական
դաւանութեան տարրական գիտելիքներին հետ ծանօթացնել
և այգպիտով մկրտութեան համար նախապատրաստել՝ ջատ-
շուտով գարձաւ մի բարձրագոյն գիտական հաստատու-
թիւն: Նորա առաջին նշանաւոր ներկայացուցիչն է Կղե-
մէս Աղէքսանդրացին, որ մեր ձեռքը հասած երեք գլխա-

և որ գրուածներում կամեցել է ուսումնասիրել թեան նիւթ դարձնել քրիստոնէական կեանքի և վարդապետութեան վերաբերեալ բոլոր խնդիրները, և այսպէս առաջին անգամ սոստուածաբանական գիտութեան մի ամբողջացած համակարգութիւն ապա: Սակայն այդ նպատակն իսկապէս իրագործել է միայն նորա աշակերտ և յաջորդ Ռեթգենէսը, որ իւր բազմակողմանի հմտութեամբ, հսկայական գրաւոր աշխատութիւններով, ներհուն ու ամենաընդարձակ գիտնական պաշարով նախնի եկեղեցւոյ բոլոր աչքի ընկնող հեղինակներին գերադասեցում է: Բացի դասնաբանական գրուածներից նա տուել է Ս. Գրքի մի շարք ուսումնասիրութիւններ և մեկնութիւններ, բաղմնաթիւ ճառեր, ըստյական ու պատմական խնդիրներ լուսաբանութիւններ, և հռչակուած է մտնուանդ իւր «Վեցիջեան» աստուածաշնչով, ուր Ս. Գրքի եբրայեցերէն ընաւիթն ու յունարէն թարգմանութիւնները հողք հողքի զննելով՝ աշխատում է ժամանակի ընթացքում սպրդած ազսւազումներից մաքրել և ճշգրտա օրինակը վերականգնել:—Ռեթգենէսի աշակերտ և դպրոցի յաջորդ յայտնի ներկայացուցիչը Դիոնիսիոս Եպիսկոպոս Աղէքսանդրացի է, որի գրուածներից միայն հատուածներ են մնացել՝ մի քանիսը հայերէն ձեռագիրներում: Միւս աշակերտներից նշանաւոր է Գրիգոր Աբանչելագործը, որ Հայաստանի հարևան Պոնտոսում քրիստոնէութիւն արարածեց և լրրե նեո-վեստրիայի Եպիսկոպոս այդ երկրի լուսաւորիչը հանդիսացաւ: Նա թողել է մի ներբողեան իւր ուսուցչի համար, մեկնաբանական և այլ գրուածներ, որոնց մի քանիսից դարձեալ միայն հատուածներ են մնացել:

Գ.Ռ.Ի. Բ.

Եկեղեցւոյ ընդարձակութիւնը եւ վարչական, դասաբանական, ժխտական ու բարոյակրթական դասաբանութիւնը Գ. դարի վերջին:

Ա. Քրիստոնէութեան ցարսմամբ ընդհանուր երեւոյրը:— Եթէ առաջեակներէ ժամանակ գաղափարով միայն ամբողջ

աշխարհը իբրև աւետարանի քարոզութեան ասպարէզ էր նկատուում և իրականութեան վերայ չէր հիմնուած այն հաւատքը, թէ այդ քարոզութեան լուրն ամէն տեղ արդէն հասել է, — Գ. դարի վերջերին գաղտփարն իսկոպէս իրականացած էր և այն ժամանակուայ քաղաքակրթութեան ազգերին յայտնի սահմաններում երկիր չէր մնացել, ուր քրիստոնէութիւնը գոնէ նուազ չափով մուտք գործած չլինէր: Մի քանի երկրներում բազմաթիւ քաղաքներ և գիւղեր կային, որոնց մէջ ազգաբնակչութեան մեծագոյն մասը, երբեմն նոյն իսկ ամբողջը՝ քրիստոնէայ էր. կային գաւառներ, ուր հեթանոսութիւնը միայն առեւտրայթ, տիրող իշխանութեան ճնշման ներքոյ՝ պահպանուում էր:

Նման երևոյթ նկատուում է նաև մի ուրիշ կողմից: Մինչ նախնական շրջանում աւետարանն աւելի ազգատների ու խեղճերի համար էր և իւր հետևողների գերակշռող մեծամասնութիւնը հասարակութեան ոտորին խաւերի մէջ էր գտնուում՝ յաջորդ շրջաններում հետզհետէ մատչելի դարձաւ բոլոր դասակարգերին: Վերջին կայսրոները, ինչպէս առաջ ակնարկուեցաւ, իրենց հալածանքներով զուգում էին աւելի բարձր դասակարգերին պատկանող, գիւրջ և սղղեցութիւն ունեցող քրիստոնէաների գէտ, որոնք պատկառելի թիւ էին ներկայացնում պետութեան կարևոր կենտրոններում: Աւելոր դասից, ազնուական ընտանիքներից, նոյն իսկ կայսերական սնից ականաւոր հաւատացեալներ ու բաւական թուով նահատակներ յիշուում են նոյն իսկ առաջին երկու դարերում, և նոցա մէջ շատ պատուաւոր տեղ են բռնում կանայք, որոնք սկզբից և եթ զգալի ծառայութիւն են մատուցել աւետարանի քարոզութեան գործին: Չատագովները, և մանաւանդ Աղէքսանդրիայի դպրոցը՝ մեծապէս նպաստեցին, որ կրթութեան և գիտուն մարդիկ սկսեցին յարգանքով վերաբերուել դէպի քրիստոնէութիւնը, նորա գաղտփարական սկզբունքներով ոգևորուել, հոգևոր մշիթարութեան հետ բարձր աստութիւններ ևս որոնել նորա մէջ: Առանձին կարևորութիւն ունի այն հանգամանքը, որ խիստ բազմաթիւ հաւատացեալներ կային, մանաւանդ վերջին ժամանակ՝ ամէն կարգի պետական պաշտօնների, մի քանի տե-

դերում նաև զօրքի մէջ. թէպէտ այստեղ նոր կրօնի խոստովանութիւնը աւելի ծանր վտանգների հետ էր կապուած, և սոցա շարքերում աւելի յաճախ են պատահում նահատակներ, քան ոտսկ քաղաքացիների շրջանում: Յամենայն դէպս քրիստոնէութիւնը, նախ քան չռովմէական պետութեան մէջ իբրև ազատ կրօն հռչակուելը և այդպիսով իշխանական դիրք ստանալը՝ իրօք արդէն հանրամարդկային կրօն էր դարձել և իշխում էր մարդկութեան մի աչքի ընկնող մասի հոգիների վերայ:

Բ. Քրիստոնէութեան տարածումը մայր երկրում եւ մերձաւոր արեւելում:—Ձարմանալին այն է, որ մայր երկրում՝ Պաղեստինում, համեմատաբար փոքր էր քրիստոնէանների թիւը: Ադրիանոս Կայսրը 135 թ. ին վերջնականապէս ճնշեց հրէից ապստամբութիւնը և Երուսաղէմն ոււերելով դարձրեց մի աննշան հեթանոսական քաղաք, էլիս Կապիտոլինա անուանով: Հրէաներին արգելուած էր այնտեղ ընսկել. հրէայ քրիստոնէանների փոխարէն, որոնցից գրեթէ բացառապէս բաղկացած էր առաջին մայր համայնքը, եկան հաստատուեցան հեթանոս-քրիստոնէաններ: Գ. դարում՝ վերանորոգուած Երուսաղէմը կամաց կամաց յառաջ գնաց և եզուս վերջը զօրեղ մրցակից Կեսարիայի, որ Պաղեստինի քաղաքական կենտրոնը լինելով՝ դարձել էր քրիստոնէանների համար ևս երկրի եկեղեցական կեանքի կենտրոն: Ուրիշ մի շարք քաղաքներում և աւաններում հաւատացեալներ ու եպիսկոպոսական աթոռներ են յիշուում Ա. դարից սկսած. յիշուում են մի քանի գիւղեր, որ Գ. դարի սկզբին ամբողջովին քրիստոնէայ ընսկուութիւն ունէին: Բայց կային Պաղեստինում քաղաքներ ու ամբողջ գաւառակներ, ուր հրէաները, կամ այնպիսի հեթանոսներ, որոնց մէջ կենդանի էր մի արեւելեան պաշտամունք՝ յամառութեամբ հալածում և թոյլ չէին տալիս, որ քրիստոնէայ երևայ իրենց շրջանում: Քրիստոնէութիւնը սարածուած էր առհասարակ աւելի այն տեղերում, ուր իշխում էր յունական քաղաքակրթութիւնը, և քրիստոնէայ դարձողների գերակշռող մեծամասնութիւնը յունախօս էր՝ աւելի սերտ կապերով կապուած յունացած Ալեքսանդրիայի, քան շրջակայ երկրների հետ:

Գրեթէ այս նայն վիճակէ մէջ էր Պաղեստինին կէց Փիւնիկիան, որի Իսմասկոտ քաղաքում, ինչպէս յայտնէ է, բրիտոտոնեաներ կային զեռ. Պողոս առաքեալի գառձից առաջ: Բայց աւելի տչքի էր ընկնում յետոյ և աւելի բարձր զիրք ունէր գլխաւոր քաղաքի՝ Տիւրոսի, համայնքը, որ ի միջի այլոց շատ նահատակներ է տուել: Ուրիշ համայնքներ և տասնեակ եպիսկոպոսական աթոռներ թուում յիշում է նաև մի մարկինոսական եկեղեցի Իսմասկոսի մօտերքում:

Շատ աւելի հարուստ էր բրիտոտոնեայ ազգաբնակութեամբ հարևան Ասորիքը: Սորա մայրաքաղաք Անտիոքը, ինչպէս յիշուեցաւ, արդէն տուրքելական շրջանում աւետարանական քարոզութեան գլխաւոր հոնդիսաւայրերից մէկն էր: Անուանելով իրեն Պետրոս առաքեալի աթոռանիստ, և մեծ քաղաքական կենտրոն լինելով՝ նա շատ շուտ սկսեց ձգտել ամբողջ արևելքի քրիստոնէութեան կենտրոն դառնալու: Պողոս առաքեալից յետոյ՝ անջնջելի հետքեր էր թողել այստեղ իւր գործունէութեամբ՝ ա. Իգնատիոս. հանդէս էին եկել ապտ մի շարք տչքի ընկնող հեղինակներ, և հիմնուել էին մի քանի գիտնական գաղութներ, որոնց մէջ նշանաւոր եղաւ և պատմական մեծ դեր կատարեց Պողոս Սամոստացու գաղափարներին հետևող Լուկկանոս հեծուածողի գալրոցը: Այս բազմամարդ քաղաքի բնակչութեան մի շատ սասուար մասը հաւանականաբար արդէն Ք. դարի վերջին քրիստոնեայ էր: Նոյնը կարելի է նաև նորա շրջակայքի համար տեսլ, ուր գերակշռում էր ոտսրի տարբը, մինչ Անտիոքի բարձր դասը յունախօս էր: Պատմական նշաններից երևում է, որ այդ ասորի ազգաբնակչութեան մէջ քրիստոնէութիւն տարածելու, ասորերէնը եկեղեցական լեզու դարձնելու և նոյն լեզուով քրիստոնեայ գրականութիւն յաւաք բերելու համար աւելի գործ է տեսել Միջագետքի Նիգեսիան, քան Անտիոք քաղաքը:

Ասորական ազգեցութիւնը զօրեղ էր նաև Պալմիրայի փոքրիկ պետութեան մէջ, որ կարճատև քաղաքական անկախութիւն ունեցաւ. թէպէտ այստեղ էլ քաղաքացի տարբը յունախօս էր և յունական քաղաքակրթութեան:

զուգընթաց էր աճել քրիստոնէութիւնը: Սակայն իրենք ասորիները մեծ չափով ենթարկուած էին ժամանակակից քաղաքակրթութեան, յայտնի էին հրէաների նման իբրև ճարպիկ վաճառականներ, որով շատ բանում միջնորդներ դեր են կատարել արևելքի ու արևմուտքի մէջ. քիչ չեն նպաստել անշուշտ նաև քրիստոնէութեան տարածմանը:

Յորդանանից և Մեռեալ ծովից գէպի արևելք և դէպի հարաւ տարածուած այն երկրում, որ Աբաբիա էր կոչուում և որտեղ դարձից անմիջապէս յետոյ աւանձնացել է Պողոս առաքեալը՝ բաւական թուով քրիստոնեաներ պէտք է եղած լինէին և նոյն իսկ մի շարք եպիսկոպոսներ ու մի քանի ծաղկած համայնքներ յիշուում են: Բայց այստեղ ևս քրիստոնէութիւնը մուտք էր գործել միայն խառն քաղաքացի ազգաբնակիւթեան մէջ, որ յայն-հռովմէական քաղաքակրթութեան ազդեցութեան տակ էր գտնուում: Գուցէ նորա գլխաւոր տարածողներն ու պահպանողները այն հրէայ-քրիստոնեաներն էին, որ Երուսաղէմի առաջին կործանումից և վերջին աւերումից յետոյ այս կողմերը փախան: Յամենայն դէպս բուն արաբական թափառող ցեղերի մէջ գծուար է քրիստոնէութեան հետքեր գտնել:

Սակայն թէ որչափ պակաս են համապատասխանում իրականութեան այն սահմանները, որ մենք ստիպուած ենք գծել նախնի քրիստոնէութեան տարածման համար՝ մեզ հաճած ստոյգ պատմական տեղեկութիւնների հիման վերայ, ցոյց է տալիս պարզ կերպով Եգիպտոսի օբինակը: Բ. գաբի վերջերին քիչ տեղեր կային, ուր քրիստոնէութիւնն այնպէս հաստատուն հիմք դրած լինէր և ընդարձակութիւն գտած, ինչպէս այս երկրում: Սորա գլխաւոր քաղաքն՝ Ալէքսանդրիան, կենտրոն էր արդէն, ինչպէս տեոսանք, քրիստոնէական գիտութեան համար, ունէր ամենազգեցիկ եպիսկոպոսական աթոռներից մէկը և հետզհետէ վճռական ձայն էր ստանում ընդհանուր քրիստոնէութեան վերաբերեալ զանազան խնդիրներում: Մինչդեռ մեզ գրեթէ բոլորովին անչայտ է, թէ երբ մուտք գտաւ այստեղ քրիստոնէութիւնը և ինչպէս հասաւ ծաղկման այդ աստիճանին: Գ. դարի սկզբին ատելի ունեւ

ցած հալածանքների համար յիշուում է, որ բազմաթիւ նահատակներ են եղել Վերին Եգիպտոսից. ուրեմն այդ ժամանակ արդէն ամբողջ երկրում տարածուած պէտք է լինէին քրիստոնեաները, աւելի հարկաւ նեղոսի բարեբեր հովտում. բայց Վերիայում և անապատի օազիսներում գտնուող մի քանի տեղերի մասին էլ յիշատակութիւններ կան: Քրիստոնեաների մէջ որոշ կերպով տարբերուում էին միմեանցից քաղաքակիրթ յոյն տարրը և ըստըստի տգէտ եգիպտացի ժողովուրդը, որ սակայն հեշտութեամբ յարեց քրիստոնէութեան. սորա լեզուով սկսեցին ո. Կրքի կարեորագոյն մասերը թարգմանել և մի համեստ եկեղեցական գրականութեան հիմք դնել: Գ. դարի սկզբին 100-ի չափ եպիսկոպոսական աթուոներ են յիշուում Եգիպտոսում և ազգաբնակչութեան մի շատ աչքի ընկնող մասը քրիստոնեայ էր:

Գ. Քրիստոնէութեան ցարածուար Փոքր Ասիայում եւ Արեւմուտքում:—Փոքր Ասիան, իբրև առաքելաների գործունէութեան գլխաւոր ասպարէզներից մէկը, յունական քաղաքակիրթութեամբ նախապատրաստուած նոցա քարոզութեան սերմերն ընդունելու և ամենցնելու՝ ամէնից հեշտ, արագ և աննկատելի կերպով հաշտուեց քրիստոնէութեան հետ և դարձաւ նորա զարգացման կենտրոնական միջավայրը: Այստեղ յառաջ եկան և լուծուեցան նախնի քրիստոնէութեան զբաղեցնող ամենակարևոր խնդիրները. այստեղ մշակուեցան հաւանականարար Ընդհանրական եկեղեցւոյ կազմակերպութեան հիմնական սկզբունքները և պահպանուեցան ամենաթանկագին առաքելական աւանդները: Նոյն իսկ ներքին, սովաւածանօթ լեռնոտ գաւառներում այնչափ ընդհանրացած էր քրիստոնէութիւնը, որ Գ. դարի վերջին ամբողջ երկիրը կարելի էր իրասպէս քրիստոնեայ համարել: Արևելեան գաւառներից յատկապէս Կիլիկիան (ինչպէս և սորա հարևան Կիպրոս կղզին, որ ամենահին քրիստոնեայ երկրներից մէկն է) Ա. դարից ի վեր սերտ կապ էր պահպանել Անտիոքի հետ և աւելի ենթարկուում էր նորա հոգևոր ազդեցութեան: Քայց միւս մասերի նկատմամբ առաջնակարգ դերը էր գրաւում Ասիայի նահանգի գլխաւոր քաղաք Եփեսոսը, որ

այնքան հարուստ էր առաքելական արևմտաօրէններով և քրիստոնէական պատմութեան յիշատակներով: Ասիայում էին գտնուում նաև Պողիկարպոսի հայրենիք Զմիւռնիան և ուրիշ պատմական տեղեր, որոնք յիշուած են արդէն Նոր Կտակարանի մէջ: Իսկ նորանից յետ չէին մնում, իբրև նախնի քրիստոնէութեան բնագաւառներ՝ Բիւթանիան իւր Նիկոմիդիա գլխաւոր քաղաքով, Փաիւզիան իւր սնուցած մոնտանական շարժումով, Գաղատիան, ևն:

Բալկանեան թերակղզու մի ծայրից մինչև միւս ծայրն էլ քարոզելով անցել էր, ինչպէս յիշեցինք, Պօղոս առաքեալը, և հարկաւ նորա հիմնած համայնքները՝ Փիլիպպէում, Թեսաղոնիկէում, Աթէնքում, Կորնթոսում, և այլն, յարատեցին ու շրջակայքում քրիստոնէութիւն տարածելու միջնորդ եղան: Ամէնից աչքի էր ընկնում նոցա մէջ Կորնթոսի համայնքը: Բայց մեզ հասած կցկտուր տեղեկութիւններից հետևեցինք պէտք է, որ թերակղզու ներքին մասերը առաջին երեք դարերում համեմատաբար ցանցառ քրիստոնէայ բնակչութիւն ունէին: Այսպէս էր դրութիւնը նաև թերակղզուց դէպի հիւսիս և հիւսիսարևմուտք ընկնող երկրներում՝ մինչև Դանուբի հովիտը, ուր եպիսկոպոսական աթոռներ և նահատակներ յիշուում են, բայց չի երևում, թէ այդ կողմերը առանձնապէս հարուստ եղած լինին քրիստոնէայ բնակիչներով: Քրիստոնէութիւնը հաստատուած էր ապա Արշիպեղազոսի կղզիներից մեծ մասի, եթէ ոչ բոլորի վերայ: Այլ և Ղրիմ թերակղզու մի քանի քաղաքներում, որոնք յայն ազգաբնակչութիւն ունէին: Սոցա մերձակայքում ապրող գոթերի մէջ էլ, ինչպէս երևում է, սկսել էր մուտք գործել:

Գալով Հռովմին, ուր մի պատկառելի համայնք էր կազմուել գեռ Պօղոս առաքեալի այնտեղ ոտք դնելուց առաջ՝ բնականաբար, իբրև ամբողջ պետութեան մայրաքաղաք, առանձին ձգողական ոյժ պէտք է ունենար ամէն կողմի քրիստոնէանների համար և իւր քաղաքական գիրքովն իր կարևոր դեր կատարէր քրիստոնէութեան տարածման ու դարգացման գործում: Մանաւանդ երբ այդ հովիտների մէջ բարձր դասակարգերի, նոյն իսկ կայսերական քննադատներն պատկանող՝ անձինք մտան հետզհետե և

իրենց հետ բերին տղգեցիկ անուկներ ու հարուստ նիւթահան միջոցներ, նա սկսեց օգնութեան ձեռք հասցնել, երբեմն նոյն խոհ ամենահեռաւոր՝ կարօտեալ համայնքներին, մտիթորել ու քաջալերել նեղութեան օրերում, խրատել և յորդոր կարգալ յայտնի եղած զեղծումներէ նկատմամբ, հովանաւորող հանգիստեալ: Այդպիսով անց այս համայնքի հեղինակութիւնը, որից օգուտ քաղեցին ձեռովի եպիսկոպոսները և, յենուելով այստեղ նահատակուած երկու գլխաւոր առաքեալների անուան վերայ, շատ վաղ ձգտում ցոյց առին իրենց հոգեւոր իրաւասութեան ենթարկելու, եթէ կարելի էր՝ ամբողջ քրիստոնեայ աշխարհը: Բայց այդ ձգտումը որոշ չափով իրականութիւն գտաւ միայն արևմուտքում, ուր նորա մրցակիցներ չունէին և շատ տեղեր հաւանականաբար ձեռովից էլ ընդունել էին աւետարանի լոյսը: Բուն Իտալիայում, — չհաշուած ձեռովը, ուր Գ. դարի կէսին արդէն 155 հոգի միայն հոգեւորականներ կային և 1500-ից աւելի այրիների ու չբաւարների համար ինամբ էր տարուում, — հարբերի չափ եպիսկոպոսական միտոններ են յիշուում նոյն այդ ժամանակ: Գորա համեմատ և ուրեմն քրիստոնեաները աչքի ընկնող բազմութիւն էին ներկայացնում և նոցա թիւը զգալի կերպով մեծացած պիտի լինի յաջորդ խաղաղ շրջանում: Աւելի սակաւաթիւ էին նորա հիւսիսային Իտալիայում, ուր միայն արևելեան՝ Բալկանեան թերակղզու հետ սերտ կապուած, մասի գլխաւոր քաղաքներում ծաղկած համայնքներ կային:

Շատ վաղ տարածուած տէտք է լինի քրիստոնէութիւնը Գալլիայի հարաւ — արևմտեան մասում, ուր յունական տղգաւրնակութիւնն էր գերակշռում և կենդանի առևտրական յարաբերութեան մէջ էր արևելքի հետ: 177 թ. — թն ժանր հալածանքի ենթարկուեցան այստեղ լիոնի և վիեննի համայնքները: Գ. դարից սկսած քրիստոնեայ համայնքներ և եպիսկոպոսներ յիշուում են նաև Գալլիայի ներքին նահանգներում, ձևենոսի վերայ գանուած մի քանի գերմանական քաղաքներում, և վերջապէս Բրիտանիայում: Իսկ Սպանիայում, որտեղ քարոզելու դիտաւորութիւն ունէր արդէն Պօղոս առաքեալը՝ Գ. դարի սկզբին գուժաւոր

ըուած մի ժողովից երևում է, որ գրեթէ ամէն կողմ տարածուած էր քրիստոնէութիւնը՝ աւելի՛ խիստ հարաւային մասերում, և 20-ից աւելի եպիսկոպոսական տիտուներ կային:

Քաղաքահրթական տեսակէտից, կարելի է ասել, Եւրոպայի մաս էին կազմում Աֆրիկայի այն ափունքը, որ ընկնում են Միջերկրականի հարաւ—արեւմտեան անկիւնում և Քրիստոսից առաջ արդէն զօրեղ կերպով ենթարկուել էին յոյն-հռոմէական քաղաքակրթութեան: Այտանդ ևս քրիստոնէութիւնը շատ վաղ մուտ գործած պիտի լինի և Տ. դարում այնպիսի ծաղկման էր հասել, որ նորա հետ մրցել կարող էին միայն Փոքր Ասիայի մի քանի նահանգները: Երբի գլխաւոր քաղաք Կաթմազէնը կամ Կաթմեղոնը շուտով քրիստոնէութեան կարեւորագոյն կենտրոններից մէկը դարձաւ, և նորանում հաւանականաբար աւելի վաղ (Տ. դարում) սկսեցին Աւստուածաշնչի ժեսերը լատիներէն թարգմանել, քան Հռոմում և Իտալիայում, ուր մինչև Գ. դարի սկիզբները եկեղեցական լեզուն յունարէն էր: Այտանդ յամենայն դէպս հանդէս եկան քրիստոնեայ—լատինական աշխարհի առաջին մեծ հեղինակները՝ Տերտուլիանոս և ս. Կիպրանոս եպիսկոպոս, և լատինական գրականութեան հիմքը դրին: Կիպրանոս օրօվ՝ Գ. դարի կէսերին, մօտ 150 եպիսկոպոսներ պիտի եղած լինին այս երկրում. իսկ Գ. դարի սկիզբում նոցա թիւը երեւի 250-ից անցնում էր. ըստ այսմ և ընդարձակ չարիւղ տարածուած էր քրիստոնէութիւնը: Գրեթէ քրիստոնեայ երկիր էր համարուում ու այդ ժամանակ:

Դ. Քրիստոնէութիւնը Հայաստանի մասնահատկից երկրներում:—Կապադովկիայում, որ Եփրատ գետով բաժանուում է Մեծ Հայքից և որի մէջ մասնում է Փոքր Հայքը, գրեթէ նոյնպիսի վաղ էր հաստատուել քրիստոնէութիւնը և նոյնպիսի ընդարձակութիւն դրուել, ինչպէս Փոքր Ասիայի մասցած նահանգներում: Այտանդ քրիստոնէական յիշուում են արդէն Պետրոսի Ա. թղթում և Տ. դարից ի վեր յաճախ են հանդիպում Կապադովկացի քրիստոնէական ուղիք երկրներում. իսկ նոյն դարի վերջերին քրիստոնէական ղեկավարութիւնը Կապադովկիայում եղած մի ժամը հաշտեցան:

լուրը մինչև Աֆրիկա էր հասել: 258 թ. ին այս երկրէ վերայ յարձակուող Գոթերը բաւականաչափ քրիստոնեաների գերի էին տարել, որից կարելի է եզրակացնել, թէ ինչքան մեծ պէտք է եղած լինի նոցա թիւն այդ ժամանակ: Կապադովկիայի գլխաւոր քաղաք Կեսարիան վաղ ժամանակներից կենդանի յարաբերութեան մէջ է եղել Պաղեստինի, Անտիոքի, Աղէքսանդրիայի, և արեւմուտքի քրիստոնէական կարեւոր կենտրոնների հետ: Նորա եպիսկոպոսներից յայտնի են մանուսեանը երկու աչքի ընկնող հեղինակներ՝ Աղէքսանդր, որ յետոյ եպիսկոպոս եղաւ Երուսաղէմում և մի մատենադարան հիմնեց այնտեղ, և Փիլմիլիանոս, որ Կեսարիան դարձրեց մի կարեւոր ուսումնասիլայր՝ առտուածաբանական կրթութեան համար: Սոցա հետ շատ մօտ են եղել, այցելել սոցա և գործել Կեսարիայում Աղէքսանդրիայի երկու ճրագները՝ Կղեմէս և Որիգենէս:—Յատկապէս Փոքր Հայքում քրիստոնէութեան վաղ տարածուած լինելու մասին վկայում է այն նշանաւոր հանգամանքը, որ Մարկոս Աւրելիոս կայսեր ժամանակ (161—180) Մելիտինէ քաղաքում գանուող գնդի մէջ բազմաթիւ քրիստոնեաներ կային՝ հաւանականաբար շրջակայքից ժողոված:

Կապադովկիայի հետ միաժամանակ քրիստոնէութիւնը պէտք է մուտք գործած և հաւասար չափով տարածուած լինի նաև նորանից դէպի հիւսիս ընկնող Պոնտական գաւառներում: Մարկոս Աւրելիոսի օրերում այստեղ ևս բազմաթիւ եկեղեցիներ և մի քանի եպիսկոպոսներ կային, որոնց գլխաւորը նստում էր Ամաստրիսում և մի թուղթ է ստացել Գիսնիսիոս Կորնթացուց: Յետոյ աւելի կարեւորութիւն ստացաւ Ամասիայի եպիսկոպոսական տեղում: Պոնտոսի մի քանի գաւառներում քրիստոնէութիւն հաստատողը և ընդհանրապէս նորա զարգացման և տարածման մեծ զարկ տուողը եղաւ, ինչպէս առաջ յիշուել է, Գրիգոր Սքանչելագործը: Պատմուում է, որ երբ սա՛նկո-Կեսարիայի եպիսկոպոս ձեւնադրուեց (մօտ 240 թ.), քաղաքում և շրջակայքում ընդամէնը 17 քրիստոնեաներ էին գանուում. բայց նորա երեսնամեայ գործունէութեանից յետոյ՝ մահուան ժամանակ, մնացել էին միայն նոյն

Թուով հեթանոսներ: Այդ մեծ յաջողութիւնը բացատրուում է գլխաւորապէս նորանով, որ Գրեգոր ամէնից ընդարձակ չափով ու հմուտ կերպով գործ դրեց՝ Կապադովկիայում ևս ընդունելութիւն գտած, առաքելութեան մի նոր եղանակ: Նա աշխատում էր յարմարուել ըստ ամենայնի տեղական ժողովրդեան բարքերին. այն ուրախ տօնակատարութիւնները, որ տեղի էին ունենում յանուն հեթանոս աստուածութիւնների՝ քրիստոնեայ սուրբերի յիշատակի վերայ դարձնել, և քրիստոնէական սրբութիւններին պաշտօն մատուցանել գրեթէ նոյն ձևով, ինչպէս առաջ հեթանոսականին էին մատուցել: Այդպիսով նա յոյս ունէր ի հարկէ աւելի հեշտութեամբ մատչելի դարձնելու նաև քրիստոնէութեան գաղափարական բովանդակութիւնը: Թէ որչափ հասաւ նպատակին՝ դժուար է ասել. բայց իրօք կարճ ժամանակ յետոյ Պոնտոսը նոյնպիսի մի քրիստոնեայ երկիր էր, ինչպէս Փոքր Ասիայի միւս նահանգները:

Մեր եկեղեցւոյ պատմութեան համար առանձին կարևորութիւն ունի, թէ ինչպէս հաստատուեց քրիստոնէութիւնը Հայաստանի հարաւում՝ յատկապէս «Հայոց Միջագետքի» Եդեսիա քաղաքում: Աբգար Թագաւորի դարձի մասին եղած յայտնի աւանդութիւնը յետոյ կրտեսներ: Առ այժմ ի նկատի պիտի առնենք միայն ստոյգ պատմական իրողութիւնը, որ Բ. դարի վերջին, նոյն այդ ժամանակ հաստատապէս հռովմէական գերիշխանութեան ներքոյ մտած՝ Ոսրոյենէ կիսանկախ փոքրիկ Թագաւորութեան մայրաքաղաք Եդեսիան, Թագաւորական տան հետ մէկտեղ, քրիստոնեայ էր: Ինչպէս էր տեղի ունեցել այդ արտակարգ երևոյթը՝ դժուար է այլ ևս ստուգել: Գիտենք միայն, որ 170—190 թ. Եդեսիայում գործել էին երկու նշանաւոր անձինք՝ երկուսն էլ աղանդաւոր. Տատիանոս, որի, չորս աւետարանների միացմամբ՝ կազմած «Դիատեսասարոն»ը դեռ յաջորդ դարերում գործ էր ածուում աւետարանների տեղ ասորական և ուրիշ արևելեան եկեղեցիներում. և Բարդեճան, որ Գ. դարի մի նշանաւոր հեղինակի ասելով հայ է եղել ծագմամբ, և նորա գնոստիկական ուսման հետևողները իբրև առանձին համայնք գոյութիւն են ունեցել մինչև Ե. դար, նորա յօրինած

կրօնական երգերը սիրով երգուել նաև ուղղափառ հաւմայնքներում: Յայտնի է Եոյնպէս, որ աւանադաւթեան մէջ իբրև Ազգէ առաքեալի երկրորդ յաջորդ յիշուած Փլլատ եպիսկոպոսը մօտ 200 թ. ին ձեւնադրուել է Անտիոքի Սրնապոն Եպիսկոպոսից, և այնուհետև Սղեանայում երկու հոգեաւանորդ համայնքներ են եղել՝ Փոքոսեանս ուղղափառներ և Բարզեծանեանս տգոմեղաւորներ: 216 թ. ին Կորակալիս կոչսրը վերջ տուաւ Սղեոհոյցի Թադաւեւրոս թեան, քրիստոնէութիւն ընդունած Աբգար Բ. ԲարՄանու վերջին թաղաւորը շղթայակապ չուով անարժեքու, որով քրիստոնէութիւնն էլ գտարեց այնտեղ անթոռական կրօն» լինելուց: Իւրը Սղեոհոն մտոց հարգաւ գրեթէ տգայջովին քրիստոնեայ, ըսոց շրջակոյքում իշխում էր հեթոնոսութիւնը, և միայն Մծրինում աւ մի քոմնի ուրիշ քաղաքներում մինչև Գ. Կար քրիստոնեայ համայնքներ յիշուում են:

Այս շրջանում քրիստոնէութիւնը պէտք է մաւաք գործած լինի նաև ըուն Միջագետքի ու Պարոկոստանի շատ քաղաքներ: Նոյանից մի քանիսի մէջ կողմնակրպուած համայնքներ ու եպիսկոպոսներ յիշուում են՝ Թոկ Նահատոնիների պատմութեանց և ուրիշ նշանների հետեւելով՝ կարելի է մինչև Պարոկոստանի խորքերը տանել քրիստոնէութեան հետքերը: Յամենայն դէպս Գ. դարում այնպիսի ժողկած դրսութեան էր հատել այնտեղ քրիստոնէութիւնը, որ անցեալում չէր կարող շատ ոտհամեաքակ շրջանները մէջ ամբողջում լինել: Աերջապէս Թոգմուս առաքեալի մատին եղած հին աւանգութիւններից երևում է, որ աւ. նաւոյն Գ. դարի սկզբին քրիստոնեաներ հային Հնդկաստանի հիւսիս-արեւելեան մասում: Աղէքսոնաքեան դպրոցի հիմնադիր Պանթէնոս նոյնպէս յիշել է, որ իւր ճանապարհորդում թեան ժամանակ գնացած է եղել Հընդուկաստան և այնտեղի բազմութիւ հրէոց գաղթականների մէջ սեսել է այնպիսիներին, որոնք Քրիստոսի մատին գաւղափար ունէին և պահել էին Բարզուղիմէոս առաքեալի ձեռքով իրենց հասած Մատթէոսի երրոյցեքէն աւետանը: Բայց ամենայն հաւանականութեամբ Հնդկաստան տեսելով նա հասկանում է Հարու այլև Աբարխան:

Ե. Սկեզեցեայ վճարակամ Կաթմարտեմի թիւը:—Քանի Քրիստոսն եկեպոսեցին դնարտուով էր և ընդհարձակուհուով՝ նորմանք անգրեթի ու կենսագինն դանտեղանքերն՝ տասնհանող, քաղաքապետութեանն զանազան անտեղանքներն վերայ քանսուող մարդնց իւր մէջ ընդունում, անխան անեղի հարկ պէտք է զբացուէր զօրեղ գաղմակեղտութիւնն տալուն նորման; սորն անգամներն միմեանց հետ հասցող և արտաքին ազգեցեալութեանց ու փորձութեանց դէմ իզաշտալանող կարգեր հաստատուելու: Բոլոր հաւատացեալներն դադարարտեղան միութիւնը աւետարտեմի քարոզութեանն առաջնորդող սկզբուսքներնց մէկն էր, որն հիման վերայ շնտ վանդ հաստատուեցաւ ախ հայեանքը; թէ ինչպէս թ սփիւղուս անարհի տարածուած քրիստոսեանքը կաղմուս են միտալին մի մեծ եկեղեցի Անտուսոյ, այնպէս և իւրաքանչիւր մի աեղում խմբուանքերը պէտք է սերտ համայնտեղան ամբողջութիւն կաղմն ու ամէն բանուս ախ Արհմարտեղան եկեղեցւոյ վրայեղք ներկայեցնեն: Իրապէս բոլոր քրիստոսեանքերն միութիւնը միշտ էլ գաղմակարանիս մասնց; և ամուր կանխմտեղտութիւն ստացան անեղի առանսինն առանսինն համայնքները. բայց մի նշանուսը կանխմտեղտութիւն; որն նմանը դժուար է ցոյց տալ ուրիշ տեղ: Իւրաքանչիւր նորա մէջ մտնողը մինչև կեանքի վերջ կանխուած էր մտում. ուղղում ամէն օր, յեանց գրեկ շարաթը մի անգամ՝ մտնանկեղում էր ընդհանուր աղօթքին ու ժամանապաշտութեանը. այս համայնտեղան համայնարումտեղում հողեղ մտումը և իւր իւրաքանչիւր քաղաքիսին համաք հրահանքներ էր ստանում: հաւտայնքի կողմնց դրուած պարտադանութիւններն հաղանդում և փոխադանքալար ամէն կարիքի ու նեղութեան մէջ օգնութիւն ընդունում նորմանց: նորա միջոցով դանտում մի կեղանքի անդամը Քրիստոսն եկեղեցւոյ, որնց դուրս վերջութիւն չկար իւր համար: Կարելի է երեւակայել; թէ անսակիսի մի կանխմտեղտութիւն սրբալի գորեղ անպարտութիւն պիտի գործէր և գրուելէ անգրեցութիւն ունենար անհատներն վերայ, երբ թ մտայ ծանոթանում էին նորա նարտամիտերն: Այդ պատմաւորով մի քրիստոսեանքան համայնքներն իրեն ամբողջութիւն անեղ մեծ առան

քելական դեր են կատարել և աւելի յաջողել տարածելու քրիստոնէութիւնը, քան անհատական քարոզիչները:

Սկզբում համայնքների մէջ առաջնակարգ գիւրջ ունէին Փրկչի անմիջական աշակերտներն ու հետևողները, կամ այնպիսի անձինք, որոնք իրենց երկնատուր շնորհքով աւետարանի քարոզութեանը նպաստել և աւետարանական ոգին արծարծել կարող էին: Յատկապէս երեք կոչումներ յիշուում են նախնական շրջանում, որոնցով ընորոշուում էր այդ քարոզիչներից ամէն մէկի գործունէութեան եղանակը, — առաքեալներ, մարգարէներ և վարդապետներ կամ ուսուցիչներ: «Առաքեալ» էին ասուում բացի տասն և երկուսից այլ և այն ամէն աւետարանի տարածմանը նուիրուած անձինք, որոնք յօժար կամքով հրաժարուել էին տնից ու ստացուածքից և անդադար շրջում էին մի տեղից միւսը, աշխատում միշտ նոր հաւատացեալներ վաստակել, համայնքներ կազմակերպել, եղածներին քաջալերել և ոգի տալ: «Մարգարէներն» ազդում էին իրենց ոգևորութեամբ, կարևոր գէպքերում հանդէս գալիս իբրև վերին ներշնչման թարգմաններ, երբեմն ապագայի վերաբերմամբ լուրջ աղագարարութիւններ անում, իսկ սովորաբար ուրիշներից աւելի եռանդուն և կենդանի կերպով նոյն աւետարանական ճշմարտութիւնները քարոզում: Սոքա ևս մի որոշ համայնքի հետ կապուած չէին, առաքեալների նման գոյքից զուրկ լինելով՝ յաճախ երթևեկութիւններ էին կատարում և գրեթէ նոցա հաւասար յարգանքով ընդունուում դանաղան համայնքներում, առանց պարտաւորութիւն ղգալու սակայն միշտ նոր տեղեր այցելել: «Վարդապետներ» կոչուում էին վերջապէս համայնքի այն հաստատուն անդամները, որոնք մի առանձին կարողութիւն ունէին ուսուցանելու և նայելով, թէ որչափ շնորհք կամ գիտութիւն ցոյց կտային, ըստ այնմ և գնահատութիւն էին գտնում: Սակայն վարդապետութիւնն էլ միւսների նման ազատ և ներքին բերմամբ յանձն առած գործունէութիւն էր, և ո՛չ համայնքի կողմից տրուած պաշտօն:

Այսպիսի պաշտօնների կարիք շատ վաղ ղգացուեց՝

այն օրից, երբ առաջին համայնքը կազմակերպուե-

ցաւ և տնտեսական ու վարչական այլ և այլ հոգսեր ունեցաւ: Մենք տեսնում ենք, որ արդէն առաքելական շրջանում, վերև յիշած ազատ կոչումների հետ զուգընթաց՝ յառաջ են գալիս և ձեռակերպուում երեք հաստատուն պաշտօնէութիւններ—եպիսկոպոս, երէց և սարկաւազ, որոնք և մնում են ասպարիզի վերայ, մինչ առաջինները հետզհետ է պակասում են: Առաքելութիւնը գրեթէ դադարում է Ռ. դարի սկզբում, երբ այլ ևս ոչ ոք չի մնում ավետարանի առաջին քարոզիչներին: մարգարեական ոգին թուլանում է և արհեստական ընաւորութիւն ստանում. ուսուցումը դառնում է հասարակ հրահանգութիւն: Եւ տհա հանդէս է գալիս եպիսկոպոսը՝ իբրև համայնքի բացարձակ գլուխ, նորա բոլոր վարչական ու տնտեսական գործերի ղեկավարողը, նորա միութեան ներկայացուցիչը ուրիշ համայնքների և դրսի աշխարհի առաջ, նորա կենտրոնը կրօնական համախմբումների ժամանակ, ուր նորա յատուկ իրաւունքն էր բոլորի կողմից հաղորդութեան սխորհուրդը կատարել: Աւելի բարձրացաւ եպիսկոպոսների նշանակութիւնը մանաւանդ զնոտիկեան ազանդների տարածուելուց յետոյ, երբ նոքա, ներկայանալով իբրև առաքելների օրինական յաջորդներ և նոցա ականդած ճշմարիտ վարդապետութեան ժառանգորդներ՝ իրանց վերապահեցին նաև այն ուսուցանելու և բացատրելու իրաւունքը. այնպէս որ համայնքը նոցանից զրկուելով համարուում էր անհովիւ և ամէն վտանգների ենթակայ, իսկ անհատը նոցա չհնազանդելով՝ խզած էր լինում եկեղեցուց հետ ունեցած հաղորդակցութեան կապը: Իւրաքանչիւր համայնք ունէր մի եպիսկոպոս, որի խորհրդականները և որոշ դէպքերում փոխարինողներն էին երէցները: Ժամանակի ընթացքում, երբ համայնքներն այնքան ընդարձակուեցան, մանաւանդ մեծ քաղաքներում, որ ստիպուած էին մի քանի մասերի բաժանուել և առանձին եկեղեցիներ ունենալ՝ երէցները ավելի անկախ դիրք ստացան և դարձան շատ տեղերում երկրորդական համայնքների վարիչներ: Ապա հաղորդութեան խորհուրդն իբրև պատարագ մատուցանելու պաշտօնն էլ գլխաւորապէս նոցա վերայ մնաց, և նոքա բռնեցին չին ուխտե

հանանքի տեղը, իսկ եպիսկոպոսը գարձաւ միտնաւումսն քահանայապետ՝ ձեռնադրութեան արանձնաշարժութիւնով: Ինչ վերաբերում է պարկաւազներին՝ նոցա յուսուրէն գիտանի—պատուար անունը սոց է տալիս արգէն, որ ձառպազի դեր գլնելն՝ յատկապէս անտեղաւորն ցտեղիք մէջ: Ըսցո լինելով կպիսկոպոսի խոսական օգնականները է նորա կարգադրութիւնների անմիջական գործադրողներ, երբեմն աւելի կարգոր դերը էին ձեռք բերում բան կրեցնէրը: Իսկ պարկաւազից բաժ էկեցեցական պաշտօնները յատաջ էն էկէլ արեմուտքում (շոտմում), և արեւելքում: գործ նական նշանակութիւն ձեն պտացել:

Գ. գարում կպիսկոպոսների իշխանութիւնը լուրջ անկուտեց մի քանի հանդիմանքների շնորհիւ: Կ) Ինչպէ՞ս լիշեցինք, նախկին փոքրիկ համայնքները շատ տեղ մեծացել և ճիւղաւորուել էին, որով մայր համայնքի կպիսկոպոսը մի շարք ուրիշ համայնքներ եք գտնելում եւր ձեռքի տակ: Զ) Մինչգեթ սկզբում քրիստոնէութեւնը տարածուած էր գրեթէ միայն քաղաքներում, շուտով հաւատարեցեալներ երևացին նաև գիւղական ազգաբնակչութեան մէջ: Նոցա, թիւը շատ պիտոմ այնքան բեշ եք, որ արանձն համայնք ձեկ կարող կարգել, ունենում էին իրենց մէջ պո առաւելն մի երեց կամ մի սարկուաթ և կուպուղում մտակի քաղաքի բրիտանիայ համայնքի հետ: Իսկ եթէ կազմում էին համայնքներ, մանուսանդ այնպիսի քաղաքներով աղքատ երկրներում, ինչպէս օրինակ Կապուղովիսն և իւր հարեան գլուսանները, նոցա կպիսկոպոսն ևս, որ քրիստոնէոպոս էր կոչուում (յաւնարէն է և «երկրի փետու» է նշանակում, մինչ բուն կպիսկոպոսը քաղաքի փետու էր)—ենթարկուում էր սրոշ շափով քաղաքի կպիսկոպոսի իրաւասութեան, և այդպիսով սա դատարւում է ամբողջ շրջակայքի գլխաւոր հովիւը: Դ) Մեկնայն նախնիում գտնուող համայնքները ընտկանաւարք մտակի յարարերութեան մէջ էին միմեանց հետ է սկզբից ի վեր նկատուում էին իրեւ մի սրոշ միութեան անդամներ: Իսկ նախնիական քաղաքի կպիսկոպոսը կարեւոր դեպքերում հանդիսանում էր ստորագատ քաղաքների նկատմամբ մի տեսակ վերահսկողի և հովանաւորողի

դէքուս: Այդպէս կապուած մնամ էին երբեմն նաև
սուրբ հեռաւոր համայնքնեք, որոնք միևնոյն հիմնադիրն
ունէին և սովոր էին որ և է մտքը համայնքեզ հարկաբ հա-
հանգութիւննեք ստանալ: Մտաւանդ երբ եկեղեցու-
կան ժողովները յարաւք եկան՝ իբրև ամենազգեցիկ միջոց
սղանդնեքի քէմ կողմերու և եկեղեցույ վարժիւնը ստան-
ալահայանելու, կենսայոնի եպիսկոպոսը, որ ապրարարս նա-
խադասում էր՝ սկսեց միւսներին իբրև ստորագրեալներ
նկատել, ձեռնադրութեան և այլ կրաւորները բանեցնել:
Մի քանի կարևորագոյն կենսայոնեքի եպիսկոպոսները՝
ինչպէս օր. Աստիոքին, Աղէքսանդրեային, և աւելի Հուս-
մին, իրենց իշխանութիւնն սյսպիսով տարածում էին
հետզհետէ սահմանակից նահանգներէ և հեռաւոր երկրների
վերայ: Բայց այս շրջանում դեռ նոցա իրաւաբութեան
սահմաններն անորոշ էին, և ձևակերպութիւն ստացաւ
միայն մշտրապոլտական (նահանգի եպիսկոպոսի) իշխա-
նութիւնը:

Չ. Նոր Կապիսրան եւ Հաւաքոյ կանոնը:— Հին Կապ-
կարանը նախնի քրիստոնէաների համար մեայ նայն ս.
Գրքը՝ նոյ ճշմարիտ աստուածային յայտնութեան յե-
շատակարանը, ինչ որ եղել էր Փրկչի և իւր աշակերտներէ
համար: Ամէն անգամ, երբ նորա համախմբուում էին,
աղօթելու և Աստուծոյ կօտքը լսելու՝ աւետարանի կեն-
դանի քարոզի հետ կարգացուում էին նաև հաստուածներ.
Հին Կապիսրանից և բացատրուում: Հաւատոյ վերաբե-
րեալ խնդիրներում աւաջնակարգ տեղ էր սրբուում մար-
գարէնեքից վերջած այն վկայութիւններին, որոնցով
ասպացուցուում էր, թէ փրկչական անօրէնութիւնները
դարեւ առաջ նակատեսուած են եղել և ուրեմն ամե-
նաբարձր հեղինակութեան դրոշմն են կրում: Իրենց վերայ-
իսկ նախահայրեկ և այլ արտուածահանոյ անձեքի պատ-
մութիւնները մեծապէս հրահանգ իչ էին իրենց բարոյակը-
թական բովանդակութեամբ: Վերջապէս Հին Կապիսրանը
առատ նիւթ էր ընծայում բազմակողմանի կրօնական
խորհրդածութիւնների և միաստուածութեան գաղափարի
վերայ հիմնուած ընդարձակ աշխարհայեցողութեան հա-
մար: Աւաջին անգամ, ինչպէս տեսանք, զնոստիկեանները:

կողմնակի շարժումներէց դրդուած, կռիւ յայտարարեցին այդ բոլորի դէմ և պնդելով պնդում էին, թէ Հին Կտակարանը աւետարանի նկատմամբ բոլորովին տարբեր և ստոր աստիճանի կրօնական յայտնութիւն է: Ապա, աւելի ոյժ տալու համար իրենց տեսութիւններին՝ նորահանդէպ հանեցին առաքելական շրջանի հեղինակներից վերցրած և իրենց գաղափարներին յարմարեցրած, կամ պարզապէս նոցա անուևով կեղծած գրուածներ: Օրինակ Մարկիոն Ղուկասի կրճատած աւետարանից և Պօղոս առաքելի 10 թղթերից կաղմեց մի կանոնական ժողովածու, որ աւելի բարձր հեղինակութիւն պիտի ունենար, քան ուղղահաւատների գործ դրած Հին Կտակարանը: Վերջիններս այն ժամանակ իրենք էլ ոկսեցին ինամբով ժողովել հարադատ առաքելական գրուածները, որ վաղուց առանձին առանձին կարգացուում էին շատ համայնքների մէջ, և մանաւանդ չորս աւետարանները՝ իբրև Փրկչի քարոզութեան ու գործոց անմիջական յիշատակարաններ, արդէն Հին Կտակարանի հաւատար և աւելի յարգ ունէին: Քանի դեռ կենդանի աւանդութիւնը կար նորինի քարոզիչների բերանում, նոցա կարիքը շատ չէր զգացուել: Բայց երբ այն քարոզիչներն իջան ասպարիզից, և ամէն ոք սկսեց իւր քմաց համաձայն յեղյեղել ու բացատրել աւանդութիւնը, ինքն ըստ ինքեան պահանջ պէտք է յառաջ կարգաւոր յիշատակարանների միջոցաւ հաստատուն և տեւական գարձնելու այն, և ահա լոյս ընկան զանազան նպատակ ունեցող և զանազան տիպի գրուածներ, որոնք առաքելական ծագում էին վերագրում իրենց: Հարկաւոր էր ուրեմն ամենայն զգուշութեամբ դտել կեղծն իսկականից և ընտրել այնպիսիները, որոնք թէ իրենց անվիճելի վաւերականութեամբ և թէ ներքին արժանիքով համապատասխանէին նոցա վիճակուած մեծ դերին՝ հիմք և կանոնական չափ լինելու քրիստոնէական ուղիղ դաւանութեան և բարոյականութեան համար: Ամենայն հաւանականութեամբ այդ դտումն և կանոնական գրուածներն ի մի ժողովելու ձեռնարկութիւնը տեղի ունեցաւ նախ Փոքր Ասիայում, և ապա Հռովմում: Ինչպէս և ս'ւմ ձեռքով, մեզ յայտնի չէ՝ ժամանակակից յիշատակութիւններից

այնչափը միայն կարող ենք եզրահայցնել, որ ամէնից առաջ է մի ամփոփուեցան չորս աւետարանները. շուտով աւելացան նոցա վերայ Պօղոս առաքեալի թղթերը, ապա Կաթողիկէայց թղթերից մի քանիսը, և արդէն Բ. դարի կիսին մեր այժմեան նոր Կտակարանի մեծագոյն մասը կազմուած էր ու գործածութեան մէջ: Յետոյ աւելացան Գործք առաքելոցը, Կաթողիկէայց մնացած թղթերը և Յովհաննու յայտնութիւնը. իսկ դարի վերջին մեր այժմեան կանոնը գրեթէ բոլորովին ամբողջացած էր և Հին Կտակարանի հետ մէկտեղ ընդունուում էր իբրև ո. Գրքի անհրաժեշտ և աւելի արժէքաւոր մասը: Միայն մի քանի թէ կանոնի մէջ մտած և թէ կանոնից դուրս մնացած գրուածները մասին տեղ տեղ կասկածներ կային, թէ արդեօք կանոնական պիտի համարուի: Յամենայն դէպս նոր Կտակարանի կանոնի մէջ մտան անկասկած առաքելական շրջանի գրականութեան ընտրելագոյն նշխարները, և դորանով առաքելական աւանդութիւնը վերջնական ձևակերպութիւն ստացաւ: Անանցանելի սահման դրուեցաւ այնուհետև աստուածային ազբիւրից ընդունածի և մարդկային մտածութեան արդիւնքների մէջ. բայց քրիստոնէական գրականութիւնը մի անդրդուելի հիմք ունեցաւ, որի վերայ արագ կերպով աճեց ու բարձրացաւ նորա բազմադարեան պատկառելի շէնքը:

Միաժամանակ հաստատուեցաւ նաև «Հաւատոյ կանոնը»: Քրիստոնէութեան առաջին օրերից է վեր համայնքներում գործ էին ածուում այնպիսի բանաձևեր, որոնց մէջ համառօտ կերպով ամփոփուած էին հաւատոյ էական կէտերը: Յատկապէս մկրտութեան միջոցին նորահաւատը այգպիսի մի բանաձևով խոստովանում էր այն ճշմարտութիւնները, որ իբրև քրիստոնեայ պիտի դաւանէր: Նք ազանդները բազմացան և վտանգաւոր դարձան, հարկ զգացուեց մի ընդհանուր բանաձև ընտրելու, որի մէջ առանձնապէս շեշտուէին նոցա խեղաթիւրած հաւատարիքները և ուղիղ դաւանութեամբ ապահովուէին նոցա մոլորութեամբ: Այդպիսի ձգտում ամէնից առաջ երևում է Հռովմում, ուր իրենց մէջ գործածական «Առաքելական հանգանակը» համարելով անմիջապէս առաքելաւորներն

պւանգած կանոն ճշմարիտ հաւատոյ՝ կամեցան պարտա-
ւորեցուցիչ դարձնել այն բոլոր քրիստոնէականքն համաց և
նորա խոտովառութեամբ որոշել, թէ ո՞վ է Կաթողիկէ
եկեղեցւոյ պնդամ, և ո՞վ ոչ: Բայց միայն Գ. զարուստ այդ
հանգանակը կամաց կամաց ընդունելութիւն դտաւ ուրիշ
եկեղեցիներն մէջ: Նման եզանակով մի քանի աւելի ընդար-
ձակ հանգանակներ էին կազմուել արեւելեան եկեղեցիներ-
ուսմ, և գեռ գաթե վերջին չկար Կաթողիկէ եկեղեցւոյ
բոլոր անդամներն համաց ընդունելի և պարտաւարական
մի հանգանակ: Այգպիսին առաջին և վերջին անգամ, կա-
րեցի է արեւ, նիկեոյ ժողովն է միայն սուել: Այնուամե-
նայնիւ ներկայ շրջանում տեսականապէս հաստատուած
պէտք է համարուին երեք հիմնական չափերը՝ եպիսկոպոս-
ական իշխանութիւն, նոր կտակարան և հաւատոյ կանոն,
որոնցով իւր որոշ մշտական կեցպարտութիւնն ստացաւ
Ընդհանրական եկեղեցին:

Ե. Ահսիւր, զօնեւ, վարժ ու բարժ.—Որչափ և հոգեւոր
քնաւորութիւն էր կրում քրիստոնէական կրօնը, չէր կա-
րող ուրիշ կրօնների նման իւր արտաքին պաշտամանքը՝
իւր ճիսական արտապայտութիւնները չունենալ: Ամենա-
հին խորհրդարար գէտը, որ Փրկչի օրինակով կատարել էին
արգէն նորա անմիջական աշակերտները և որով իւրա-
քանչիւր նոր հաւատացեալ եկեղեցւոյ գիրկն էր ընդու-
նուում՝ մկրտութիւնն էր անշուշտ: Սկզբում մկրտու-
թիւն ընդունելու համար բաւական էր համարուում մի
պարզ խոստովանութիւն յանուն Քրիստոսի կամ յանուն
ս. երրորդութեան, բայց յետոյ հանգամանքները պակասե-
ցին երկար (մինչև 2 տարի աւելոյ) նախապարտաւորութիւն
ու հրահանգութիւն պահանջել: Մկրտութիւն կատարում
էին սովորաբար ութօրեայ հանգիսով, տարին երկու անգամ՝
գարնի և հոգեգարստեան մեծ փօներին: Նախնական ձևը
երեք անգամ ջրի մէջ ընկղմելն էր, ինչպէս մեզանում
պահուած է: միայն հիւանդներին բաւականանում էին
արեւելի, որից այս ձեւ մկրտութիւնը սովորութիւն
կար արեւմտաբար: Մկրտում էին ի հարկէ յօժար
մեծ և հասկացողութեամբ քրիստոնէութիւն ընդու-
նալիս: Մկրտում մարդիկ բայց շատ վաղ պէտք է սկը-

առանձինն նոցա հետ նաև նոցա գաւառներին, կամ հաւաքապահայ ծիրաններէ ելած մանուկներին՝ մկրտելու սովորութիւնը: Թէպէտ դէս Գ. դարում մանուկներն մկրտութեան ցեմ նախադասուի կային և մինչև վերջն էլ իբրև պատնասար կրեւթ մնացին: Իդրա հետ մեկտեղ հաստատուեց կըրահայր ունենալու սովորութիւնը: Իսկ ազանդաւորներն բաւանդաբար յետոյ մեծ խնդիր չաւաք եկաւ, Թէ առեգար պէտք է վաւերական ճանաչել նոցա ձեռքով Կարծ մկրտութիւնը: Նոյն խնդիրն ինքեղեպուց աչքի ընկնող ներկայացուցիչներէ շարեքը զորան հակառակ էին և այդպէս մետադարձեալն կրկին մկրտում էին. բայց վերջը յաջեանակեց այն հաշիւաբար, Թէ յանուն ս. Երրորդութեան մկրտութիւններն նպեղ մկրտել կարելի չէ:

Երկրորդ մեծ խնդիրը՝ հազարգութիւնը, կապում էր նախնի քրիստոնեաներն ամենօրեայ (յետոյ միայն կրեւանօրեայ) պաշտամունքի կենտրոնը: Կատարուում էր այն, Փրեկ օրինակով, երեկոները: Բ. դարում հարածանքներն պատմաբանով սկսեցին առաւօտները կատարել: Հինդէսն սկսուում էր ս. Իբրն ընթերցանութեամբ, ապա քարոզութիւն և հաւանական աղօթք էր պեղել ունենում, որն վերջում բոլոր հաւաքացեալները եղբայրական համբարում միմեանք ղղջունում էին: Յետոյ հացը և գինին մատուցանում էին եպիսկոպոսին, որ աղօթելով և գոհարանելով՝ քեկանում էր հացը, ինքը ճաշակում բաժակի հետ և տալիս սարկաւապներն բաշխելու՝ իբրև մարմին և արևն Բեկտոսի. իսկ բացահաններն համար ատեն էին օրհնում: Հրէայ-քրիստոնեաներից մնացել էր նաև սաղմոսներ երգելու սովորութիւնը, որ աւելի ընդարձակութիւնը գաւաքակերում: Անսուաղ հաղորդուելու սովորութիւնը նոյնպէս շատ հին է: Հազարգութեան մասնակցել կարող էին միայն իսկական հաւատացեալները. ուստի չմկրտուածները և ապաշխարութեան ենթարկուածները ս. Իբրը և քարոզը իսկուց յետոյ գուրս էին հանուում: Հաղորդութեան խորհուրդի հետ երկայ ժամանակ կատարուում էր սիրով քաշը՝ այն կիսատոյժ, որ բոլոր հաւատացեալներն իրենց պատեհայ կերակուրը Ապուղոյ սեղանից ընդունած պիտի հպմարեն և միասին վայելելով՝ իրենց ունեցածից քաշին

հանեն աղքատին ու տնանկին: Բայց արդէն առաքելակոծ ժամանակից սկսած այնպիսի ղեղձումներ էին լինում այդ ճաշերին, որ նոքա Գ. դարում մի քանի ժողովներով արգելուեցան: Մեզանում հին հեթանոսական գոհաբերութիւնները փոխարինեցին այդ սիրոյ ճաշով, որ և յարասեկի էրը «մատաղ»:

Ուրիշ բաների հետ քրիստոնեաները հրէաներից վերցրին նաև շաբաթուայ մէջ մի օր սուրբ պահելու և երկու օր պահեցողութեան նուիրելու սովորութիւնը: Հրէայ քրիստոնեաները իրենց ազգակիցների նման սուրբ էին պահում շաբաթ օրը. բայց միևնոյն ժամանակ այն օրը երբ Փրկիչը յարութիւն էր առել՝ նուիրեցին նորա յիշատակին և դարձրին Կիրակի—տէրունական օր. այդ օրն էին ժողովուրդը յասկապէս համայնական աղօթքի և հաղորդութեան խորհուրդը կատարելու համար, և այդ օրը շուտով իւր վերայ վերցրեց նաև շաբաթի նշանակութիւնը ու նորա տեղը բռնեց: Միայն արևելքում շաբաթը մնաց էրը և կէս-տօնական օր՝ նորանով, որ այդ օրը շաբաթական պահքը լուծում էին և աւելի նշանաւոր սուրբերի յիշատակն էին կատարում: Իսկ հրէից երկուշաբթու և հինգշաբթու փոխարէն քրիստոնէութեան համար պահեցողութեան կամ հսկման օրեր դարձան չորեքշաբթին ու ուրբաթը, երբ մինչև ժամի 9-ը ծոմ էին պահում և ապա եկեղեցական պաշտամունքի ներկայ լինում: Այսպէս և հրէից պատէքի ազդեցութեամբ յառաջ եկաւ տարուայ ամենամեծ տօնը՝ զատիկը: Բ. դարի կէսերին յայտնի եղաւ, որ Հռովմում և ուրիշ արևմտեան համայնքներում, 40 ժամ կամ աւելի պահեցողութիւննից յետոյ՝ զատիկ էին կատարում միշտ այն կիւրակէ օրը, որ ընկնում էր Հրէից պատէքից յետոյ. իսկ Փոքր Ասիայում նոյնպիսի պահեցողութեամբ զատիկը տօնում էին հրէաների հետ միասին՝ նոյա նիսան ամսի 14-ին: Հաւանականաբար սկզբում այդ տօնը տարբեր նշանակութիւն ունէր իւրաքանչիւրի համար. մի տեղ աւելի նշանակութիւն էին տալիս Քրիստոսի յարութեան յիշատակին, ուստի ինչպէս ամէն կիւրակէ այդ յիշատակին էր նուիրած, այդպէս էլ տարուայ մէջ մի մեծ կիւրակէ՝ ժամանակով ամէնից մօտ այն դարնային

օրերին, երբ Փրկիչը խաչուեց և յարութիւն առաւ, նուիրում էին յատուկ յարութեան յաղթական տօնը կատարելու. իսկ միւս տեղում՝ նկատելով խաչեցեալ Փրկչին իբրև ճշմարիտ գառն Աստուծոյ, ինչպէս նա ինքը խորհրդաւոր ընթրիքի միջոցաւ այդ ուսուցել էր՝ նոյն այն ժամին, երբ հրէաները պատէքի գառն էին ճաշակում, տօնում էին նորա խաչի մահով և յարութեամբ ձեռք բերած փրկագործութեան մեծ խորհուրդի յիշատակը: Արդ, ինչո՞ր էր, թէ՛ ո՞ր սովորութիւնն աւելի ուղիղ և ամբողջ քրիստոնէութեան համար պարտաւորեցուցիչ պէտք է համարուէր: Այս առթիւ ծագած վէճը երկար ժամանակ տևեց և միայն Նիկիոյ փողովում լուծուեցաւ նորանով, որ հաստատուեցաւ Հռովմի սովորութիւնը՝ Նիսանի 14-ին յաջորդող կիւրակէին տօնել զատիկին իբրև յարութեան յիշատակ. իսկ նորա նախընթաց չորեքշաբթի, հինգշաբթի և ուրբաթօրերին կատարել մատնութեան, խորհրդաւոր ընթրեսոց և խաչելութեան յիշատակները: Ըստ այսմ և պահեստողութեան ժամերն ընդարձակուեցան, և յառաջ եկաւ քառասնօրեայ պահք:

Զատիկից յետոյ ամենահին քրիստոնէական տօնն է հոգեգալուստը, որ նոյնպէս բռնում է հրէից պենտեկոստէի տեղը: Իսկ յայտնութեան տօնը, որ Բ. դարում տօնել սկսեցին, նուիրած էր առաջ Փրկչի մկրտութեան միջոցին իբրև Մեսիա յայտնուելու յիշատակին. յետոյ դորա վերայ աւելացաւ նաև մարդեղութեամբ յայտնուելու խորհուրդը, կամ ծննդեան յիշատակը, և հին եկեղեցին կատարում էր յայտնութեան տօնը իբրև ծննդեան և մկրտութեան տօն միանգամայն, մինչև Դ. դարում արևմտեան եկեղեցիները սկսեցին առանձին ծննդեան տօն կատարել, ապա այդ սովորութիւնը նաև արևելքում տարածուեց, ու միայն մեր եկեղեցին հաւատարիմ մնաց նախնի աւանդութեանը:—Նատ վաղ սկսեցին զանազան համայնքներում իրենց մէջ եղած նշանաւոր նահատակները վկայութեան տօներ կատարել. այդ տօներից մի քանիսն ընդհանրացան յետոյ, և այսպէս հետզհետէ կազմակերպուեց եկեղեցական տարին՝ իւր ըզմազան տօներով: Սակայն նախ քան քրիստոնէութիւնը իւր եկ

կան կազմակերպութեամբ ու պաշտօնաւորով միտադրե-
ոյժ ձեռք կրեբէք իւր հետևողներն համար և անպատեհ
սողոգեցութիւն կաննէր զրոն ուշխարհի վերայ, նա արգի-
հոգևոր մեծ զօրութիւն էր իւր քարոզում ու գործնական
բարոյական սկզբունքներով: Փրկիչը ցոնկացել էր, որ նախ
աշակերտները յայտնի լինէին իրենց բարի գործերով,
յատկապէս միժեռնայ սիրելով. և իրօք նոյն ինչ այն հե-
թանոտները, որոնք քրիստոնէական հուանալ ծագործւմ էին
և հաւատացեալներն անեղջիւղ վրայարուժել ենքով
ամարգում, չէին կարող ուրանալ, որ սոքն իրենց մաքնով
վարքովն ու անձնուէր սիրոյ պատրաստականութեամբ ք
արտաքայ կարգի երևոյթ էին ներկայացնում շրջանայտադ
եանկան և ամենատանձարձակ կրքերի ասպարէզ դնորձտ
աշխարհում: Արբերն ու այրիները, հիւանդներն ու յաշ-
մանդամները, գերիներն ու բանաւորեալները, սարկու-
թեան և քաղաքական ծանր պայմանների մէջ ասանանդու-
ները, ընտթեան դաժան պատահարներից թշուաւուացան-
ներն ու սյլ և սյլ հանգամանքների շնորհիւ անքաւաութեան
ու քաղցի մասնու ածները—ամէնքն օգնութիւն էին գտնում
իրենց հաւատակից եղբայրներից: Այնութիւնը լինում էր
թէ մասնուար կերպով, թէ համայնական միջոցներով.
Ճերմեւանդ հաւատացեալը կիւրակէ օրերը, կամ ուրիւ
ածնախմբութիւնների ժամանակ, բերում էր իւր նուէրը և
յամնում եպիսկոպոսին. սա էլ գնում էր սեղանի վերայ,
որով նուիրած էր լինում Աստուծուն, իսկ ժամասացու-
թիւնից յետոյ սարկուաւագների միջոցու կամ տեղն ու անդ
բաժանում էր կարօտեալներին, կամ նոցա տներն էր ու-
ղարկում: Մեծ համայնքներում երբեմն լինում էին նաև
շատ խաչոր նուիրաբերութիւններ, և այդ նուէրներով,
բացի հեռու և մօտիկ կարօտեալներին օգնելուց, հոգա-
ցում էին նաև ուրիշ շատ տեսակ պէտքեր, ինչպէս օր-
եկեղեցոյ պաշտօնականների սպրուտը, տղքաւան շնչեցեալ-
ների թաղման ծախքը, ճանապարհորդող եղբայրներին ցոյն
տուած հիւրասիրութիւնը ևն: Կան վկայութիւններ, որ
շատ տնգամ հեթանոս չքաւորներին ևս բոժին էր համ-
նում քրիստոնէականների գթասիրութիւնից: Բայց միայն դո-
բանով չէին սոքո հեթանոս անխարհի համար իրեն ամա-

քիչ աղ հանդիսամուժ, մյլ նաև իրենց փորքի բարոյա-
կրթական նշանակութեամբ: Քրիստոնեաները կեիւ էին
հրատարակել տիրող անառակութեան, սնութեան, զօ-
շարացութեան դէմ: Հաստատելով միակնութիւնը և ան-
լուծանելի դարձնելով ամուսնութիւնը՝ նոքա ամէն ջանք
գործ էին գնում պաշտպանել ընտանեկան կեանքի սրբու-
թիւնը սովորական դարձած ծայրայեղ զեղծումների դէմ:
Արգելելով վաշխառութիւնը, ընչասիրութիւնը, կեղծիքը
առևտուրի մէջ՝ նոքա հովանաւորում էին խեղճին և
զրկեալին: Խուտափելով գազանամարտներից և ժամայնա-
կակից թասրոնի ընծայած անպատկառ տեսարաններից՝
նոքա մեղմացնում էին բարբերը, բարձրացնում ժողովրդ-
գետն բարոյական գիտակցութիւնը: Նոտ նորադարձներ
խոստովանում են, որ քրիստոնէական համայնքի և քրիս-
տոնեայ անհատների մէջ նկատած բարոյական կեանքի
վեհութիւնը ամենահամոզեցուցիչ փաստն է եղել իրենց
համար նոր կրօնն ընդգրկելու:

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ.

**Աւանդութիւններ եւ հետեւեւ Գալս Բան ս. Լուսաւորիչ
Հայաստանում եղած քրիստոնէութեան:**

Ա. Աբգար քաղաւորի դարձն ըստ առօրեական անան-
դութեան:—Հայկական աւանդութիւնը քրիստոնէութեան
ծագումն Հայաստանում սերտ կերպով կոպում է Եզե-
սական աւանդութեան հետ, որի ասորերէն յիշատակա-
րանն այսպէս է պատմում: Աբգար Ուրբանա, այսինքն
Սև, Եզեսիայի թագաւորը, որ երկարատև թագաւորու-
թիւնից յետոյ վախճանել է 50 թ. ին յ. Գ., դեսպաններ
էր ուղարկել Պաղեստինի Յիւլիոսպոլիս քաղաքը՝ Հռով-
մայեցոց Տերերիոս կայսեր Սնբինոս կուստկալի մօտ: Այդ
դեսպանները ձմնապարհորդութեան միջոցին մտնում են
Երուսաղէմ և միանում այդտեղ հրէայ բազմութեամբ,
որ դնում էր Քրիստոսի ետևից. աստն օր մնում են, և
իրենցից մէկը՝ Անան, թողաւորի քարտուղարը, բոլոր

տեսածները գրի է առնում: Երբ վերադառնում են Եգե-
սիս՝ պատմում են և ցոյց տալիս թագաւորին Անանի
գրածը: Արգար շատ զարմանում է և կամենում է գնալ
Պաղեստին, Քրիստոսին անձամբ տեսնել. բայց չի կար-
դանում, որովհետեւ Հռովմայեցւոց իշխանութեան տակ
գտնուած երկրում պիտի ճանապարհորդէր: Ապա Անանի
ձեռքով մի նամակ է գրում, որի մէջ Յիսուսին գիմելով
իբրև բժշկի և նորա կատարած հրաշքների հիման վերայ
հաւատացած, թէ նա Աստուած է և Աստուծոյ Որդի,
ինչքան է գալ բժշկել իրեն հիւանդութիւնից, աղա-
տուել հրէաների հետամտութիւնից և ապրել իրեն հետ
իւր փոքրիկ խաղաղ մայրաքաղաքում: Յիսուս ստանալով
նամակը՝ երանի է աւելիս Արգարին, որ առանց իրեն
տեսնելու հաւատացել էր, և յանձնարարում է ասել նո-
րան, թէ ինքը պիտի կատարէ իւր համար սահմանուած-
ները և վերանայ Հօր մօտ. բայց յետոյ կուղարկէ իւր
աշակերաններից մէկին, որ նորան բժշկէ, և բոլոր նորս
հետ եղողները յաւիտենական կեանք ժառանգեն, նորս
քաղաքն օրհնուի և ընդ միշտ զերծ մնայ թշնամիներից:
Անան նաև նկարում է Յիսուսին ու պատկերը հետը բե-
րում, պատմում է Արգարին իւր լսածները: Պատկերը
պատուաւոր տեղ է գտնում Արգարի ապարանքում: Իսկ
Քրիստոսի համբարձումից յետոյ Քովմաս առաքեալը ու-
ղարկում է նորա եօթանասուն և երկու աշակերաններից
մէկին՝ Ադդէին, Արգարի մօտ: Ադդէն Եղեսիայում իջեա-
նում է Տուբիս անունով մի հրէի տանը: Արգարը լսում է
և հրաւիրում իւր մօտ. բժշկութիւն է գտնում նախ ինքը,
ապա և իւր շրջապատողներից շատերը. բոլորեքեան հա-
ւատում են: Թագաւորի հրամանով քաղաքի բոլոր բնա-
կիչներն ի մի տեղ են ժողովուրում. Ադդէն երկար քարո-
ղում է նոցա, և գրեթէ ամբողջ ժողովուրդը քրիստո-
նէութիւն է ընդունում ու միրտուում. նոցա հետ նաև
քաղաքում ապրող կտաւագործ հրէաները: Եկեղեցի ևօ
շինում է Եղեսիայում, և մի քանի տարի նորադարձներին
հովուելուց յետոյ՝ ձեռնադրում է Ագգէոս կերպասա-
գործին Եպիսկոպոս, իւր յաջորդ թողնում, խաղաղու-
թեամբ վախճանում և մեծ պատուով թաղուում: Իսկ

կըր Ազգայն թախաւորը վախճանում է, նորա որդի շա-
քահոյժ Յանաւն Ազգէտի սրունքները շարդել տալով
Նահասակում է, և որովհետեւ սա շէր հարողացել իւր
տեղը եպիսկոպոս մեռնողը՝ Գրոտ երէցը գնում է Ան-
տիպ ու մեռնապաշտօնի ընդունում Սրտային եպի-
սկոպոսի, որ իւր հարդին մեռնադրուել էր Պետրոս առա-
քեայի փոխանորդ հռոմի մեկտրոսնս եպիսկոպոսից:

Այս աւանդութիւնը յայտնի է եղել արդէն Սւսե-
բիոս Կեսարացուն, որ Գ. դարի սկզբներին, իւր Նշանա-
ւոր Եղեղեցական պատմութիւնը գրելիս՝ համարել է այն
Եղեղեցայի դիւանում պահուող հին յիշատակարաններից
առնուած և, ասորերէնից յունարէն թարգմանելով՝ համա-
ռօտակի իւր պատմութեան մէջ մտցրել: Յիսուսի բերա-
նացի խօսքերի փոփոխէն Սւսեբիոս յառաջ է բերում նորա
Աթգարին գրած մի նամակը՝ նոյն բովանդակութեամբ.
Իսկ Ազգէ Առաքեալին տննւանում է Քաղէսոս: Ամբողջ
աւանդութեան արժ մ գտնուած ասորերէն յիշատակա-
բանի հեղինակն է, փերջարանի համարմայն՝ «Լաբուբնա, որ-
դի Սենեհայ, որդի Արչապարայ, դպիր թագաւորի»: Իսկ
«Հանան քարտուղարը» վերջից պահել է այն արքունի
գրեւանում: Այսոյէս հարգացել է երեւի նաև Սուսեբիոս, որ
այդ գրուածքը համարել է ժամանակակիցի գործ. բայց քննա-
դասները ցոյց են տալիս, որ աւանդութիւնը յառաջ պէտք
է եկած ընդ Գ. դարում և այժմեան խմբագրութեամբ գրի
առնուած Գ. դարի վերջերին: Այդ խմբագրութեամբ և մի
քանի մետր փոփոխութիւններով նա ամբողջովին հայերէն
է թարգմանուել և յայտնի եղել մեղանում «Կերուբնայի
պատմութիւն» անունով, որովհետեւ Լաբուբնա անուան
տառերը հայերէնում ազուարուել են (Սենաֆն էլ Անակ է
դարձել): Ամենից հարեալ փոփոխութիւնը հայերէն թարգ-
մանութեան մէջ այն է, որ Ազէ առաքեալը Եղեղեցու
չք մեռնում, այլ միւս Աղէին (փոխանակ Ազգէտի) եպի-
սկոպոս մեռնապաշտով՝ գնում է «ընդ որեւէս քարդի
քաւեոսարանն Յրեոսարի»:

Բ. Եղեղեցուն աւանդարեան հարկանան մեռելու պա-
րիւնը և Քաղէսոս առանկափ գործոններսրհար Հայաստա-
նում—Ասորեական աւանդութիւնը ճանաչել է եղել մեզ

կողմնակի շարժառիթներից դրդուած, կռիւ յայտարարեցին այդ բոլորի դէմ և պնդելով պնդում էին, թէ Հին Կտակարանը աւետարանի նկատմամբ բոլորովին տարբեր և ստոր աստիճանի կրօնական յայտնութիւն է: Ապա, աւելի ոյժ տալու համար իրենց տեսութիւններին՝ նորահանդէպ հանեցին առաքելական շրջանի հեղինակներից վերցրած և իրենց գաղափարներին յարմարեցրած, կամ պարզապէս նոցա անունով կեղծած գրուածներ: Օրինակ Մարկիոն Ղուկասի կրճատած աւետարանից և Պողոս առաքելի 10 թղթերից կազմեց մի կանոնական ժողովածու, որ աւելի բարձր հեղինակութիւն պիտի ունենար, քան ուղղահաւատների գործ դրած Հին Կտակարանը: Վերջիններս այն ժամանակ իրենք էլ սկսեցին խնամքով ժողովել հարազատ առաքելական գրուածները, որ վաղուց առանձին առանձին կարդացուում էին շատ համայնքների մէջ, և մանաւանդ չորս աւետարանները՝ իբրև Փրկչի քարոզութեան ու գործոց անմիջական յիշատակարաններ, Եւրդէն Հին Կտակարանի հաւասար և աւելի յարգ ունէին: Քանի ղեռ կենդանի աւանդութիւնը կար նախնի քարոզիչների բերանում, նոցա կարիքը շատ չէր զգացուել: Բայց երբ այն քարոզիչներն իջան ասպարիզից, և ամէն ոք սկսեց իւր քմայց համաձայն յեղյեղել ու բացատրել աւանդութիւնը, ինքն ըստ ինքեան պահանջ պէտք է յառուջ կար գրաւոր յիշատակարանների միջոցաւ հաստատուն և տեւական գարձնելու այն, և ահա լոյս ընկան զանազան նպատակ ունեցող և զանազան տիպի գրուածներ, որոնք առաքելական ծագում էին վերագրում իրենց: Հարկաւոր էր ուրեմն ամենայն զգուշութեամբ զտել կեղծն իսկականից և ընտրել այնպիսիները, որոնք թէ իրենց անվիճելի վաւերականութեամբ և թէ ներքին արժանիքով համապատասխանէին նոցա վիճակուած մեծ դերին՝ հիմք և կանոնական չափ լինելու քրիստոնէական ուղիղ դաւանութեան և բարոյականութեան համար: Ամենայն հաւանականութեամբ այդ դասումն և կանոնական գրուածներն ի մի ժողովելու ձեռնարկութիւնը տեղի ունեցաւ նախ Փոքր Ասիայում, և ապա Հռովմում: Ինչպէս և ո՞ւմ ձեռքով, մեզ յայտնի չէ: Ժամանակակից յիշատակութիւններից

այնչափը միայն կարող ենք եզրակացնել, որ ամէնից առաջ է մի ամփոփուեցան չորս աւետարանները. շուտով աւելացան նոցա վերայ Պօղոս առաքեալի թղթերը, ապա Կաթողիկեայց թղթերից մի քանիսը, և արդէն Բ. դարի կիսին մեր այժմեան Նոր Կտակարանի մեծագոյն մասը կազմուած էր ու գործածութեան մէջ: Յետոյ աւելացան Գործք առաքելոցը, Կաթողիկեայց մնացած թղթերը և Յովհաննու յայտնութիւնը. իսկ դարի վերջին մեր այժմեան կանոնը գրեթէ բոլորովին ամբողջացած էր և Հին Կտակարանի հետ մէկտեղ ընդունուում էր իբրև ս. Գրքի անհրաժեշտ և աւելի արժէքաւոր մասը: Միայն մի քանի թէ կանոնի մէջ մտած և թէ կանոնից դուրս մնացած գրուածները մասին տեղ տեղ կասկածներ կային, թէ արդեօք կանոնական պիտի համարուի՞ն: Յամենայն դէպս Նոր Կտակարանի կանոնի մէջ մտան անկասկած առաքելական շրջանի գրականութեան ընտրելագոյն նշխարները, և դուրանով առաքելական աւանդութիւնը վերջնական ձևակերպութիւն ստացաւ: Անանցանելի սահման դրուեցաւ այնուհետև աստուածային աղբիւրից ընդունածի և մարդկային մտածութեան արդիւնքների մէջ. բայց քրիստոնէական գրականութիւնը մի անդրդուելի հիմք ունեցաւ, որն վերայ արագ կերպով աճեց ու բարձրացաւ նորա բազմադարեան պատկառելի շէնքը:

Միաժամանակ հաստատուեցաւ նաև «Հաւատոյ կանոնը»: Քրիստոնէութեան առաջին օրերից ի վեր համայնքներում գործ էին ածուում այնպիսի բանաձևեր, որոնց մէջ համառօտ կերպով ամփոփուած էին հաւատոյ էական կէտերը: Յատկապէս մկրտութեան միջոցին նորահաւատը այդպիսի մի բանաձևով խոստովանում էր այն ճշմարտութիւնները, որ իբրև քրիստոնեայ պիտի դաւանէր: Երբ ազանդները բազմացան և վտանգաւոր դարձան, հարկ զգացուեց մի ընդհանուր բանաձև ընտրելու, որի մէջ առանձնապէս շեշտուելին նոցա խեղաթիւրած հաւատարիւնները և ուղիղ դաւանութեամբ ապահովուելին նոցա մոլար ուսումից: Այդպիսի ձգտում ամէնից առաջ երևում է Հռովմում, ուր իրենց մէջ գործածական «Առաքելական հանգանակը» համարելով անմիջապէս առաքեալներէն

պւանդած կանոն ճշմարիտ հաւատոյ՝ կամեցան պարտաւորեցուցիչ դարձնել այն բոլոր քրիստոնեաներէ համաց և նորա խոստովանութեամբ սրտել, թէ ո՞վ է Կաթուղիէ եկեղեցւոյ անգամ, և ո՞վ ոչ: Բայց միայն Գ. դարու մտայ հանգանակը կամաց կամաց ընդունելութիւն գտաւ ուրիշ եկեղեցիներէ մէջ: Նման եզանակով մի քանի աւելի ընդարձակ հանգանակներ էին կազմուել արեւելեան եկեղեցիներում, և գեռ գաթե վերջին չկար Կաթուղիէ եկեղեցւոյ բոլոր անդամներէ համար ընդունելի և պարտաւորական մի հանգանակ: Այգալիսին առաջին և վերջին անգամ, կարեք է պտել, Նիկիոյ ժողովն է միայն տուել: Այնուհետեւ նայելու ներկայ շրջանում տեսականապէս հաստատուած պէտք է համարուին երեք հիմնական չափերը՝ եպիսկոպոսական իշխանութիւն, նոր կտակարան և Հաւատոյ կանոն, որոնցով իւր որոշ մշտական կեդրաւորութիւնն ստացաւ Հնգհանրական եկեղեցին:

Ե. Ահմեթ, զօնեթ, վարբ ու բարբ.—Որչափ և հոգեւոր բնաւորութիւն էր կրում քրիստոնեական կրօնը, չէր կարող ուրիշ կրօններէ նման իւր պարտաքին պաշտամունքը՝ իւր ճիշտական արտապայտութիւնները չունենալ: Ամենահին խորհրդաւոր ճէտը, որ Փրկչի օրինակով կատարել էին արեւելն նորա անմեջական աշակերտները և սրով իւրաքանչիւր նոր հաւատացեալ եկեղեցւոյ գիրկն էր ընդունուում՝ մկրտութիւնն էր անշուշտ: Սկզբում մկրտութիւն ընդունելու համար բաւական էր համարուում մի պարզ խոստովանութիւն յանուն Քրիստոսի կամ յանուն Կ. Յրորգութեան. բայց յետոյ հանգամանքները ստիպեցին երկուր (մինչև 2 օրերի աւել) նախապարտաւորութիւն ու հրահանգութիւն պահանջել: Մկրտութիւն կատարում էին սովորաբար ութօրեայ հանգիսով, ասորին երկու անգամ՝ զատիկ և հոգեպարտեան մեծ ատներին: Նախնական ձևը երեք անգամ ջրի մէջ ընկղմելն էր, ինչպէս մեզոնում պահուած է. միայն հիւանդներին ըստականմում էին ջուր սրակելով, սրից ոչ ոք ձեռ մկրտութիւնը սովորութիւն դարձաւ արեւմտաբան: Մկրտում էին ի հարկէ յօժար կամքով և հասկացողութեամբ քրիստոնեութիւն ընդունած հասակաւոր մարդիկ. բայց շատ վաղ պէտք է սկը-

առանձին չուր հետ նաև նոյա գաւախներն, կամ հաւարապետաց ծնողներց եղած մանուկներն՝ մկրտելու սովորութիւնս: Թեպէտ զեռ Գ. դարում մանուկներն մկրտութեան գեմ նսկարաւորանէր կայն և վնջի վեջն էլ իբրև պատահաւոր երևայթ մնային: Իսրա հետ մեկտեղ հաստատուեց կնքանայր ունենալու սովորութիւնը: Իսկ ազանդաւորներք բարեկարգութեամբ մեծ խնդիր յառաջ եկու, Թե արգելք պէտք է վաւերական հանաչել նոյա ձեռքով կայծ մկրտութիւնս: Նոյն խնդիրդ հարց աչքի ընկնող ներհայտացուցեանքից շատեց զպարս հակառակ էին և այդպէս մկրտութեանն կրկին մկրտում էին. բայց վերջը շատթանակեց այն հակապքը, Թէ յանուն ս. Երրորդութեան մկրտութեանն նորից մկրտել կարելի չէ:

Երկրորդ մեծ խնդիրը՝ հաղորդութիւնը, կազմում էր նախնի քրիստոնեաների ամենօրեայ (յետոյ միայն կրօնականօրեայ) պաշարամուտի կենտրոնը: Կառարուում էր այն, Փրկչի օրինակով, երեկոները. Բ. դարում հալածանքներից պատճառով սկսեցին առաւօտները կատարել: Հանգեան ակուղում էր ս. Գրքի ընթերցանութեամբ, սպաքարագութիւն և հակաքնական աղօթք էր տեղի ունենում, որք վերջում քուրք հաւատացեալները եղբայրական համբույրով միմեանց ողջունում էին: Յետոյ հացը և գինին մատուցանում էին եպիսկոպոսին, որ աղօթելով և գոհարանելով՝ բեկանում էր հացը, կնքը ճաշակում բաժակի հետ և տալիս սարկաւազներն բաշխելու՝ իբրև մարմին և արևն Քրիստոսի. իսկ բացականներն համար առն էին տանում: Հրէայ-քրիստոնեաներից մնացել էր նաև սաղմոսներ երգելու սովորութիւնը, որ աւելի ընդարձակութիւն գաւառացիներում: Անսուղ հաղորդուելու սովորութիւնը նոյնպէս շատ հին է: Հաղորդութեան փանակեցել կարող էին միայն իսկական հաւատացեալները. ուստի չմկրտուածները և ասորիկացիութեան ենթարկուածները ս. Գրքը և քարոզը խեղուց յետոյ գուրս էին հանուում: Հաղորդութեան խորհուրդի հետ երկայր ժամանակ կատարուում էր սիրով ճաշը՝ այն ինքատողի, որ բոլոր հաւատացեալներն իրենց արօժեակ կերակուրը Ապուղոյ սեղանից ընդունած պիտի համարեն և միասին վայելելով՝ իրենց ունեցածից քաժեն:

հանեն աղքատին ու տնանկին: Բայց արդէն առաքելակօժ ժամանակից սկսած այնպիսի զեղծումներ էին լինում այդ ճաշերին, որ նոքա Գ. դարում մի քանի ժողովներով արգելուեցան: Մեզանում հին հեթանոսական գոհաբերութիւնները փոխարինեցին այդ սիրոյ ճաշով, որ և յարատեկ իբրև «մատաղ»:

Ուրիշ բաների հետ քրիստոնեաները հրէաներէից վերցրին նաև շաբաթուայ մէջ մի օր սուրբ պահելու և երկու օր պահեցողութեան նուիրելու սովորութիւնը: Հրէյ քրիստոնեաները իրենց ազգակիցների նման սուրբ էժ պահում շաբաթ օրը. բայց միևնոյն ժամանակ այն օրերը Փրկիչը յարութիւն էր աւել՝ նուիրեցին նորա յիշատակին և դարձրին Վիւրակի—տէրունական օր. այդ օր էին ժողովուրդում յատկապէս համայնական աղօթքի և հագորդութեան խորհուրդը կատարելու համար, և այդ օր շուտով իւր վերայ վերցրեց նաև շաբաթի նշանակութիւնը ու նորա անգը բռնեց: Միայն արևելքում շաբաթը մնաց իբրև կէս-տօնական օր՝ նորանով, որ այդ օրը շաբաթական պահքը լուծում էին և աւելի նշանաւ որ սուրբերի յիշատակն էին կատարում: Իսկ հրէից երկուշաբթու և հինգշաբթու փոխարէն քրիստոնէութեան համար պահեցողութեան կամ հսկման օրեր դարձան չորեքշաբթին ու ուրբաթը, երբ մինչև ժամի 9-ը ժամ էին պահում և ապա եկեղեցական պաշտամունքի ներկայ լինում: Այսպէս և հրէից պատէրի ազգեցութեամբ յառաջ եկաւ տարուայ ամենամեծ տօնը՝ զատիկը: Բ. դարի կէսերին յայտնի եղաւ, որ Հռովմում և ուրիշ արևմտեան համայնքներում, 40 ժամ կամ աւելի պահեցողութիւնից յետոյ՝ զատիկ էին կատարում միշտ այն կիւրակէ օրը, որ ընկնում էր Հրէից պատէրից յետոյ. իսկ Փոքր Ասիայում նոյնպիսի պահեցողութեամբ զատիկը տօնում էին հրէաների հետ միասին՝ նոյա նիսան ամսի 14-ին: Հաւանականաբար սկզբում այդ տօնը ասորեք նշանակութիւն ունէր իւրաքանչիւրի համար. մի տեղ աւելի նշանակութիւն էին տալիս Քրիստոսի յարութեան յիշատակին, ուստի ինչպէս ամէն կիւրակէ այդ յիշատակին էր նուիրած, այդպէս էլ տարուայ մէջ մի մեծ կիւրակէ՝ ժամանակով ամէնից մօտ այն դարնային

օրերին, երբ Փրկիչը խաչուեց և յարութիւն առաւ, նուերում էին յատուկ յարութեան յաղթական տօնը կատարելու. իսկ միւս տեղում՝ նկատելով խաչեցեալ Փրկչին իբրև ճշմարիտ գառն Աստուծոյ, ինչպէս նա ինքը խորհրդաւոր ընթրիքի միջոցաւ այդ ուսուցել էր՝ նոյն այն ժամին, երբ հրէաները պատէքի գառն էին ճաշակում, սօնում էին նորա խաչի մահով և յարութեամբ ձեռք բերած փրկագործութեան մեծ խորհուրդի յիշատակը: Արդ, խնդիր էր, թէ՛ ո՞ր սովորութիւնն աւելի ուղիղ և ամբողջ քրիստոնէութեան համար պարտաւորեցուցիչ պէտք է համարուէր: Այս առթիւ ծագած վէճը երկար ժամանակ տևեց և միայն Նիկիոյ ժողովում լուծուեցաւ նորանով, որ հաստատուեցաւ Հռովմի սովորութիւնը՝ Նիսանի 14-ին յաջորդող կերակէին տօնել զատիկն իբրև յարութեան յիշատակ. իսկ նորա նախընթաց չորեքշաբթի, հինգշաբթի և ուրբաթ օրերին կատարել մատնութեան, խորհրդաւոր ընթրեաց և խաչելութեան յիշատակները: Ըստ այսմ և պահեցողութեան ժամերն ընդարձակուեցան, և յառաջ եկաւ քառասնօրեալ պահք:

Ձատկեց յետոյ ամենահին քրիստոնէական տօնն է հոգեգալուստը, որ նոյնպէս բռնում է հրէից պենտեկոստէի տեղը: Իսկ յայտնութեան տօնը, որ Բ. դարում սօնել սկսեցին, նուերած էր առաջ Փրկչի մկրտութեան միջոցին իբրև Մեսիա յայտնուելու յիշատակին. յետոյ դորա վերայ աւելացաւ նաև մարդեղութեամբ յայտնուելու խորհուրդը, կամ ծննդեան յիշատակը, և հին եկեղեցին կատարում էր յայտնութեան տօնը իբրև ծննդեան և մկրտութեան տօն միանգամայն, մինչև Դ. դարում արևմտեան եկեղեցիները սկսեցին առանձին ծննդեան տօն կատարել, ապա այդ սովորութիւնը նաև արևելքում տարածուեց, ու միայն մեր եկեղեցին հաւատարիմ մնաց նախնի ավանդութեանը:—Շատ վաղ սկսեցին զանազան համայնքներում իրենց մէջ եղած նշանաւոր նահատակների վկայութեան տօներ կատարել. այդ տօներեց մի քանիսն ընդհանրացան յետոյ, և այսպէս հետզհետէ կազմակերպուեց եկեղեցական տարին՝ իւր բազմազան տօներով: Սակայն նախ քան քրիստոնէութիւնը իւր եկեղեցի...

կան կազմակերպու թեամբ ու պաշտամունքով միաստի
ոյժ ձեռք կրերէր իւր հեանադներն համար և անպաշտ
ազգեսցու թիւն կանէր զրոն ուշխարհի վերայ, նա արգի
հագւար մեծ զօրու թիւն էր իւր քարոզած ու գործազրկ
բարոյական սկզբունքներով: Փրկիչը ցանկացել էր, որ նոր
աշակերտները յայտնի լինէին իրենց բարի գործերի
յատկապէս միմեանց սիրելով. և իւր նոյն ինչ այն հե
թանտները, որոնք քրիստոնէական հասանք ծագործ էին
և հաւատացեալներն արեղցիեզ զրպարտութիւններով
ամարդում, չէին կարող ու բռնալ, որ սուք իրենց մաքուր
վարքովն ու անձնուէր սիրոյ պտորաստականութեամբ և
արտարոյ կարգի երևայթ էին ներկայացնում շրջապանի
եսոկան և ամենասանձարձակ կրքերի սուպարէզ դարձա
աշխարհում: Որբերն ու այրիները, հիւանդներն ու յաշ
մանդամները, զերիներն ու բանարկեալները, սարկու
թեան և քաղաքական ծանր պայմանների մէջ տանաւորո
ները, ընութեան դաժան պատահարներից թշուառացած
ներն ու այլ և այլ հանգամանքների շնորհիւ անքուստութեան
ու քաղցի մասնուածները — ամէնքն օգնութիւն էին գտնում
իրենց հաւատակից եղբայրներից: Ոգնութիւնը լինում էր
թէ մասնաւոր կերպով, թէ համայնական միջոցներով:
Չերմեւանդ հաւատացեալը կիւրակէ օրերը, կամ ուրիշ
սօնախմբութիւնների ժամանակ, բերում էր իւր նուէրը և
յանձնում եպիսկոպոսին. սն էլ զնում էր սեղանի վերայ,
որով նուիրած էր լինում Աստուծուն, իսկ ժամատացու
թիւնից յետոյ սարկուածների միջոցնու կամ տեղն ու անգը
բաժանում էր կորօտեալներին, կամ նոցա տներն էր ու
զարկում: Մեծ համայնքներում երբեմն լինում էին նաև
շատ խոշոր նուիրարբութիւններ, և այդ նուէրներով,
բացի հեռու և մօտիկ կորօտեալներն օգնելուց, հոգե
ցումում էին նաև ուրիշ շատ տեսակ պէտքեր, ինչպէս օր
եկեղեցի ոյ պաշտօնեաների սպրտարը, ազգաս ննջեցեալ
ների թաղման ծախքը, ճանապարհորդող եղբայրներին ցոյց
տուած հիւրասիրութիւնը ևն: Կան վկայութիւններ, որ
շատ սնագամ հեթանոս չքաւորներն ևս ըրածին էր համա
նում քրիստոնէաների գթասիրութիւնից: Բոյց միայն դո
բանով չէին սուք հեթանոս աշխարհի համար իրեն ամա

քէչ աղ հանդիսանում, մյլ նաև իրենց փորքի բարոյա-
կրթական նշանակութեամբ: Քրիստոնեաները կուիւ էին
հրատարակել տիրող անառակութեան, սնուիթեան, զօ-
շաբաղութեան դէմ: Հաստատելով միակնոթիւնը և ան-
լուծանելի դարձնելով ամուսնութիւնը՝ նոքա ամէն ջանք
գործ էին դնում պաշտպանել ընտանեկան կեանքի սրբու-
թիւնը սովորական դարձած ծայրայեղ զեղծումներէ կէմ:
Արգելելով վաշխառութիւնը, ընչստորոգութիւնը, կեղծիքը
առևտուրի մէջ՝ նոքա հովանաւորում էին խեղճին և
զրկեալին: Բուսափելով գազանամարմններից և ժամանա-
կակից թասրոնի ընծայած անպատկառ տեսարաններից՝
նոքա մեղմացնում էին բարբերը, բարձրացնում ժողովրդ-
դեան բարոյական գիտակցութիւնը: Շատ ներադարձներ
խոստովանում են, որ քրիստոնէական համայնքի և քրիս-
տոնեայ անճամներէ մէջ նկատած բարոյական կեանքի
վեհութիւնը ամենահամոզեցուցիչ փաստն է եղել իրենց
համար նոր կրօնն ընդգրկելու:

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ.

Աւանդութիւններ եւ հետեւեւ նախ քան ս. Կուսաւորիչ Հայաստանում եղած փոփոխութեան:

Ա. Արքայութեան քաղաքի դարձն լստ առնական անան-
գութեան:—Հայկական ականդութիւնը քրիստոնէութեան
ծագումն Հայաստանում սերտ կերպով կապում է Եզե-
սական ականդութեան հետ, որի ասորերէն յիշատակա-
րանն այսպէս է պատմում: Աբգար Աւքամա, այսինքն
Սև, Եզեսիայի թագաւորը, որ երկարատև թագաւորու-
թիւնից յետոյ վախճանել է 50 թ. ին յ. 4., դեսպաններ
էր ուղարկել Պաղեստինի Յիւլիոսայի քաղաքը՝ Հռով-
մայեցոյ Տերերիոս կայսեր Սաբինոս կուսակալի մօտ: Այդ
դեսպանները ձանապարհորդութեան միջոցին մտնում են
Երուսաղէմ և միանում այդտեղ հրէայ բողոքութեանը,
որ կնո՞ւմ էր Քրիստոսի ետեկից. ասան որ մնում են, և
իրենցից մէկը՝ Անան, թագաւորի քարտուղարը, բո՞

տեսածները գրի է առնում: Երբ վերագառնում են եգե- սիա՝ պատմում են և ցոյց տալիս թագաւորին Անանի գրածը: Աբգար շատ զարմանում է և կամենում է գնա Պաղեստին, Քրիստոսին անձամբ տեսնել. բայց չի կարողանում, որովհետեւ Հռովմայեցւոց իշխանութեան տա գտնուած երկրում պիտի ճանապարհորդէր: Ապա Անանի ձեռքով մի նամակ է գրում, որի մէջ Յիսուսին գիմելով իբրև բժշկի և նորա կատարած հրաշքների հիման վերա հաւատացած, թէ նա Աստուած է և Աստուծոյ Ազգի ինդրում է գալ բժշկել իրեն հիւանդութիւնից, աղատուել հրէաների հետամտութիւնից և ապրել իրեն հետ իւր փոքրիկ խաղաղ մայրաքաղաքում: Յիսուս ստանալով նամակը՝ երանի է աալիս Աբգարին, որ առանց իրն տեսնելու հաւատացել էր, և յանձնարարում է ասել նորան, թէ ինքը պիտի կատարէ իւր համար սահմանուածները և վերանայ Հօր մօտ. բայց յետոյ կուղարկէ իւ աշակերաններից մէկին, որ նորան բժշկէ, և բոլոր նորս հետ եղողները յաւիտենական կեանք ժառանգեն, նորս քաղաքն օրհնուի և ընդ միշտ զերծ մնայ թշնամիներից: Անան նաև նկարում է Յիսուսին ու պատկերը հետը բերում, պատմում է Աբգարին իւր լսածները: Պատկեր պատուաւոր տեղ է գտնում Աբգարի ապարանքում: Իս Քրիստոսի համարձումից յետոյ Քովմաս առաքեալը ուղարկում է Նորա եօթանասուն և երկու աշակերտների մէկին՝ Ադգէին, Աբգարի մօտ: Ադգէն Եգեսիայում իջևանում է Տուբիս անունով մի հրէի տանը: Աբգարը լսում և հրաւիրում իւր մօտ. բժշկութիւն է գտնում նախ ինքը ապա և իւր շրջապատողներից շատերը. բոլորեքեան հաւատում են: Թագաւորի հրամանով քաղաքի բոլոր բնակիչներն ի մի տեղ են ժողովուրում. Ադգէն երկար քարոզում է նոցա, և գրեթէ ամբողջ ժողովուրդը քրիստոնէութիւն է ընդունում ու մկրտուում. նոցա հետ նաև քաղաքում ապրող կառաւործ հրէաները: Եկեղեցի և շինում է Եգեսիայում, և մի քանի տարի նորագործների հովուելուց յետոյ՝ ձեռնադրում է Ագգէոս կերպասագործին եպիսկոպոս, իւր յաջորդ թողնում, խաղաղութեամբ վախճանում և մեծ պատուով թաղուում: Իսկ

երբ Ազգայն թախաւորը վախճանում է, նորա որդի շահարկող Յանտան Ազգէտոյ արտաքինները ջարդել տալով Կահարապետ է, և որովհետեւ սա չէր կարողացել իւր անոր կարեւորագոյն մեծնորքել՝ Գորտ երէցը գնում է Ենտոնը ու մեծնապրութիւն լինելու մտապիտե կարեւորագոյն, որ իւր կարգին մեծնապրութեւ էր Գետրոս անաքեալի փոխանարդ Հուսէֆի Ջելզիմանս կարեւորագոյն:

Այս աւանդութիւնը յայտնի է եղել արդէն Սեւեթիս Կեարապետ, որ Գ. դարի սկզբներին, իւր նշանաւոր Եղեղեցական արտաքինութեանը գրելիս՝ համարել է այն Եղեղեցայի դիւանում պահուող հին յիշատակարաններից աւանդած և, անորերէնց յաւանդել թարգմանելով՝ համարաւորակ իւր պատմութեան մէջ մտցրել: Յիտուտի ընդհանր խառնուրդ փոփոխելն Սեւեթիս յառաջ է ընդուն նորս Աքարցիին գրած մի նամակը՝ նոյն բովանդակութեամբ. Ժող Ազգէ Աւարեային տնտեսանում է Թաղէտ: Ամբողջ աւանդութեան այժմ գտնուած ատրերէն յիշատակարանի հեղինակն է, վերջաբանի համաձայն՝ «Արքուքնա, որդի Սեւեթիս, որդի Արչապարայ, դպիր թախաւորի»: իսկ ճշմանն քարտուղարը՝ վերջերի պահել է այն արքունի տիւնում: Այսպէս կարեւորել է երեւի նաև Սեւեթիս, որ այդ գրուածքը համարել է ժամանակակիցի գործ. բայց ընտուրասնեք ցոյց են տալիս, որ աւանդութիւնը յառաջ ուղտը է եղան լինի Գ. դարում և այժմեան թախապրութեամբ գրի առնուած Գ. դարի վերջերին: Այդ թախապրութեամբ և մի քանի մանր փոփոխութիւններով նա ամբողջովին հայեցէն է թախապրութեւ և յայտնի եղել մեզանում «Ղերուքնայի պատմութիւն» անունով, որովհետեւ Կարեւորան անուան տառերը հայեցելու աղաւարտել են (Սեւեթի էլ Անու է կարգել): Ամենից կարեւոր փոփոխութիւնը հայերէն թարգմանութեան մէջ այն է, որ Ազէ աւարեայը Եղեղեցում չի մեծնուած, այլ մեծ Արչին (ժողովանակ Ազգէտոյ) կարեւորագոյն մեծնապրութեւ՝ գնում է «ընդ որեւէն քարդիլ քաւեոարանի Գրիտարի»:

Բ. Եղեղեցիական աւանդութեան հարկախան մեծնորագործներ եւ Թաղէտ տնտեսակի գործունեարեւոր Հայաստանում—Ասորիական աւանդութիւնը մասնով է եղել մեզ

պատմահայր Մովսէս Խորենացուն թէ «Ղերուքնայի» թէ Եւսեբիոսի եկեղեցական պատմութեան հայերէն թարգմանութիւններէց, որ նա միացնելով, ամփոփելով և յաւելումներ անելով՝ յառաջ է բերել իւր պատմութեան մէջ: Սահայն այստեղ Աբգար Ուքաման, կամ Ուշաման որ արգէն Լաբսւքնայի հայերէն թարգմանութեան մէջ Արեամայ էր կարգացուում, ներկայանում է իբրև Հայոց թագաւոր՝ Պարթևաց թագաւորների ցեղակից Աբշակակ Աբշամ թագաւորի որդին, որ նախ հպատակուելով Հռոմայեցիներին և ապա ապստամբել կամենալով՝ շինել է Եգեսիա քաղաքը և իւր գահը Մծբինից այնտեղ գոտադրել: Այդպիսով Քաղէոսի առաքելութիւնն էլ սկզբի և եթ իբրև հայերի մէջ եղած է նկատուում, որ Եգեսիայով չի վերջանում. այլ, ինչպէս հայերէն Լաբուքնակ ակնարկել էր՝ հրովարտակ է աւնում նա Աբգարից աւտարանի անարգել քարոզութեան համար և գնում թագաւորի քեռորդի Սանատրուկի մօտ, որ կարգուած է «ի վերայ աշխարհին և զօրացն»: Յետոյ պատմուում է թէ ինչպէս Աբգարի մահից յետոյ թագաւորութիւնը երկու մասի է բաժանուում. նորա՝ հայերէն Լաբուքնայի մէջ անունը չյիշուած, Անանուն որդին թագաւորում է Եգեսիայում, իսկ Սանատրուկ «ի Հայոս»: Եւ որովհետև, աստ է, յաջորդող անցքերը՝ առաքեալի Հայաստան գալը, Սանատրուկի դարձը, կրկին հաւատն ուրանալը, առաքեալի ու իւր Սանդուխտ դստեր նահատակելը, ինչպէս և Ագգեպիսկոպոսի նահատակութիւնը Եգեսիայում՝ ուրիշներ արգէն պատմել են, ուստի ինքը Խորենացին բաւականանում է համառօտակի յիշելով:

Ուրիշները—նշանակում է երևի ամէնից առաջ «Քաղէոս առաքելոյ վկայաբանութիւնը», որն ըստ վերջաբանի հայերէն է թարգմանել (չի ասած՝ ինչ լեզուից) սմ Սամուէլ եպիսկոպոս և որի երկու համառօտութիւններ նոյնպէս կան: Խորենացուն ծանօթ է ըստ իւր վկայութեան նաև Քաղէոս առաքեալի ու Սանդուխտ կոյսի նշխարագիւտի պատմութիւնը, որ տեղի է ունեցել մեր ձեռք հասած յիշատակարանի համաձայն Վահան Մամիկոնեանի ղղպանութեան օրով, այսինքն Ե. դարի վերջում: Վկա

յարանութիւնը պատմում է, որ երբ Փրկիչը համբառնալիս ձեռքը առաքեալների վերայ դրաւ, ս. Հոգի ներշնչեց և զանազան վիճակներ քարոզելու ուղարկեց՝ Քաղէոս առաքեալին վիճակուեց «Հայաստան անգոս», և նա ելաւ եկաւ նախ «Ասորոց Միջագետք», քարոզեց ու հրաշքներ գործեց, Ուռհա քաղաքում Աբգար թագաւորին բժշկեց, ամբողջ քաղաքը լուսաւորեց և, աշակերտներ թողնելով այնտեղ՝ շտապեց հասնել Հայոց աշխարհը, Սանատրուկ թագաւորի մօտ: Քարոզեց և հրաշալի բժշկութիւններ արաւ Արտազ գաւառի Շաւարշան գիւղաքաղաքում, որ Հայոց թագաւորների ամարանոցն էր, և արքունիքից ու պարսից շատերը հաւատացին՝ ի միջի այլոց թագաւորի գոլտորը, մատաղ և հրաշագեղ Սանդուխտ կոյսը: Քաղաքորը հրամայում է հաւատացեալներին սրամահ անել. քայց նորանոր հրաշագործութիւններ են տեղի ունենում, արոնց պատճառով նոցա թիւը կրկին աւելանում է. հաւատում ու մկրտուում է նաև առաջնակարգ իշխաններէից մէկը, որ Սամուէլ անունն է ստանում, և մի մեծագոյի տիկին Զարմանդուխտ անունով՝ իւր ամբողջ ընտանիքի հետ: Քաղաւորն այդ երկուսին էլ և ուրիշ շատ հաւատացեալների սպանել է տալիս և աւելի գայջանալով իւր դասեր վերայ, որ նոցա շատերի դարձի պատճառն եղաւ, հրամայում է նորան ևս նահատակել: Վերջը նահատակուում է առաքեալը՝ հաւատացեալների առաջնորդ թողնելով իւր «լծակից» Զաքարիային: Սորա հետ մէկտեղ նորադարձների մի խմբի առաջնորդ մտում է Զեմենտոս, որ առաքեալի նահատակութեան միջոցին տեղի ունեցած հրաշքով ուրիշ շատերի հետ հաւատացեալների շարքն էր անցել: Սանդուխտ կոյսի նահատակութեան տեղը Առաքեալը ծածկել էր. իսկ երբ ինքը նահատակուում է՝ մօտի վէմը պատահուում ու նորա մարմինը մէջն է առնում: Դարեր անցնելուց յետոյ Կիրակոս անունով մի միայնակեաց՝ Շաւարշանի մօտ Սանատրուկ լեռան ստորոտում մի այրի մէջ ճգնելիս, տեսիլ է ունենում, որով գրտնուում են Քաղէոս առաքեալի, ս. Սանդուխտի, նոցա հետ նահատակուած, կամ առաքեալին աշակերտած, հինգ ուրիշ սուրբերի, նաև Զաքարիայի ու մի անյայտ Իսրայիլացի:

յեզի նշխարները: Այդ որ շուրջ են, Վահան Մասնկերանէ
և Յովհաննէս կաթողիկոսը (Մանգապուհ) մեծ բազմա
թեանք քարհա, տօն են կատարում և բաժնուած նշխար
ները մի մասն առնում են իրենց նեա, Իսրէնացաւ
ազնաբնին համուայն՝ փոխազգում են «առաջաբար»,
նշանակում է հաւանականաբար՝ Իսրէնի ա. Գրքի ար եր
զեցին:

Գ. Աւանդութիւններ Բարդուղիմէոս առաքեալի եւ նախ
նախնի տրամի այլ բարագիւնի որ վկայերի մատրնա—Իսր
նացին յիշում է համառօտ, որ բացի ո. Բարդուղիմէոս չ
յաստանի առաքելութիւնը վիճակուել է նաև ո. Յով
ղոզիմէոս առաքելոցին, և սա նահատակուել է Հայ
մէջ՝ Արեքանոս քաղաքում: Նայնը ընդարձակ կերպ
պատմում է առաքելոց հայերէն վկայաբանութիւնը: Ար
համառօտն՝ Հնդկաց, Գաղթեաց, Մարաց, Եղիմացաց կո
մերը քարոզելուց յետոյ նա գալիս է Հայաստանի: Գաղթ
գաւառը, քարոզում, շատերին ի քրիստոնէութիւնն քա
նում և մկրտում, ապա թողնելով նայա մօտ իւր աշ
կեցողներէց մի քանիսին՝ Սանատրուկի թագաւորութեա
29-րդ տարին մտնում է Հայաստանի կենտրոնական մաս
ուր հարկաւոր էր Թարդիոսի առաքելութեան պատկա
րացնել: «Արտաշու» բարի մօտ հանգիստում է 12 առաքելո
նեցից մէկին՝ Յուգա Յակոբեանին, հանգիստման տեղա
մի խաչ են կանգնեցնում, և բաժանուելով նորանից՝ գալի
է Հէր և Ջարեանդ գաւառները, կանգ առնում Ռաբրիան
քաղաքում: Այստեղ ուրիշ հաւատացեալներ թաւա
նորան աշակերտում է Սանատրուկ թագաւորի քոչը Ռա
հին: Թագաւորն իմանալով զայրանում է և ուղարկու
Տերենտիոս հազարապետին նորան ձերբակալելու: Բայ
նա բարտաւթիւնից բժշկում է հազարապետին և մկրտում
Ապր գալիս է մէկ ուրիշը և առաքելոյին Ռոսի կոչսի
միւս աշակերտներէ հեա ատեան տանում, ուր նորա
սասակի տանջում են և Ռոսիու, հազարապետի աւ ք
հաւատացեալներէ հեա նահատակում: — Բարդուղիմէո
ս առաքելի մասին կայ նաև այն աւանդութիւնը, թ
Հայաստանն է բերել ո. Աստուածածնի պատկերը և, Ան
հայ գաւառում Ամասիւ մեհեանը կործանելու

անկը եկեղեցի շինել աւ կրել այնտեղ, աւր և գտնուում է
մինչև այժմ ուղղակի կանոնը նշանակող անխառնակին:

Նկարի անտեսող: Ե. Քարդուղիակոս վկայարարու-
թեան մէջ իբրև ձայնատուն երան յիշուում է Յուզա-
վանդեան առաքելը, որն ուրիշ յիշատակարաններ ևս
ձայնատանի առաքել էր համարում և Սերնի քարայրում
Պարտաւորութեան ցոյց տալիս ցոյց տալ Յուզան Ը ճուա-
շեանցի ցանկի մէջ նոյն անուն է, ինչ որ Քարդուղիակոս
Ղեկեւոր և թէ է ի նկատի առնենք, որ Քարդուղիակոս
Լեւոնի բուն վկայարարութեան մէջ ոչ մի անհայտ չկայ
այն մասին, թէ նա 78 աշակերանների է, այլ նա ներ-
գայանում է աւերի իբրև Ը առաքելներից մէկը, կարենք
քննարկել, որ հայտնիան աւանդութիւնը ակզում
այդպէս էր ընդամուս էր երկրորդական առաքելներից
մէկին՝ Յուզա—Քարդուղիակոսին, իբրև ձայնատանի
Լեւոնի առաքելը, իսկ յետոյ, ասորական աւանդու-
թեան յղանակով: և Արքայ Քարդուղիակոսի պատմութիւնը
Շարժանքաւ համար՝ հարկ երաւ նորան զմեջ 78 աշա-
կերանների թուումը—ձայնատանի քարդուղիակոսի գործին
Պարտաւոր կերպով մասնակցած: համարուում են միւս
առաքելներից Քուզա՝ Քարդուղիակոսի և Սերնի
Պարտաւոր ստեղծանակի պարսկական նախնիների անա-
քելայր իսկ առաքելների աշակերանների յիշուում են՝
Գուլմի, որի գերեզմանը ցոյց են տալիս Արքայիսում,
Եզդէ, որ Արքայից առաքելայն է, և քա Քարդուղիակոս
քեայր մասին երան աւանդութիւնը յետոյ աւելի ըն-
դարձակուել է, և պատմուել, թէ նա նախատեսութիւնից
առաջ ճանապարհորդութիւններ է կատարել զԷյն Տիւրք
և զԷյն Գապաղովիս, նորմադ համայններ կազմել և
կորսկոպոսիան աթոռներ հաստատել: Իսկ Արքայի
կարողապոսիան աթոռի համար մի հին ցանկ կայ, որի
համաձայն Քարդուղիակոս առաքելի ձեռնադրած Պարտաւորին
կարգաւ յարմարել են ձեռնմտու և մի քանի ուրիշ երկա-
կոպոսներ:

Սակի հին և արտէքաւոր է աս Սոկրանց և աս Սոկ-
քիանանց մասին երան աւանդութիւնը Սոկիանց ազ-
պէս կոչուում են իրենց գլխաւորի անունով, որ յիշու-

ըէն բաւով Իռիւսի՝ Թարգմանօրէն Ոսկի էր, և համարու է Քաղէոս առաքեալի աշակերտներէց: Սա իւր ընկերն ՚հետ գնում, քարոզում է Հայոց Արատչէս Թագաւորի ոքունիքում, և Սաթենիկ Թագունու մի խումբ աղագայիցն որոնք սորա հետ եկել էին Ալանաց երկրէց, հաւատում և մկրտում: Արատչէսի որգիքը հալածում են Ոսկեա և նահատակում, իսկ նորադարձ ալան իշխանազունն կասկածելով նոցանից՝ խոյս են տալիս Ջրաբաշի շենն և 46 տարի ճգնում այնտեղ: Փամանակ անցնելուց յտոյ Ալանաց Թագաւորը մարդիկ և զօրք է ուղարկանոցա որոնելու, և երբ նոքա չեն համաձայնում թող իրենց ճգնարանները և ուրանալ քրիստոնէութիւնը, ողարկուած մարդիկ նոցա կոտորում են սրով: Այգալիս նահատակում են 15 հոգի, որոնք իրենց գլխաւորի նունով Սուքիասեանք են կոչում, այլ և, խոտածար և երկար մազերով ծածկուած լինելուն համար՝ Գօշ (վայրի այծեր): Բայց զարմանալին այն է, որ նոցա նահատակութիւնը տեղի է ունենում արգէն Պարոնից նպոհ Թագաւորի օրով, երբ Իոսրով Մեծ Հայոց Թագաւորը սպանուել էր և Հայասան ռանակոի էր լինօտարներէց: Նոցա մարմինները մնում են անթաղ, մին ս. Լուգաւորիչ ս. Հոգւոյ ազդեցութեամբ իմանում նոցա տեղը, գալիս թաղում է և գերեզմանի վերայ վիյարան կանգնեցնում:

Դ. Աւանդութեանց պատմական արժեքը եւ բուն պմական յիօսակութիւններ:—Առաջին եզրակացութիւն որին պէտք է յանգէր յիշած աւանդութիւնների քննդատական ուսումնասիրութիւնը, այն է, որ Եզեսակ աւանդութիւնը Աբգարի դարձի մասին պատահական կպով է հայացրած և պատկանում է ոչ թէ Հայոց, Ասորական եկեղեցուն: Եզեսիան յունարէն անունն Ուռհա քաղաքի, որտեղ Քրիստոսից շատ առաջ կէսրաբական, կէս-ասորական ծագումն ունեցող Թագաւոներ էին նստում, և Ուռհա անուան աղաւաղումից յառաջ ել է նոցա Թագաւորութեան Ոսրոյենէ անուն Քրիստոսի ժամանակ այդ Թագաւորութիւնը գրեթէ սկախ էր, դեռ ըլլօրովն չենթարկուած Հռովմէական լ

Բնականութեան և միայն Պարթևների հովանաւորութեան
փնտրելոյ, մինչ չայստանում Արտաշէսի ու Մեծ Տիգ-
րանի բնիկ թագաւորական ցեղը սպառել էր, և չուզեա-
նալ յեղից ըստ հաճոյից կարգում էին արագ կերպով իրար
յաջորդող թագաւորներ՝ հարևան երկրներէ իշխանական
տներէց: Առաջին դարու Հայաստանում տեղի ունեցած
անցքերի պատմութիւնը յամենայն դէպս այնքան ծանօթ
է ժամանակակից օտար պատմիչներէց, որ Իորենացու
պատմածները Արշամի և Աբգարի մասին նորա մէջ տեղ
գտնել չեն կարող: Ուրեմն Հայաստանի քրիստոնէութեան
նկատմամբ պատմական ճշմարտութիւն որոնել կարող ենք
միայն այն աւանդութիւնների մէջ, որոնք Սանատրուկի
թագաւորութեան համար են պատմուում: Իսկ այդ ա-
նունով թագաւոր Հայերն իրօք ունեցել են, թէպէտ ո՛չ
Քրիստոսի և առաքեալների ժամանակակից, այլ մեզ յայտ-
նի Եղեսիոյ առաջին քրիստոնեայ թագաւորի՝ Աբգար
Թ. Բար-Մանուի:

Այս գուգադիպութիւնը արժանի է առանձին ուշա-
դրութեան: Աբգարի պատմութեան մէջ հանգամանքներ
կան, որոնք յարմարուում են միայն Բ. դարու վերջերին.
Ելեւթրոպոլիս քաղաքը, ուր Աբգարը դեսպաններ է ու-
ղարկում, այդ անունը ստացել է 200 թ. ին. Փոքոս եպիսկո-
պոսը, ինչպէս յիշեցինք, ձեռնադրուած է Անտիոքի այն
եպիսկոպոսից, որ ինքը նստել է աթոռ 190 թ. ին, մինչ-
դեռ ըստ աւանդութեան նա երէց է եղել արդէն Եղե-
սիոյ առաջին առաքեալի ժամանակ. Աբգարի յորարե-
րութիւնը չուզեալայեցւոց հետ այնպէս է, ինչպիսին կա-
րող էր ունենալ միայն Բ. դարի վերջում ապրող Եղե-
սիայի թագաւորը:—Նման հանգամանքներ նկատում ենք
այն աւանդութիւնների մէջ, որոնք կապուած են Սա-
նատրուկի անուան հետ: Կժբաղդաբար օտար պատմիչ-
ներն այս թագաւորի ժառիքն ոչինչ չեն պատմում. նա
յիշուում է միայն իբրև հայր Վաղարշ թագաւորի, որ
խարդախութեամբ գերի բռնուեցաւ Կարակալլա կայ-
սրից, ինչպէս Աբգար Թ. ը, և թագաւորած պիտի լինէ
160—200 թուականների միջոցին: Փաւստոս Բիզանդացին
նորան «առաքելասպան» է անուանում և Քաղէոս առա-

քեանի քարոզութիւնը պատմող գրուածքի մասին յիշում է այնպէս, որ ենթադրել է աալիս, թէ այդտեղ Աբգով անուն չէ եղել, այլ Սանաարուին է նկատուել իբրև Լոյսոց իսկական թագաւոր և սկզբից մինչև վերջ հալածող քրիստոնէութեան: Նայն Բիւզունդացին պատմում է, որ Ն. դարում Պարսիկները Լոյսոց թագաւորներէ գերեզմանները բանալիս չեն կարողացել Սանաարուկի գերեզմանը բանալ, այնչափ ամուր և հսկայական շինուածք է ունեցել: Առհասարակ նորա մասին ազգային պատմութեան մէջ մնացած յիշատակութիւնները ցոյց են աալիս, որ մեր ամենազօրեղ թագաւորներից մէկն է եղել և վերականգնողները առատ նիւթ առել: Նաա հաւատաւորն է, որ Մծբնը նորա ժամանակաւոր մայրաքաղաքն եղած լինի, և այդպիսով առիթ ներկայացած Ուռհայեցիներէ և հայերի մտիկ յարաբերութեան: Իսկ Ոսկեանց ու Առաքիտեանց մասին աւանդուածները հասկանալի կգառնանս այդէպքում միայն, եթէ համարենք նոցա Բ. դարի վերջերին Լոյսառտունում հալածուած քրիստոնէութեան հետեղներ: Բանի որ Սուքիասեանը ապրում են Պարսից Նապոտ թագաւորի ժամանակ՝ Վ. դարի միջոցներում, նոցա ուսուցիչ Ոսկեանը ևս հարկաւ առաջին դարի մարդիկ լինել չեն կարող, և այն ամեծ թագուհինս, որի մասորա քարոզում են և որի որդոց ձեռքով նահապտակութիւն են ընդունում, Վ. դարու սկզբներին պէտք է ապրած լինէր, ինչպէս էր իբրք Վաղարշ թագաւորի կինը: Այդպիսով կմնայ հեռեցնել, որ Ոսկեանը քրիստոնէութիւն ընդունել են Սանաարուկի օրով Լոյսառտուն եկած մի քարոզիչ. և եթէ Աբգարի դարձի պատմութիւնը ազատ յիշողութիւն և վկայարանութեանց ոճով ձևակերպած մի փոխանցումն է՝ Բ. դարի վերջից առաջին դարի միջոցները, այն անցքերի, որոնք անդի են ունեցել իսկապէս Աբգար Յ. քրիստոնէայ թագաւորի օրով, անհիմն չի լինի հարկաւ նման փոխանցում Սանաարուկի թագաւորութեան գէպքերի համար ընդունել: Ասորիկան և հայկական աւանդութիւնների միմեանց հետ կապուելը գլխաւոր պատճառն ևս այն կարելի է համարել, որ ամենայն հաւանականութեամբ Նդետիայից եկած քարոզիչներ

1. Ճեղքով պիտի տարբերուած լինի քրիստոնէութիւնը հաս-
 2. 3. յերի մէջ: Այդ հաստատում է ի մէջի այլոց Երեւ-
 4. 5. նացու պատմութիւնը Բարգաւաճանի մասին, թէ նա Հայաստան
 6. 7. է եկել շարողելու և մտադրել է իւր գրաւածներով Մար-
 8. 9. չիտնեանց դէմ:

2. Գալով ա. Բարգաւազի մէջոսի վիպարանութեան՝ այն
 3. 4. ձեով, ինչպէս մէջ է հարել, յերկւորած է սնշուշտ ուշ
 5. 6. գլանհարի, Թագեոս ասարեայի վիպարանութեան հե-
 7. 8. տեղողութեամբ: Բայց աւանդութիւնը, թէ նա Հայաստա-
 9. 10. նի ասարեայ է եղել, որ ելի հին է և շատ արգամ յի-
 11. 12. շուած գաւար եկեղեցիական հայրերէց: Գուցէ այդ աւան-
 13. 14. զութեան մէջ հեղուքը կարելի է գտնել այն հանգաման-
 15. 16. քի, որ ըսցի Եղեթայից ուրիշ մի նանապարտով էլ քրիս-
 17. 18. տոնէութիւնը մուտք է գործել Հայաստան: Ահապարանու-
 19. 20. թիւնն իսկ Բարգաւազի մէջ պատմաքի Թագեոսից Հայաս-
 21. 22. տան գաւար այնպէս է պարտմու, որ կարելի է մտածել,
 23. 24. թէ Թագեոսը Հայաստանում չէ: և իրոք մեր երբի այդ
 25. 26. արեւմտեան մասերը Ա. և Բ. դարերում Մարաց Թագա-
 27. 28. ւորի իշխանութեան ներքոյ են եղել: Իսկ նախ ժամանա-
 29. 30. կուայ Մարաց երկրի մասին յայտնի է, որ բարձրութիւ
 31. 32. հրէայ ընտելչնեց անէր և հրեական ազդեցութիւնն այն-
 33. 34. քան զարեզ էր, մինչ Քրիստոսի փրամահակակից Թագաւո-
 35. 36. րական ընտանիքը հրեութիւն է ընդունել, յասակայէս
 37. 38. Կրուստոգիմու: Բարեգործութիւն սնուց այն ձեզնէ թի-
 39. 40. քուհին, որին մէջ Երեւնացին Արգարի մայր է համարում
 41. 42. և քրիստոնեայ: Ետտ անհուրանական չէ ուրեմն, որ ինչ-
 43. 44. պէս ուրիշ տեղեր, այնպէս և այտուղ քրիստոնէութիւնը
 45. 46. հրէաներէ միջոցու ընդունելութիւն գտած լինէր՝ նախ
 47. 48. Մարաց, և ապա Հայերի մէջ: Ա. Բարգաւազի մէջ վիպար-
 49. 50. անութիւնները օտար չեղաներով Կրիստոսուհի փոխարէն
 51. 52. մի ուրիշ հայ Թագաւոր են յիշում, այ. Կորսն նա-
 53. 54. հատակել է և որի անունը, ինչպէս և ասարեայի նա-
 55. 56. հատակութեան տեղի անունը, ըստ արգաւազութե է, և
 57. 58. գեղաւոր է որոշել, թէ ի՞նչ ժամանակի ու ընտանի մասին
 59. 60. է խոսքը: Բայց երևում է, որ նորա նանապարտութիւնը
 61. 62. այն պատճառաւ միայն յետոյ Սանաարդեկին է վերա-
 63. 64. գրուել, որ սա էր հայկական աւանդութեան մէջ յայտնի

«առաքելասպանը», և եթէ մի առաքեալ նորա ձեռքով է սպանուել, ժամանակակից միւս առաքելի սպանութիւնն ևս նորա ձեռքով կատարուած պիտի համարէին:

Յղէլ է արգեօք ո. Բարգուղիմէոսի կամ «Մարտիանոս մի առաքելութիւնն և աւելի հին է, քան ո. Թադէասինը կամ «Չղեասական»ը, ինչպէս մի քանի նշաններ ցոյց են տալիս,—չենք կարող հարկաւ որոշ ասել. ինչպէս և առհասարակ մեր ձեռքում եղած աղբիւրներով պարզել չի կարելի, թէ որչա՛փ հին է քրիստոնէութեան առաջին քորոզի մուտքը Հայաստանում և ս՛ր կողմից է տեղի ունեցել: Իբրև հաւաստի պէտք է ընդունել միայն, որ արդէ՛ն Ա. դարում աչքի ընկնող քանակութեամբ հրէաներ կային այստեղ և հաւանականաբար աւելի բազմացան Բ. դարում: որ մեր երկերը գեռ Գրիստոսից շատ առաջ՝ մասնաւորապէս Տիգրան Մեծի օրերից սկսած, կենդանի յարաբերութեան մէջ է եղել թէ Պաղեստինի և թէ Հռովմէական պետութեան այլ նահանգների հետ, որոնք քրիստոնէութեան սրբան դարձան: որ եթէ ո՛չ հարաւից, գոնէ արեւմուտքից և արեւասահիւսիսային կողմից սահմանակից էր նա այնպիսի երկրների, ուր արդէ՛ն Ա. դարում քրիստոնէութիւն է քարոզուել, և լինելով նոցա պէս Հռովմէական գերիշխանութեան ներքոյ՝ որոշ տեսակէտից նման քաղաքական և քաղաքակրթական պայմանների մէջ էր գտնուում: Ապա ուրեմն ոչինչ չի արգելում մտածելու, թէ ինչպէս այդ երկրներում շատ վաղ տարածուել է քրիստոնէութիւնը, նոյն կերպ կարող է նաև հայերի մէջ մուտք գործած լինել: Հարկաւ ո՛չ մի պատմական փաստ չունինք, թէ 12 առաքելաներից մէկն ու միւսը իրօք եկել է այստեղ քարոզութեան. ընդհակառակը պէտք է ի նկատի առնենք, որ Հայաստանը քաղաքականապէս այնպիսի խառն վիճակի մէջ էր Ա. դարի կեսին և այնչափ ենթակայ անընդհատ կրկնուող պատերազմների, մինչ եթէ եկող էլ լինէր՝ հազիւ յաջողութիւն գտնէր այստեղ: Բայց 66 թ.-ից ի վեր, երբ Տրդատ Թագաւորը հաստատուում է գահի վերայ և խաղաղութեան մի բաւական երկարատև շրջան է սկսուում, նոր կրօնական շարժման համար ազատ ասպարէզ կար, և այդ շրջանում կենդանի մնացած առաքելական քարոզիչ»

ները կարող էին հեշտութեամբ իրենց գործունէութիւնը մինչև մեր երկիրը տարածել. մանաւանդ որ նոցա բոլորի հաստատ համոզմունքն էր, թէ իրենք պարտականութիւն ունին աւետարան քարոզելու աշխարհի բոլոր ծայրերում, ուր միայն հնարաւոր է: Նշանակալից է յամենայն դէպս այն հանգամանքը, որ Գործք առաքելոց Բ ց. ս. Հոգւոյ ազդեցութեամբ լեզուներ խօսող ազգութիւններ շարքում անպատեհ կերպով դրուած «Հրէաստանի» փոխարէն՝ Տերտուզիանոս (ինչպէս և Ե. դարում ս. Օգոստինոս) Հայաստան է կարդացել. թէ որպիսի իրաւունքով, դժուար է ասել. բայց պարզ է գոնէ, որ նա ոչ միայն իւր ժամանակ (Գ. դարի սկզբին) քրիստոնեայ հայեր լինելու մասին ունեցած ծանօթութիւնն է ցոյց տալիս դորանով, այլ և այն համոզմունքը, թէ այդպիսիք եղել են արդէն Ա. դարում՝ Գործք առաքելոցի գրութեան ժամանակ:

Փոքր Հայքի մէջ Բ. դարում քրիստոնէութեան տարածուած լինելը արդէն յիշել ենք: Պէտք է ենթադրել, թէ իւր քրիստոնեայ զինուորներով հռչակուած «Մելիտինեան» գնդի հետ մի կապ ունի այն հին լատինական վկայաբանութիւնը, որի համաձայն Ադրիանոս կայսեր օրով (117—138) Արարատ լեռան վերայ մի բիւր զինուորներ են խաչ հանուել: Արդեօք այս աւանդութիւնը չէ՞ յիշեցնում, թէ Մելիտինէում ապրող Բ. դարու քրիստոնեայ հայերի հաւատակից—ազգակիցներն եղել են նաև Արարատեան երկրում: Այսպէս թէ այնպէս, գոնէ Սանատրուկի մասին վերև յառաջ բերածներից հետևցնել պէտք է, որ եթէ նորանից առաջ շատ տարածուած չի եղել քրիստոնէութիւնը հայերի մէջ, նորա ժամանակ այնչափ էր տարածուած և կարևորութիւն ստացած, մինչ ծանր հալածանքի պատճառ գտնուեցաւ: Սանդուխտի յիշատակը, աւելացրած վրան Ոգոհու, Զարմանդուխտի և Սուքիասեանց վկայաբանութիւնները, իրաւունք է տալիս ենթադրելու, թէ Հայոց ազգունիքում ևս մուտք էր գտել քրիստոնէութիւնը՝ յատկապէս տիկնանց դասի մէջ, և գուցէ դորա հետքերն են, որ յետոյ պալատական անձինք և Տրդատի քոյրը այնպիսի կարևոր դեր են խաղում նորա գաղթի պատմութեան մէջ: Ոսկեանց և Սուքիասեանց

վկայաբանութիւնները հաւանական են դարձնում, որ Սո-
նատրուկից յետոյ էլ հալածանքներ են եղել Հայաստա-
նում քրիստոնեաների դէմ և անհիմն չէ Իորենացու այն
վկայութիւնը, թէ Իսորով Մեծի օրով շատերը նահատա-
կուել են: Վերջապէս Լուսաւորչից առաջ Հայոց մէ-
ռչ միայն քրիստոնեայ անհատներ, այլ նաև ամբողջ կող-
մակերպուած համայնքներ գտնուելու ամէնէնց հաստատուն
պատմական իրասան այն է, որ Գ. դարի կէսում Աղէ-
սանդրիոյ Դինիսիոս եպիսկոպոսը մի թուղթ է գրել Հայոց
Մեհրուժան եպիսկոպոսին: Մեհրուժան անունից հեռե-
ցնում են ոմանք, որ այդ եպիսկոպոսի աթոռը Վասպու-
րականի կողմերում պիտի եղած լինի. յամենայն գէշ
ո՛չ մի պատճառ չկայ Մեծ Հայաստանից դուրս, Փոքր Հայ-
քում, որոնելու այն, ինչպէս արել են ուրիշները:

Շ Ր Զ Ա Ն Բ.

**Քրիստոնէութեան հաստատուիլը Հայաստանում եւ
նորակազմ եկեղեցւոյ մակառումը ներքին եւ ար-
տաքին թեմամբերի դէմ:**

Գ Լ Ո Ի Խ Դ.

Հայոց դարձն ի քրիստոնէութիւն:

Ա. Հայաստանի քաղաքական դրութիւնը Գ. դարում:—
Մեր ազգի պատմութիւնը շատ կէտերում տարբեր ըն-
թացք է ունեցել, քան մենք սովոր ենք պատկերացնել
Իսթանպուլ նկարագրածով: Ոստր պատմիչներէ համեմ-
ապէս, ինչպէս ակնարկեցինք առաջ, Կարակալլա կայսրը
211 թ.-ին նենդութեամբ կարմնաւորեց Հայոց Վասպուր-
թագոս արին, և սա մեռաւ ըսնաում 216-ին. իսկ սգրա
որդին Տրդատ Բ. Թագ ստացաւ Կարակալլայի յաջորդ
Մակրինոս կայսրից 218 թ.-ին: Այդ ժամանակ արգեն մէ-
մեծ քաղաքական յեղաշրջումն էր սկսուած Հայաստանի
սահմանակից և բազմազան պէրա կապերով նորա հեռ
կապուած Պարթեւաց պետութեան մէջ: Արտաշէր Սարգա-

■ Դեան՝ հարատակ իշխաններէց մէկը, ապստամբել էր և ան-
■ կախ պարտկախան թագաւորութիւն հաստատելով հետ-
■ զհետէ նուաճում էր Պարթևաց արևելեան նահանգները:
■ 226 թ.-ին մի քանի վճռակոտն ճակամարտներէ մէջ նա
■ վերջնականապէս խորտակեց Պարթևաց զօրութիւնը, որոնց
■ վերջին թագաւորն Արտաւան սպանուեցաւ պատերազ-
■ ւ մում, և նորա որդիքն ապաւինեցին Հայաստան: Արտաշէզ
■ յափշտակեց այդպիսով արքայից արքայի տիագոսը և տէր
■ դարձաւ գրեթէ բոլոր նախկին պարթևական երկրներին.
■ Բայց Հայաստանին տիրելու փորձն անյաջող անցաւ: Մեր
■ Ագաթանգեղոսի պատմելով՝ Հայոց թագաւորն էր այդ
■ օրերում Խոսրով՝ Վաղարշի որդին, որ ուրեմն վերոյեջեալ
■ Տրգատ Բ-ի եղբայրն ու յաջորդը պէտք է եղած լինի: Օտար
■ պատմիչները չեն հերքում Ագաթանգեղոսի պատմածը,
■ որի համաձայն Խոսրով տասը տարի շարունակ պատերազմ
■ մղեց Արտաշէի գէմ (228—238) և անպարտելի մնաց,
■ մինչև որ դաւանանութեամբ սպանուեցաւ. ընդհակա-
■ առկն նոցա հարևանքի յեղատակութիւններէք երևում է,
■ որ նոյն իսկ Խոսրովի մահից յետոյ պարտիկներն անմիջա-
■ պէս չհարողացան նուաճել Հայոց երկիրը: Հարկաւ Հա-
■ յաստանը միայն սեփական զօրութեամբ չէր ընդգլխադրում:
■ Գանուելով չնամայեցաւ գերեզնիսանութեան ներքոյ՝
■ Պարթևաց անկումից յետոյ նա ւաւելի մեծ չարիքով կարիք
■ պէտք է զգար նոցա յարելու և նոցա ժամ պաշտպանու-
■ թիւն արձնելու. իսկ նոքա պիտի աշխատէին թոյլ չտալ,
■ որ Պարթևաց իշխանութեան տեղ մի աւելի վտանգաւոր
■ և թաքմ ուժերի տէր ախոյեան հանդէս գայ յանձին Սա-
■ սանեանց: Յիբուէի մի շարք հռովմէական կայսրները փո-
■ փոխառի յաջօրութեամբ արշաւանքներ յանձն առին սոցա,
■ դէմ և թէպէտ նպատակին չհասան աւ չընդհեցին սոցա,
■ բայց գծնէ ասիպեցին նախկին սահմաններէ մէջ մնալ.
■ հայերն էլ՝ մասամբ այդ արշաւանքներէ շնորհիւ, մասամբ
■ հեռակային ազգերէ կողմից դտած օգնութեամբ, պահե-
■ ցին երկնց անկախութիւնը: Փլչիպպոս Արաբացի կայսրը
■ 244 թ.-ին կոչած մի ամօթալի դաշնադրութեամբ ձեռք
■ էր վերցնում Հայաստանից՝ այնուամենայնիւ հայերը շա-
■ քունակեցին իրենց ընդգլխադրութիւնը՝ ոչ առանց Լուսի

մայեցիները գաղտնի օգնութեան, և միայն 253 թ.-ի Արտաշրի յաջորդ Շապուհ թագաւորը (242—272) կարողացած պիտի լինի տիրել Հայաստանին. իսկ Հայոց Տրդատ թագաւորը, մի օտար պատմիչի ասելով, այդ ժամանակ է խոյս տուել և ապաւինել Հռովմայեցւոց երկիրը:

Այս կէտում շիոթութիւն կայ Ագաթանգեղոսի պատմութեան մէջ: Հաւանականաբար ճիշտ է նորա պատմածը թէ Խոսրովի մահից յետոյ Տրդատ էր «մանկիկ փոքրիկ». բայց սա անմիջապէս դայեակների ձեռքով «ի դուռն կայսեր» չէ տարուել, այլ երևի հայ նախարարների ինամակալութեան ներքոյ ժառանգել է իւր հօր թագաւորութիւնը. մինչև որ 15—16 տարեկան դեռ թղայական հասակում ստիպուած էր տեղի տալ Պարսից զօրութեան առաջ, որոնց օգնում էին, ինչպէս ենթադրել կարելի է Եղիշէի պատմութեան մի կարևոր ակնարկից՝ իւր «հայրասպան հօրեղբայրները»: Այդ դաւաճան ազգականները հաւանականօրէն գաղտնի դաւադրութեան մէջ լինելով Պարսիկ թագաւորի հետ՝ սպանել էին Խոսրովին, Պարսից երկիր փախել և շարունակ աշխատում էին վերադառնալ ու խլել թագաւորութիւնը Տրդատից, որ և յաջողուեց 253-ին Շապուհ՝ Հայաստանին տիրելով, ըստ երևոյթին առանց այլևայլութեան չի միացրել այն իւր երկրի հետ, այ Տրդատի նենգաւոր հօրեղբայրներից մէկին թագաւոր հաստատել այնտեղ, և դա է գուցէ այն Արտաւազանունով Հայոց թագաւորը, որի մասին օտար պատմիչներ յիշում են 260 թ.-ին: Նոյն այդ թուին Հռովմայեցւոց Վաղերիանոս կայսրը Պարսից դէմ վարած անյաջող պատերազմի մէջ գերի էր ընկել. բայց Հռովմէական գերիշխանութեան ներքոյ գտնուող Պալմիրայի Ուէնատոս թագաւորը Հռովմայեցւոց զօրավարի հետ միացած յաջորդ տարին սաստիկ ջարդ տուաւ Պարսից զօրքերին և հասաւ պաշարեց մինչև իսկ նոցա Տիգրոն մայրաքաղաքը: Հաւանականաբար հայերն ևս այդ ժամանակ ելան նոցա իշխանութեան տակից, և գուցէ Տրդատ վերադարձաւ, հալածեց Արտաւազդ թագաւորին ու նորա կողմնակիցներին և հաստատուեց հայրենի գահի վերայ: Սակայն այն հանգամանքը, որ Ագաթանգեղոս Տրդատի թագաւորութեան

տիրանալը կապում է Գոթաց մի արշաւանքի հետ, ուր նա առանձին քաջութիւն է ցոյց տուել և իբրև վարձատրութիւն «Յունաց թագաւորից» թագ ու օգնական զօրք ստացել, տրամադրում է ենթադրելու, թէ Տրդատի վերադարձը տեղի է ունեցել աւելի ուշ, 267 թ.-ից յետոյ։ Այդ թուին իրօք Գոթերը մի մեծ արշաւանք են գործել Փոքր Ասիայի նահանգների վերայ, ուր հաւանականութեամբ ապաստանած էր և Տրդատ։ Նոցա դէմ մղած պատերազմն մէջ սպանուեցաւ Ողենատո թագաւորը և սորա իշխանութիւնը ժառանգեց իւր կէնը՝ Զինոբիա թագուհին, որ թշնամացաւ Հռովմայեցիներին և պատերազմի բռնուեց Աւրեղիանոս կայսեր հետ։ Զինոբիայի դաշնակիցների թուում յիշուում են և հայերը․ բայց Աւրեղիանոսի համար ևս պատմուած կայ, թէ կարողացաւ հայերին իւր կողմը ձգել։ Գուցէ մի նշան է այդ, որ հայերի մէջ դեռ երկու կուսակցութիւններ կային․ Տրդատի կուսակցութիւնը Հռովմայեցիներին կողմն էր բռնում, իսկ նորա հակառակորդները դէպի Պարսից կողմը հակուած լինելով՝ դաշնակից էին դարձել Զենոբիային։ Յամենայն դէպս յայտնի է, որ Աւրեղիանոս 273 թ.-ին վերջ տալով Զենոբիայի թագաւորութեան և գերի վերցնելով նորան՝ ի միջի այլոց տարաւ իւր հետ նաև հայ գերիների և իւր վերայ վերցրեց «Հայական» պատուանունը․ ուրեմն հաւանականօէն առաջ բոլոր հայերը Հռովմայեցւոց իշխանութեան տակ չէին և նա գոնէ Հայաստանի մի մասը նորից նուաճեց։ Եթէ Տրդատ Ողենատոսի յաղթութիւնից, կամ Գոթաց արշաւանքից յետոյ, թագաւոր էր հաստատուել Հայաստանի մի մասի վերայ, այժմ կտիրանար երևի ամբողջ երկրին․ բայց յաջորդ տարիներն ևս նա խաղաղ իշխանութիւն վայելել չէր կարող, որովհետև շարունակ պատերազմներ էին տեղի ունենում Հռովմայեցւոց և Պարսից մէջ՝ սկզբում ո՛չ յաջող առաջխններ համար, մինչև որ Կարոս կայսրը 283 թ.-ին յառաջ գնաց, Միջագետքը գրաւեց, պաշարեց ու առաւ նոյն իսկ Տիգրան մայքաքաղաքը։ Սորա յանկարծական մահն արգելք եղաւ այդ յաղթութիւնների պտուղն իսկոյն քաղելու, և միայն Գնոկոզետիանոս կայսեր 286 թ.-ի վերջին կապած դա՛՛

գրութեան համաձայն Հայաստանը՝ Յիզբիտի այս կողմն եղած մեւս երկրներէ հետ, մնում էր հաստատապէս Հաւ-մայեցե ոչ գերիշխանութեան ներքոյ :

Սրեկի այս գաշնադրութեան շնորհիւ Տրդատի թագաւորութիւնը վերջնականապէս ապահովեցաւ յիշդու-թիւնն է, որ Խորենացին Տրգաւտի քահ քարձրածնայլը հա-մարում է Դիակղետիանոսի իշխանութեան երբորք տա-րին. մինչդեռ Ազատանգեղոսի կրկին և կրկին անգամ յիշատակելը, թէ Տրդատ իւր կեանքի ըստը սրեկը տն-ցրել է Պարսկից դէմ վարած պոտերազմներէ մէջ՝ քոյց Կ ապիս, որ նորա թագաւորութեան գոնէ մի աչքի ընկ-նող մասը նախընթաց պատերազմական շրջանում է տեղի ունեցել, և ո՛չ ամբողջը յաջորդ, համեմատաբար խաղաղ ժամանակամիջոցում: Յերաւել Հայաստանը գարձեալ մի անգամ պատերազմի ասպարէզ դարձաւ 296 թ-ին, երբ Պարսկից ներսն թագաւորք ժանր զօրքով եկաւ գրաւել այն, և Դաղերլոս Կեսարը նորա դէմ ելնելով՝ առաջին անգամ պարտութիւն կրեց. բայց շատով նոր զօրք ժո-ղովեց սա և այնպիսի փառաւոր յաղթութիւն տարաւ, որ, 298 թ-ին կնքած դաշնադրութեամբ՝ ներսն ստի-պուած էր ամենածանր պայմաններ յանձն առնել և իս-պառ ձեռք քաշել Հայաստանից: Այնուհետև 40 տարի շարունակ տեւեց խաղաղութիւնը երկու մեծ պետութիւն ներքէ մէջ: Եւ մեր արգային պատմութիւնից չի երևում, որ Տրգաւտ այս պատերազմի միջոցին ըտրոտվին գուրս մղուա-լինի Հայաստանից, ինչպէս եղրակացնել կարելի էր օտար պատմիչներից: Հաւանականաբար նա տէր մնաց երկր մի մասին և օգնելով Դաղերլոսին պարսիկներէ դէմ՝ գաշ-նադրութիւնից յետոյ ընդարձակեց իշխանութիւնը ամ ըողջ երկրի վերայ:—Որչափ և մութ ու խառն է մեր երկր պատմութիւնն այս ժամանակամիջոցում, երևում է այ-նուամենայնիւ, որ ընայելով երկարատև պատերազմներէ և իւր ենթադրեալ վիճակին՝ քողաքականապէս պատկա-ռելի մի զօրութիւն էր ներկայացնում նա ու լուելի զօրա-ցաւ Տրգաւտի ուժեղ բազկի ներքոյ յաջորդ խաղա-շրջանում: Եւ այդ զօրութեան ու խաղաղութեան օրե-քում քրիստոնէսութիւնը Հայոց մէջ ազատ կրօն գարձաւ

Բ. Հայոց ներքին կեանքն ու հեթանոսական կրօնը.— Արտաքին պատմութիւնն ինչ աւելի անծանօթ է մեզ հայե-
շի ներքին կեանքը քրիստոնէութիւն ընդունելուց առաջ: Փոքր ի շատէ գաղափար ստանում ենք այն ժամանակից,
երբ ազգային հեղինակները սկսում են զբաղուել մեր ան-
ցեայով, և ասա դոցա նկարագրութեամբ սկզբից և եթ
տեսնում ենք Հայաստանը բաժանուած մի շարք նախա-
րարութեանց մէջ, որոնք գրեթէ անկախ իշխաններ են
իրենց երկրներում և շատ անգամ կենդանական իշխա-
նութեան դէմ են դուրս գալիս: Ժողովուրդը շինական
պարզ կեանք է վարում, շարունակ պատերազմների մէջ,
պէնքը ձեռին իւր ինքնուրոյն գոյութիւնը պահպանելու
տախտուած և, իւր երկրի աշխարհագրական դիրքի, շրջա-
պատող քաղաքական պայմանների շնորհիւ՝ պատմութեան
ասպարէզ ելնել, մեծ դորձեր կատարել, սակաւ դէպքե-
րում միայն կարողացել է: Սակայն գտնուելով մի կողմից
փառաւոր բազմադարեան անցեալ ունեցող արեւելքի, միւս
կողմից յոյն-հռովմէական քաղաքակրթութեան ազդեցու-
թեան օրակ՝ անհաղորդ չէր մնացել անշուշտ երկու կող-
մից ևս առատութեամբ ընդունած տպաւորութիւններին,
և նորա նիստ ու կացի, նորա սովորութիւնների մէջ
պէտք է նշմարուէին, այդ ազդեցութեանց հետքերը: Յի-
շուաւ ազդեցութիւնը նկատելի է ի միջի այլոց Հայոց հե-
թանոսական կրօնի վերայ, որի ուսումնասիրութիւնը ա-
մէնից մեծ նշանակութիւնն ունի ու ամէնից աւելի հե-
տաքրքրական է եկեղեցւոյ պատմութեան համար:

Ամենակարեւոր տեղեկութիւններ հայոց հին կրօնի
մասին գտնում ենք Ագաթանգեղոսի պատմութեան մէջ:
Այսպէս, Տրդատի առաջին հրովարտակից տեսնում ենք,
որ հայոց գլխաւոր տստուածութիւնները երեք են. Արա-
մազդ, Անահիտ և Վահագն: Առաձին ուշադրութեան ար-
ժանի են այն յատկութիւնները, որ տրուած են այստեղ
աստուածներին: Արամազդի մտկոյնն է Արի. նորանից
սպառուում է երկրի պարարտութիւնը, լիութիւնը: Հայոց
երկրի բուն ինսամականն է Անահիտը. իսկ Վահագն քաջու-
թեան աստուած է: Զարմանալի է մանաւանդ այն կա-
րեւորութիւնը, որ տրուել է յունական փիլիսոփայութեան

և քաղաքակրթութեան, մինչ աստուածներէ բաշխ
բարիքներին համահաւասար է համարուում յունաց իմ
տուֆիւնը:

Յիշած աստուածներից ամենասիրելին և կարելի
ասել ամենազգայինը, թէև ուրիշ արևելեան ազգ-
մէջ էլ նա պաշտուում էր՝ Անահիտն է, որի գլխա-
մեհեանը գտնուում էր Եկեղեցաց գաւառի Երեզա ա-
նում: Նա կոչուում է «Փառք ազգիս մերոյ և կեցուցի
«Մայր ամենայն զգաստութեանց»: Նորան նմանեցն-
էին զանազան յունական աստուածութեանց, աւ-
Դիանային կամ Արտեմիսին, որ որսի և կուսութեան աս-
տուածուհի էր: Ուշաբուս է մանաւանդ այն կէտը,
մինչդեռ օտարները խիստ անբարոյական պաշտամունք
վերագրում Հայոց Անահիտին, այստեղ ընդհակառակ
նա ներկայանում է իբրև պաշտպան զգաստութեան
բարոյական կեանքի, մի տեսակ մարմնացումն հայ մ-
դու իւր գերգաստանի տանտիկնոջ մասին ունեցած գ-
ղափարի: Անահտի մի ուրիշ մեհեանը գտնուում էր Լ-
տիշատում, որտեղ դարձեալ երեք աստուածութե-
միատեղ պաշտօն էին մատուցանում: Դոցանից մէկը Լ-
կեմայր, Ոսկեծին, Ոսկեհատ մահանուններն ունէր, որ
հաւանականաբար Անահտին էին տրուում՝ նորա հաս-
կանքնած սակէ արձանի պատճառով: Բայց Անահտից
Լելի պատուաւոր տեղ բռնում է այստեղ Վահագն,
անուան նուիրուած Վահէվահեան մեհեանը առաջին
յիշուում, բազմաթիւ քրմեր և ընդարձակ պաշտամու-
ունէր. իսկ նորա հետ սերտ կերպով կապուած էր Աս-
ղիկի մեհեանը, որ կոչուում է նաև սնեակ Վահագ-
որովհետև Աստղիկը այստեղ նկատուում է իբրև Վահագ-
կին, սիրոյ և գեղեցկութեան աստուածուհի, որ մօտա-
բապէս այն նշանակութիւնը պիտի ունեցած լինի Լ-
ժողովրդի համար, ինչ որ Աֆրոդիտէն յունաց և Աստ-
տէն Փիւնիկեցւոց համար:

Ամենամեծը աստուածներից հարկաւ Արամազդն
որի գլխաւոր մեհեանը գտնուում էր Անի կամ Կարմ-
քաղաքում: Նա բոլոր աստուածների հայր էր և հաւ-
նականաբար նորա պաշտօնը կատարուում էր նաև աս-

տեղ, ուր ուրիշ մեծ կուտուեններ կային, ինչպէս Ար-
շաշատում, Արժաւերում, Բագարանում, Վաղարշապատ
Ճայրաքաղաքում ևւն: Արամազդ թէև նոյն անունն է, ինչ
որ Պարսից Անուբամազդան կամ Որմիզդը և անկասկած
նոյն ծագումն ունի, բայց նորա դադարաւորը և պաշտա-
մունքը հայերի մէջ տեղական բնակորութիւն է ստացել
և շատ դժեբող տարբերում է պարսկահանից: Նորան
նմանեցրել են Յունաց Չևսին և նորա անուան հետ կա-
պել են մի ամբողջ ընտանիք աստուածների: Այսպէս նորա
առաջին ճնունդն էր Անահիտ. երկրորդը Նանէն, որի
մեհեանը գտնուում էր Թիլն աւանում, և իբրև ճարտա-
քութեան ու արուեստի աստուածութիւն. նա ամէնից
աւելի նմանում էր Յունաց Աթենասին: Իոկ Արամազդի
արու որդին համարուում էր Միհր, որ նոյնպէս բոլոր ա-
քիական ազգերի մէջ պաշտուած մի աստուածութիւն է՝
կրակի, արեւի, լուսոյ ներկայացուցիչ: Նորա գլխաւոր մե-
հեանը գտնուում էր Բագայառիճ գիւղում:

Այս ընտանիքից դուրս է Բարշամիտան, որի մեհեանը
գտնուում էր Թորգանում և որի պաշտօնը փոխ է առ-
նուած ասորիներից: Հայերի մէջ պատմուող այն առատ-
պելը, թէ Վահագն գնացել յարդ է գողացել նորանից և
երկնքի երեսին թափելով յառաջացել է յարդագողի ճա-
նապարհը՝ ցոյց է տալիս, որ այդ երկու աստուածութիւն-
ները գաղափարով մօտ են միմեանց և մի տեսակ հառա-
կորդներ են հանդիսանում: Իրօք Բարշամիտան կամ Բաալ-
շամիտը ասորիների մէջ նոյնպիսի երկնքի աստուած է ե-
ղել, ինչպէս Վահագնը հայերի մէջ, և ժրցելով սորա ազգա-
յին պաշտամունքի հետ, մուտք է գտել հարաւ արևմտեան
Հայաստանում: Արամազդի ընտանից դուրս էր նաև Տիւր
աստուած, որի մեհեանը գտնուում էր Վաղարշապատից
դէպի Արասաշաա աստուղ ճանապարհի վերայ, Նրդգամոյն
գաղաւած անդում, և որ Արամազդի պրիչն էր, գրում էր
Վաղարշապատից գործերը, իբրև միջնորդ և պատգամախօս
ներկայանում Արամազդի և մարդկանց մէջ: Սրան նմանե-
ցնում են յունաց Հերմէսին:

Յարկոք Արամազդի պատկերացումը, թէ անտեղի մի
աստուածութիւն էր Վանասուր կամ Ամասուր աստու-

ժը, որի մեհեանը Բաղաւանում Հայոց ամենամեծ ուխտատեղիներէց էր և որի անուան նուիրուած էին նաւասարդի ժողովրդական ասները, դժուար է ասել: Բայց այդ աղօտ յիշատակութիւններ ենք գտնում Սարանգարմետ, Փառնակ և այլ այսպիսի աստուածութիւնների մասին, որոնց խիսական գաղափարն ու ընաւորութիւնը անժանօթ է մնում: Աւելի յայտնի են Յարլէզք, Քաջք և ուրիշ բազմազան ոգիներ, որոնք նաև քրիստոնէական շրջանում մնում են հասարակ ժողովրդեան հաւատալիքների աւարկայ և գուցէ տելի դեր են խաղացել նորա կրօնական կեանքի մէջ, քան ըուն պաշտօնական աստուածութիւնները: Այսպէս թէ այնպէս, բոլոր մեր տեղեկութիւնները համեմատելով տեսնում ենք, որ հայոց հեթանոսական կրօնը մօտիկ յարաբերութիւն ունի դրացի ազգերի կրօների հետ, շատ դէպքերում փոխառութիւններ է արի նոցանից: Ամէնից աւելի ազդեցութիւն են ունեցել անշուշտ հին պարսիկներն ու Պարթևները, որոնցից առնուած են ոչ միայն գլխաւոր աստուածութիւնները անուանեալ այլ նաև կրօնական կեանքին ու պաշտամունքին վերաբերեալ շատ բառեր և դարձուածներ: Ատորական ազդեցութիւնը կողմնակի կերպով է եղել և մի քանի երկրորդական աստուածութիւնների գաղափարն ու պաշտամունքը ներմուծել: Իսկ յոյն-հռովմէական քաղաքակրթութեան, մասամբ գուցէ յունաց երկրից բերած արձանների և կրօնական հատկացողութիւնների շնորհիւ, այդ բոլոր աստուածութիւններն ընդունել են աւելի մարդկային և գաղափարական կերպարանք, ասիական վայրագ ըմբռնումներն ու բարքերը մեղմացրել:

Կան սակայն առանձնայատկութիւններ, որ այէաք է ենթադրել, թէ միայն հայոց ժողովրդին էին յատուկ և ցոյց են տալիս նորա ունեցած առանձին գաղափարը կրօնի մասին: Բոլոր նշաններից երեւում է, որ կրօնական կեանքը Հայաստանում այնպէս ընկած չէր, ինչպէս Հռովմէական պետութեան մէջ: յունական փիլիսոփայութիւնը և ուրիշ դրդիչներ չկային այստեղ, որ աստուածները իրենց յարգը կորցնէին: Հայերի անտարբեր չլինելը դէպի իրենց աստուածները, երևում է օրինակ նոցա բերած հազուադէպ

գոհերից և նոցա կատարած փառաւոր տօնախմբութիւն-
նից: Բայց այն հանգամանքը, որ Հայոց աստուածները բա-
րոյական յատկութիւններ են ցոյց տալիս և հայերը պարզ
հեանք ունեցող մի լեռնական ժողովուրդ են՝ ղիւրամատ-
չելի պէտք է դարձնէր միւս կողմից քրիստոնէութիւնը,
որի մէջ այնքան ընդարձակ տեղ են բռնում բարոյական
գաղափարները: Պատճառներ շատ կային ուրեմն, որ սա
թէ զօրեղ հակառակութեան հանդիպէր, և թէ իւր յարգը
ճանաչողներ գտնէր: Հարկաւոր էր միայն որ առաջին քա-
րոզիչները հասկանային յարմարուել նորա հոգևոր պա-
հանջներին, և մենք տեսնում ենք, որ այդ իրօք տեղի է
ունեցել կատարելապէս, որ նոքա աշխատել են բարեփո-
խել, վերանորոգել քրիստոնէական ոգևով այն, ինչ որ
հայ ժողովրդի համար սուրբ էր և իւր մաքուր ու բարո-
յական բնաւորութեամբ համաձայնել կարող էր քրիստո-
նէութեան հետ: Մեզանում տեղի է ունեցել նոյն երևոյ-
թը, որ, ինչպէս յիշուեցաւ, Գրիգոր Աքանջեալագործի
ջանքով առատ արդիւնք էր տուել հարեան Պօտոսում,
և այստեղ նոյնպէս զորանով էամենից աւելի բացատրուում,
թէ ինչպէս քրիստոնէութիւնը այնքան հեշտութեամբ
հաստատուեց ու տարածուեց հայ ժողովրդի մէջ:

Փ. Տրդատի վերադարձն ու Գրիգոր Լուսաւորիչ:—Վերև
յառաջ բերած հարեանցի տեսութիւնը Հայաստանի քա-
ղաքական վիճակի մասին ցոյց էր տալիս, թէ որչափ
գժուար է ուրշել այն տարին, երբ Տրդատ Թագաւոր
հաստատուեցաւ: Դորա համեմատ գժուարանում է որո-
շել նաև նորա դարձի թուականը: Ագաթանգեղոսի պատ-
մելով Տրդատ Հայաստան ոտ դնելուց անմիջապէս յետոյ,
Գրիգորին հարկադրեց պաշտօն մատուցանել Անահտի ար-
ձանին Երիզայում, և երբ սա մերժեց՝ անտանելի տան-
ջանքներ տալով, հրամայեց տանել ձգել Արտաշատի Խոր-
Վիրապը, որտեղից նա ելաւ, նոյն Ագաթանգեղոսի աւելի
վաւերական տեղեկութիւնների համաձայն՝ 13 տարի յե-
տոյ (Ագաթանգեղոսի ուրիշ մասերում 15 տարի է հա-
շուած): Արդ, եթէ Տրդատ Թագաւորել է 261 թուին,
նորա դարձն ևս կարող էր լինել արդէն 278-ին, Աւրե-
ղիանոսի նուաճումներից անմիջապէս յետոյ: Եւ

նշաններ, որ կարծես իրաւունք են տալիս այդչափ վաղ
գնել հայերէ քրիստոնէութիւնն ընդունելը: Բայց նոյն
խակ այդ գէպը ում նոր կրօնի տարածումն աւ հաստատու-
թիւնը տեղի կարող էր ունենալ աւելի 284—286
թուերից, մանաւանդ 298-ից, յետոյ տիրող խաղաղու-
թեան շրջանում: Ուստի շատ հեռու չի եղել ճշմարտու-
թիւնից մեր մէջ ընդունուած այն տեղեկութիւնը, թէ
Տրդատ զահ նստած լինելով 287 թ-ին քրիստոնէութիւնն
ևս ընդունել է 300 թուին: Յամենայն դէպս, որ Գ. գաբի
սկզբում Հայերը յայտնի էին օտարներին իբրև քրիստո-
նէայ ժողովուրդ, դորա համար ունենք մի շատ արժէքա-
ւոր վկայութիւն: Եւսեբիոսի եկեղեցական պատմութեան
մէջ յիշուում է, որ 312 թուին քրիստոնէայ հայերը մի
պատերազմ են ունեցել իրենց հաւատի պաշտպանու-
թեան համար, քրիստոնէութիւնը հալածող Մաքսիմիանոս
Դացա Գեսարի հետ: Այսպիսով օտար պատմիչներն ևս հա-
մաձայն են, որ Տրդատ քրիստոնէութիւն ընդունեց Կոս-
տանդիանոսից շատ առաջ և առաջին սնկամ Հայաստա-
նում քրիստոնէութիւնը ազատ կրօն հրատարակուեցաւ:
Դոցանից մէկն ասում է, որ քրիստոնէութիւնը հրաշքոյ
հաստատուեցաւ Հայաստանում, և մեր պատմութիւնը
հաստատում է Հայոց գարձի այդպիսի հրաշալի ընաւ-
րութիւնն ունենալը:

Ըստ Ագաթանգեղոսի Տրդատ թագաւորը սկզբում
հալածող էր քրիստոնէութեան: Նա իւր կրթութիւնը
ստացել էր յունական աշխարհում, և յունական փեղխո-
փայտութեան ուսմամբ վարժուած էր: Նորա օրով մի քանի
մեծ հալածանքներ են տեղի ունեցել Հռովմի Կայսրները
կողմից. ընտան է, որ նա ևս իբրև նոցա աջակիցն օ-
ստորադրեալը հետեւէր նոցա օրինակին: Մի հրաշալի դե-
պուած պէտք էր ուրեմն, որ նորան ստիպէր թողնել իւր
ներքին ընթացքը և նոր կրօն ընդունել: Այդպիսի մի դե-
պուած գտնում ենք Ս. Հռիփսիմեան կոյսերի Դիոկղե-
տիանոսի ձեռքից փակչելու և Հայաստան գալու պատ-
մութեան մէջ: Թէ որչափ պատմական և մեր երկրին վե-
րաբերեալ նիւթ է տալիս Հռիփսիմեանց վկայաբանու-
ածներն Եւսեբիոսը չէ ստուգել, բայց քանի որ այդ կոյ-

քի համար Լուսաւորչի ձեռքով վկայարաններ շինուե-
ւ և արդէն Գ. զարուժ նշանաւոր ուխտատեղիներ
առնալու մասին կասկածի տեղիք չկայ, պէտք է ընդու-
որոշ առընչութիւն նոցա նահատակութեան և Տրդա-
գարձի մէջ: Ոչինչ չկայ անհաւանական, որ Տրդատ
ան մի առթիւ ծանր հիւանդութիւն ստացած և Գրի-
ք Լուսաւորչի ազօթքին ապաւենելով՝ բժշկուելուց
ոոյ քրիստոնէութիւն ընդունած լինի:

Մեր պատմութիւնը կապում է Տրդատի ըտխտը Հա-
ւ Լուսաւորչի բախտի հետ արդէն նոցա մանկութեան
տրից սկսած: Գրիգոր Լուսաւորիչը ներկայանում է
տեղի իբրև Տրդատի հայր Խոսրովին սպանող Անակի
բին, սերուած ուրեմն Պարթև Թագաւորական ցեղից,
Տրդատի նման մանուկ հասակում տարուել էր յունաց
լիբը և Կապադովկիոյ Կեսարիա քաղաքում սնուել
խոտոնէական կրօնով, ապա առանց ի վեր հանելու
ժագումը գնացել սպասաւոր էր եղել Տրդատի մօտ՝
յրական մեղքը քաւելու համար: Անշուշտ այս աւան-
ւթեան մէջ շատ բան ճոխացրած է, և գուցէ իւր
բձից առաջ Տրդատ ամենեին չէր հանդիպել Լուսաւոր-
չ, բայց գոնէ այնքանը կարող ենք ստոյգ համարել, որ
Չինս իւր կրթութիւնը ստացել է Կապադովկիոյում՝
ուրիա կամ գուցէ և Սեբաստիա քաղաքում, և իշխա-
կան մեծ տնից է եղել: Եթէ նա իրօք Խոսրովի սպա-
ւի որդին էր, իսկ Խոսրովին սպանել են իւր եղբայրնե-
ապա ուրեմն Տրդատի հօրեղբորորդին պիտի լինէր,
որով սպանութիւնից յետոյ փախցրած Հայաստանից և
ւցէ Տրդատից առաջ, Արտաւազդ Թագաւորի օրով, այն-
ղ վերադարձած: Գուցէ նա այն իշխաններից մէկն էր,
նք գերի բռնուեցան Հայաստանում Ռտենագոսի յաղ-
ւթիւնից յետոյ և այդ ժամանակից ի վեր գտնուում
Արտաշատի բանգում, մինչև որ մի արտաքին քաղա-
կան ազդեցութեան շնորհիւ (Ջենոբիայի ?) ազատուեց:
Տրդատ հաշտուեց նորա հետ, երբ հակամէտ լինելով
ստոնէութիւն ընդունելու՝ այլ ևս ոխ ունենալ չէց
ուց նորա դէմ, իբրև մի յայտնի քրիստոնէի, այլ ընդ-
լառակն շատ բան պէտք է սպասէր նորա աջակցու-

նից: Նշանակալից է յամենայն դէպս այն հանգամանք որ Լուսաւորիչ քարոզել սկսում է հայ լեզուով, իբր հայ մարդ, և մեր պատմութեան մէջ ոչ մի տէնարիչ չկարից երևայ, թէ նա օտար լինէր հայոց կենանքին և հայ սովորութիւններին, երբ և իցէ օտար լեզու գործածէր Ապա ժամանակի պայմաններն ի նկատի ունենալով՝ պէտ է կարծել, թէ այն ընդարձակ կալուածները և այն իշխանական զիբրը, որ ունէր նորա սերունդը և վայելում է անկախ հայրապետական կոչումից, յանկարծակի ձեւ չբերուեցան, այլ սահմանս սեպհականութիւն էր, և Լուսաւորիչ ինքը ծնուել էր իբրև մի հայ իշխանազն՝ ահ այդ սեփականութեան:

Ըստ Ագաթանգեղոսի Լուսաւորիչ Վերապից ելնաւ է Տրդատի քոյր Խորովիդախախ տեփլքով և Օտաւ ի խանի ձեռնատուութեամբ: 65 օր թաղաւորին, նորա շը ջապատողներին և ժողովրդին քարոզելուց, Տրդատին ամբուս հիւանդացած իշխաններին բժշկելուց յետոյ՝ նոր առաջին հոգան է լինում նախ Հռիփսիմեանց վկայութիւններէ մարմիններն ամբիջիւն և ապա շրջելով այն տեղերը, որոնք կենդան էին հեթանոսական պաշտաման կործանելու ասաններն ու կուորերը: Նա սկսում է աքունիքից և կործանում է նախ թաղաւորի հայրենակա շատուածների բազինները, որոնք գտնուում էին անկախաւ տէրութեան նոյն ժամանակի մայրաքաղաք Վաղաշապատում, և հասանականաբար այդ թաղաւորակա բազինների տեղում էլ շինուեցաւ առաջին Վաթուղիկէ Հայոց թաղաւորութեան և կաթուղիկոսութեան Մանկեղեցին: Ապա ինքը թաղաւորը զօրք առած՝ նորա հեղնում է դէպի հին մայրաքաղաքը, Արտաշատ, և այսպէ կարդաւ մըւս տեղերն է անցնում, խորտակում ամենորեք հեթանոսական ոյժը և Քրիտոստի խաչը կանգնեցնու Բազինների տեղում: Այդ գործը ի հարկէ այնպէս դիւրութեամբ չկատարուեցաւ, ինչպէս որ պատմութեան մերեւում է. թագաւորի զօրքով գնալն արդէն նշան է, սպասում էր մեծ հակառակու թիւնների հանդիպել, նորան ցոյց տրուած զօրեղ ընդդիմադրութեան յիշատար է համարել Ագաթանգեղոսի այն տեղեկութիւնը

Թէ ուր նա և Լուսաւորիչը գնում էին դէերը նոցա զի-
մաց էին ելնում գունդագունդ և առ ժամանակ կուռե-
րուց յետոյ սակալուած էին լինում տեղի տալ ու փակ-
ել: Քուրմերն էին ի հարկէ դէերը, սրոնք երևի զօրեղ
գասակարգ էին կազմում և իրենց բազմաթիւ սպասա-
ւորներն ու հետևողներն ունէին: Ինչպէս յետագայ ժա-
մանակի պատմութիւնը ցոյց է տալիս նոքա միանգամից
չչքացան, այլ բուսական երկար մնացին հաւատարիմ
իրենց հին կարգերին և շարունակեցին մտքեր պղտորել:

Առանձին ուշադրութեան արժանի է այն հանգա-
մանքը, որ քրիստոնէութիւնը մեր մէջ մտնում է վերից
դէպի վայր, արքունիքից և իշխանական տներեց դէպի
հասարակ ժողովուրդը: Լուսաւորիչ սկզբից և եթ մեծ
հոգս է տարել նախ Տրդատին և նրան շրջապատող իշ-
խաններին քարոզելու, նոցա որդիներին դաստիարակելու:
Նոյն կերպ վարուում է նա նոյնպէս քրմերի նկատմամբ՝
մասնաւորապէս ուշադրութիւն դարձնելով նոցա զաւակ-
ները կրթութեան վերայ, աշխատելով որ նոցանից կազ-
մուած լինի նաև քրիստոնէայ հոգևորական դասակարգը,
որ նոքա ունենալով նման պաշտօն ինչպէս առաջ էք և
վայելելով իրենց ունեցած առաջուայ արտօնութիւնները,
փոխանակ հակառակորդ լինելու, պաշտպան ու միջնորդ
լինին նոր կրօնի տարածման:

Գ. Ս. Գրիգորի ձեռնադրութիւնը եւ Հայոց հայրապե-
սական արուի կապը Կեսարիոյ հետ:—Մեր Լուսաւորիչն իւր
առաքելութեան գործը յաջողութեամբ առաջ տանել չէր
կարող հարկու, քանի դեռ ձեռնադրութեան շնորհը չէր
ընդունել: Նորադարձ հօտը պէտք է իւր հովիւներն ու
հովուապետն ունենար, և յահ այդ կարիչը լցուցանելու
համար Տրդատ մեծ ժողով է գումարում նախարարներեց
և տէրութեան առաջաւորներեց, և Ս. Գրիգոր ընտրուում
է միաձայն հաւանութեամբ, ուղարկուում առանձին շքով
Կապադոկիոյ Կեսարիա քաղաքը, որպէս զի Ղևոնդ ար-
քեպիսկոպոսից եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ընդու-
նէ և լինի նորադարձ հայ ժողովրդեան հովուապետը:
Նա ինչպէս Կեսարիա գնաց ձեռնադրուելու, այդ մասին

դանազան տեսակ բացատրութիւններ են արուել: Ընդունելով իսկ, թէ Ս. Գրիգոր Կեսարիպոլմ է ձեռնագրուել որի գէմ լուրջ կասկածներ կարելի է յարուցանել՝ մի համար այնտեղ գնալու պարզ բացատրութիւնն այն է, որ այնտեղ էր իւր սկզբնական կրթութիւն ստացել, որ Կեսարիան Հայաստանի մօտ ամենից աչքի ընկնող եպիսկոպոսական աթոռն էր, քաղաքական կապեր էլ ունէր մի կրկրի հետ (այնտեղ էր նստում արևելքի հռոմէական զօրաց ընդհանուր հրամանատարը), Հայաստանում գրանուած մի եպիսկոպոսից ձեռնագրութիւն ընդունել անյարմար էր համարուած գուցէ, քանի որ յետոյ իբր քահանայապետ պիտի իշխէր նորա վերայ: Աւտնդիոս հայերին գրած նամակի մէջ ասուում է, թէ քահանայապետական ձեռնագրութիւնը հայերը այնուհետև պէտք Կեսարիայից ընդունէին, որից, և առհասարակ ս. Գրիգորի Կեսարիայում ձեռնագրուելու հանգամանքից՝ հետևելը են շատերը, թէ հայոց հայրապետութիւնը երկս ժամանակ ենթարկուած էր Կեսարիայ աթոռին: Սակայն պէտք է նկատել նախ, որ Աւտնդիոսի նամակի այդ հատուածը պակասում է արաբերէն լեզուով գրուած ս. Գրիգորի վարուց մէջ: Երկրորդ, որ հայերն ինչպէս տեսան 300 թուից տարիներ առաջ քրիստոնէութիւն ընդունաւ ս. Գրիգոր ևս ձեռնագրուած պիտի լինէր, մինչդեռ Աւտնդիոս 316 թուից միայն յայտնի է իրև Կեսարիոյ եպիսկոպոս և եղել է 325 թուին Նիկիոյ ժողովում. ուրեւնորա ս. Լուսաւորչի ձեռնագրող լինելն էլ աւելի քսկասկածելի է: Գուցէ իրենք Կեսարիոյ եպիսկոպոսները ժամանակ ձգտում ունեցել են իրենց աթոռի իրաւասութեանը ենթարկելու հայերին, բայց որ վերջիններս Կեսարիայից ընդունած ձեռնագրութեան այգպիսի նշանակութիւն չէին տալիս, երևում է թէկուզ նորանից, ս. Գրիգորի անմիջական յաջորդը իւր հօրից է ձեռնագրուել և դորա համար Կեսարիոյ մետրապօլիտի հաճութիւնն առնել ամենևին չեն մտածել: Այնուհետև թէպէ ըստ Փաւստոս Բիւզանդի մի շարք հայ Կաթողիկոսնէ Կեսարիայից են առել ձեռնագրութեան շնորհը, յատկապէս Լուսաւորչի տան շառաւիղները, որոնք աշխարհակա

Իճակից եպիսկոպոսսութիւն էին ընդունում, բայց ինքը
քատմիչը մտքով չի անցկացնում, թէ այսպիսով հայերը
Թարկուած էին լինում Կեսարիոյ աթոռին: Կապադով-
այ Կեսարիան հռոմէական պետութեան մէջ բարձրա-
բայն աթոռներէց չէր: Երբ պատրիարքական իշխանութիւնը
Երզնացաւ Գ. դարում, այդտեղ նստող մետրապօլիտներն
Թարկուեցան սկզբում Անտիոքի և յետոյ Կ. Պօլսի պա-
տրիարքի իշխանութեան: Ինչպէս կարող են ուրեմն
« Լուսաւորիչ և իւր յաջորգները, որոնք սկզբից և եթ
բաթողիոս » տիտղոսն ընդունեցին և զորանով կամեցան
Վեդող հայութեան ընդհանրական տեսուչը լինել՝ նոյն-
լիսի բացարձակ հոգևոր իշխանութիւն ունենալ նորա-
պալմ եկեղեցական համայնքի վերայ, որպիսին Արշակու-
փ թագաւորները իրենց երկրի վերայ ունէին,—յօժարու-
լամ ենթարկուած լինել զբսի մի երկրորդական աթոռի
իրաւասութեանը, մինչ իրենց « զիւցախառն » ծագմամբ
պարճեցող արշակունիք մեծ զժկամակութեամբ ենթարկ-
ում էին նոյն իսկ չռոմփի հզօր կայսրների իշխանութեան:
Եեզ համար հարց է նաև այն, թէ արգեօք Փաւստոս սրոշ
Պետումով չէ հայոց բոլոր հայրապետներին մինչև Մեծն
սերսէս Կեսարիա տանում ձեռնադրելու, թէ նա մի
լամ երկու անգամ պատահած գէպը չի ընդհանրաց-
ում արգեօք բոլորի վերայ: Յամենայն զէպս երևակայեչ
ենք կարող, որ այդ ամէնը պատմական իրողութիւն լինէր,
այոց Հայրապետութիւնը խզէր իւր կապը Կեսարիոյ
աթոռի հետ այնպիսի մի նշանաւոր նուիրապետի ժամու-
ակ, որպիսին էր Բարսեղ Մեծ Կեսարացին, և սա հաս-
ին ազմուկ չբարձրացնէր այդ առթիւ, սորա բազմաթիւ
ըրուածներէ մէջ ոչ մի յիշատակութիւն մնացած չլինէր
չյդ մասին:

Ս. Ս. Լուսաւորչի գործունեութիւնը ձեռնադրութիւնից
ետոյ:—Երբ Լուսաւորիչը ձեռնադրուած վերադարձաւ
Եսարիայից, նորա առաջին գործն եղաւ ըստ Աթաթան-
եզօսի Հայոց ամենանշանուոր, գեռ ևս կանգուն մնա-
ւած մեհեաններից մէկը կործանել, այն է Վահէվահեան
Պահեանը Աշտիշատում: Այդտեղ ամփոփում է նա Էւս

հետ բերած Ս. Յովհաննու և Ս. Աթանազիէի մասունքները և առաջին անգամ արդէն իբրև կաթողիկոս եկ զեցի է շինում ու մկրտում իւր հետ եղած իշխաններ և ժողովրդի մեծ բազմութիւն (19 ըիւր)։ Աշտիշատի մի թանոսական ժամանակ իբրև ուխտատեղի սւնեցած մ զինակութիւնը անցնում է նոր շինած եկեղեցու վր և մնում է մինչև մեր օրերը։ Այդտեղից Լուսաւորի գալիս է Բագաւան, ուր նրան ընդառաջ էր ելել Հոթ թագաւորը։ Ամսօրեայ պահեցողութեամբ նախապատրաստելուց յետոյ՝ Լուսաւորիչը մկրտում է թագաւոր և հետը եղած զօրքին (15 ըիւր)։ Ապա մի ամբողջ շաբթ մնում է այդտեղ, ըստ Ագաթանգեղոսի 400 բ ժողովրդի բազմութիւն մկրտում, շինում է երկրորդ եկեցին Ս. Յովհաննու անունով, և այստեղ էլ Վանատ Ամանորայ դից յիշատակն ու ասոն է կապուած Ս. Յ հաննիսի անուան հետ և այս եկեղեցին մնում է աջուայ նման մեծ ուխտատեղի։ Ս. Գրիգոր իւր ճապարհորդութեան միջոցին առ ժամանակ մնացել էր քանտիպոլում, և բերել էր իւր հետ եկեղեցու պաշտեաններ, որոնց և գործակից է դարձնում իրեն քանաներ կարգելով նորահաստատ եկեղեցիներէ մէջ։ Ի նորա աշխատութիւնն էր, գլխաւորապէս, ինչպէս շուեցաւ, նախկին քրմերի սերնդից եկեղեցու պաշտեաններ պատրաստել։ Այդպիսի քրմական աներից Աթանգեղոսի վկայութեամբ նա յետոյ 12 եպիսկոպոս է ձեռնադրում, որոնցից ամենանշանաւորն էր Աղբնոս։ Սորա սերունդը աւանձին դեր է կատարում Հ. եկեղեցու պատմութեան մէջ։ Այդ քրմերի, ինչպէս իշխաններէ որդիները դաստիարակուած էին հելլէաստրի դպրութեամբ։ Նոցանից կարճ միջոցում Լուսաւորիչը կարողանում է բազմաթիւ պաշտօնեաններ պրաստել եկեղեցու համար։ Արպէս զի այդ պաշտօնները տնտեսապէս ապահովուած լինեն, Ս. Գրիգոր դասի միջոցաւ յատկացնել է տալիս նոցա օգտին րաքանչիւր գիւղում չորս երգի և իւրաքանչիւր աւան եօթն երգի հող։ Այդ կարգադրութեան և եպիսկոսներէ ունեցած տոհմական կալուածներէ շնորհիւ այն

ուսա էին հոգևորականները եկամուտները, որ, ինչպէս
ասեանք, յաջորդ շրջանում աշխարհական իշխանաւոր-
ները նախանձն էր շարժում և վերջը զգալի կերպով պա-
ստեցրին նոցա քանակը:

Այսպէս Ս. Լուսաւորիչ Վաղարշապատ մայրաքա-
ւաքը հասնելուց և այնտեղ նախօրօք նշանակած տեղե-
ւում հայրապետական մայր եկեղեցին և կոյսերի վկայա-
ւանները կառուցանելուց յետոյ՝ կրկին շրջեց Հայաստա-
ն բոլոր կողմերը, ամեն տեղ եկեղեցիներ և եկեղեցական
բաշտօնեաներ հաստատեց, կարգ ու կանոն սահմանեց և
ւարճ միջոցում կազմակերպել կարողացաւ նորահաստատ
եկեղեցին:

Մեր պատմիչների վկայութեամբ ծերութեան օրե-
ւում նա սկսեց ճգնազգեսաց կեանք վարել և երբ թա-
քաւորը, որ ցանկանում էր նրան միշտ իւր մօտն ունե-
նալ, տեսաւ որ չէ կարող նրան համոզել թողնելու ճրգ-
նութիւնը, կամեցաւ որ նորա փոխարէն մէկ ուրիշը ար-
քունի դրան եպիսկոպոս ձեռնադրուի և նորանից յետոյ
Նայոց եկեղեցու առաջնորդ լինի: Իմացուեցաւ այդ ժա-
մանակ, որ Լուսաւորիչն երկնւ որդիներ ունի Կեսարիա-
յում մնացած՝ Վրթանէս և Արիստակէս: Նոցա բերել
առին և որովհետև Արիստակէսն ամուսնացած չլինելով
աւելի յարմար գտնուեցաւ, եպիսկոպոսական կոչումն
և ձեռնադրութիւն ընդունեց իւր հօրից: Սակայն Ագա-
թանդեղոսի ուսելացնելն անմիջապէս, թէ Լուսաւորիչ
արժանակում էր այնուամենայնիւ շրջել իւր հօտի մէջ և
տրա հոգևոր պէտքերը հոգալ՝ ցոյց է տալիս արդէն, որ
Ս. Գրիգորի ճգնութեան մասին պատմածները չտփազան-
լութիւն են՝ ուշ ժամանակի գաղափարներ փոխադրած
այնպիսի մի շրջան, ուր չէին կարող այդ կարևորութիւնը
առւած լինել ճգնական—կրօնաւորական կեանքին:

Ձ. Քրիստոնէութեան պիտական կրօն գառնայր Հոսի-
նեական աթաբախում եւ դորա հետեւալներ հայերի համար:—
Ելջ ժամանակ անա արտաքին յայն—հոգովէական աշխար-
ւում մի մեծ դէպք տեղի ունեցաւ: քրիստոնէութիւնը
որ միշտ հաղածեալ վիճակի մէջ էր եղել և, ինչպէս

տեսանք, Դիոկղետիանոս կայսեր օրով վերջին ամն մեծ հալածանքին ենթարկուել, ազատ կրօն հրատարակուեց: Այդ նկատմամբ առաջին քայլ տնօզը, երէր նոյն ինքն Գաղերիոս կայսրը, որ առաջ Դիոկղետիանոսի Կեսարն էր և նորա հանած հալածանքի գլխու դրդիչը: Երկար ժամանակ քրիստոնէութեան դէմ կատարել կուր վարելուց յետոյ նա իւր կեանքի վերջին օրերս համոզուեցաւ, որ այդ կուրն անօգուտ է և 311-ին հրովարտակով ազատութիւն տուեց քրիստոնէականներէնց կրօնը պաշտելու: Այնուհետև քրիստոնէութեան քաջարձակ պաշտպան հանդիսացաւ Կոստանդինոս՝ արութեան արևմտեան մասի կայսրը, որ 312-ին իւր գահակցներէ հետ հրատարակեց Մայլանդի (Միլանի) հրովարտակը, որով քրիստոնէութիւնը ոչ միայն ազատ կէր ճանաչուում, այլ և հրամայուում էր քրիստոնէական խլած կալուածները յետ դարձնել: Բայց կատարեալ վերջնական ազատութիւն ստացաւ քրիստոնէութիւն այն ժամանակ միայն, երբ Կոստանդինոս 323-ին յազմի հեթանոսութեան վերջին պաշտպանին, արևելեան մակառավարիչ իւր փեսայ Լիկիանոսին, և միահեծան ազարձաւ Հռովմէական պետութեան: Ազատեալ պատմելով՝ երբ Տրդատ Կոստանդինոսի քրիստոնէութիւն ընդունելը լսեց, Լուսաւորչի և Արիստակէսի համեծ պատրաստութեամբ գնաց Հռովմ, խնդակցութի յայտնելու և այնտեղ դաշն հաստատեց Կոստանդինոս հետ: Դժուար է որոշել, թէ այստեղ որ թուականն է հմարուում Կոստանդինոսի քրիստոնէութիւն ընդունելեթէ 313-ը, այն ժամանակ Կոստանդինոս միմիայն արմուտքի իշխան էր, իսկ Տրդատը գտնուում էր Արևելիշխան Լիկիանոսի հովանաւորութեան ներքոյ, ուրեմն նա իշխանութեան սահմաններէց անցնել և Հռովմ գնալը ապտեսնութիւն կլինէր. իսկ եթէ 323 թիւը, ապա յայնի է, որ այս ժամանակուայ միջոցներում կայսրը մասամբ արևելքում, Նիկիոմիդիայում էր գտնուում, որեմն չէր կարող Հայոց Թագաւորի սյցելութիւնը ընդամտի լինել Հռովմում: Եթէ այդպիսի կարևոր դէպք անանկնար, ըորտովին անհասկանալի էլ կլինէր, թէ թնչ

այս մասին ժամանակակից պատմիչները մօտ ոչ մի յիշատակութիւն չկայ: Լաւանականաբար այդպիսի զրոյց ստեղծելու հիմք ծառայել է Տրդատ Ա. Հայոց թագաւորի նշանն կայսեր օրով Հռովմ գնալու և այնտեղ մեծ շքով ընդունուելու պատմութիւնը, և այդ միակ դէպքը չէ երեւի, որ ուրիշ Տրդատների անունից փոխադրուել է Տրդատ Գ. առաջին քրիստոնեայ և քրիստոնեայ պատմիչներին առանձնապէս սիրելի թագաւորի վերայ: Անշուշտ Կոստանդինոսի քրիստոնէութիւն ընդունելը մեծ նշանակութիւն ունէր քրիստոնեայ հայերի համար: այդպիսով այն կապը, որ կար Տրդատի թագաւորութեան և Հռովմէական պետութեան մէջ, աւելի պէտք է հաստատուէր: Քացի այդ քանի որ Մաքսիմիանոս Գացայի դէմ 312 թուին պատերազմ վարող քրիստոնեայ հայերի թագաւորը Տրդատը պիտի լինէր, դորանից յետոյ ըստ ինքեան կարիք յառաջ կգար վերահաստատելու իշխող պետութեան հետ խզուած յարաբերութիւնը. ուստի և շատ հաւանական է, որ Տրդատի ու քրիստոնէութեան հակամէտ ու յաղթական Կոստանդինոսի մէջ մի նոր դաշինք կնքուած լինի, ինչպէս յիշուում է այդ Եղիշէի և ուրիշ պատմագիրների կողմից. ըսյց դորա համար Հռոմ գնալու կարիք չկար:

Կոստանդինոսի, ինչպէս բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցւոյ, այնպէս նաև մեր եկեղեցւոյ համար մեծ նշանակութիւն ունեցող մի գործը այն եղաւ, որ նա 825-ին Ա. տիեզերական ժողովը գումարեց Նիկիայում: Յայտնի է, որ այդ ժողովում Արիոսի մոլորութեան դէմ մարդեղութեան խորհրդի ճշմարիտ վարդապետութիւնը հաստատուեցաւ և կազմուեցաւ առաջին անգամ հաւատոյ մի հանգանակ, որ ընդհանրական եկեղեցու միութեան ոգին և բոլոր քրիստոնեաների մաքուր հաւանքը պէտք է արտայայտէր: Ըստ մեր պատմութեան, որ և հաստատուում է Նիկիոյ ժողովին մասնակցող եպիսկոպոսների մեզ հասած ցանկով՝ այդ ժողովին մասնակցելու համար ուղարկուեցաւ Ս. Արիստակէս, որ իւր հետ բերաւ հաւատոյ հանգանակը և ժողովին մէջ հաստատուած 20 կանոնները: Այդ կանոնների վերայ իբր Լուսաւորիչ նորերն է աւելում

ցրել, և գործադրել իւր եկեղեցու մէջ: Այնուհետեւ իբր
Լուսաւորելն այլ ևս ժողովրդի մէջ չի երևացել, այլ Ան-
պուն լեբան վրայ ճգնելով վախճանուել է անյայտութեան
մէջ: հովիւներն առանց ճանաչելու թաղել են, յետոյ
Գառնիկ ճգնաւորի տեսիլքով գաւել, տարել թաղել են
Քորդան գիւղում: Սակայն այս ամէնը, ինչպէս և Արիտա-
կէսի մասին պատմուածքը, թէ Ս. Լուսաւորչի իսպառ հր-
ժարելուց յետոյ 7 տարի Հայրապետական իշխանութիւնէ
վարում, նահատակում Չորրորդ Հայոց Արքեպոսոս է-
լիանի ձեռքով և թաղուած Թիլն ասնում, թէ նոր
տարին մեռնում է նաև Տրդատ՝ նախարարներից թու-
նաւորուելով, թէ նորա մարմինը մեծ շքով քերում են
Քորդան և Լուսաւորչի մօտ թաղում, և յետոյ փոխ-
դրուած է Հոգւոց վանքը, Խորենայոյ պատմածներն են
և ուշ ժամանակի անվստահելի աւանդութիւններ: Ագա-
թանգեղոս Լուսաւորչի, Տրդատի և Արիտակէսի վերջի
օրերի մասին ոչինչ չէ պատմում, և մենք այդ մասի
ստոյգ պատմական տեղեկութիւններ չունինք: Ստոյգ
միայն կարող ենք համարել Ս. Արիտակէսի խոստովան-
կան մահը, որ Փաւստոս նոյնպէս յիշում է: Նոյն իմ
Ագաթանգեղոսի պատմած վերջին անցքերը զանազան
տեսակէտից կասկածելի են: Արդէն Նիկիոյ ժողովի ժա-
մանակ ամենայն հաւանականութեամբ ո՛չ Լուսաւորչի և
ո՛չ Տրդատ կենդանի չէին: Նորագոյն ուսումնասիրու-
թիւնների հիման վերայ Տրդատի մահը ոմանք գնում են
317 թուին: Եթէ Լուսաւորչի նրանից առաջ է վախճա-
նուել, ուրեմն Ս. Արիտակէս Նիկիոյ ժողովում մասնակ-
ցել է ո՛չ իբրև նորա փոխանորդը, այլ իբրև Հայոց իսկա-
կան կոթողիկոս և ինքնիշխան հայրապետ է եղել եօ-
տարուց աւելի, — որչա՞մի և մինչև երբ զժբախտաբա-
յայտնի չէ: Յամենայն դէպս Ս. Լուսաւորչի անյայտու-
թեան մէջ վախճանուած և նորա նշխարները Գառնիկ
ճգնաւորի միջոցաւ՝ Ձենոն կայսեր ժամանակ, Ե. զալ
վերջերին, գտնուած լինել չեն կարող, քանի որ Փաւստո-
սիւզանդացուն քաջ յայտնի է որ նա թաղուել է անը-
բից և եթ Քորդանում և Ս. Արթանէսի մահուան ժամա-
նակ նորա գերեզմանը յայտնի էր, որ որդուն տարա

սորա մտ թաղեցին: Իսկ Ե. դարու կէսերին նորա նշխար-
քերն ամենայն հաւանականութեամբ Գոլին են տարուել:
Ճ նոցա վերայ կառուցուել է Հայոց հայրապետութեան
Երկրորդ աթոռանիստի կաթողիկէ ս. Գրիգոր եկեղեցին:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե.

**Հայոց եկեղեցին Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի եւ Տրդատի
անմիջական յաջորդների օրով:**

Ա. Ս. Վրթանէսի Հայրապետութիւնը:—Ս. Լուսաւորչի
քաջորդների և նոյն ժամանակի Հայոց եկեղեցու վերակի-
մասին մենք շատ քիչ պատմական տեղեկութիւններ ու-
նենք: Դժուար է նաև այդ շրջանի ժամանակագրութիւնը
ձշտել, որովհետև Խորենացու և նրա թուերը անվստահե-
լի են: Խորենացու ասելով Ս. Վրթանէսը տասն և հինգ
տարի կաթողիկոսութիւն է արել. այդ թիւը մօտաու-
րապէս ճիշտ կարելի է համարել այն դէպքում, եթէ ըն-
դունենք, որ Ս. Արիստակէս Նիկիոյ ժողովից անմիջապէս
յետոյ, կամ 326—327 թուականներին վախճանել է, իսկ
Ս. Վրթանէս նորան յաջորդելով՝ մինչև 340 թիւը եղել է
հայրապետական աթոռի վերայ: Այսպէս ընդունելուն
համապատասխանում է այն հանդամանքը, որ Ս. Վրթա-
նէս ժամանակակից էր Երուսաղէմի Մակար եպիսկոպոսին.
Յսկ սա Նիկիոյ ժողովին մասնակցող հայրերից է, թէպէտ
յետոյ էլ բաւական ժամանակ կենդանի է մնացել: Ապա
Չայնը հաստատում է և այն տեղեկութիւնը, որ Ս. Վրթա-
նէս կաթողիկոս եղաւ, ըստ Փաւստոսի Խոսրով Բ. թա-
լաւորի օրով: Փաւստոս մի կարևոր դէպք է յառաջ բե-
րում Ս. Վրթանէսի կեանքից, որ բաւականաչափ լոյս է
տրուում այն ժամանակուայ հայոց քրիստոնէութեան և
տիրող բարբերի վերայ: Ս. Վրթանէսը Տարօնի Մայր եկե-
ղեցում պաշտօն էր մատուցանում, ինչպէս սովոր էր
տարեցտարի կատարել: Այդ ժամանակ այդտեղ և շրջա-
ջայրում մնացած հեթանոսները դաւադրութիւն են
բողոքում, որի մէջ մասնակից է լինում և թագուհին:

Նոյն իսկ պատարագի միջոցին կամենում են Ս. Վրթանի սին դուրս քաշել և նահատակել, բայց նա հրաշքով ու զատուում է: Այս դէպքը, ինչպէս և Փաւստոսի պատմութեան մեծ կատորածները, որոնք տեղի են ունենում Ա դունեսաց, Բընունեսաց և Մանաւաղեանց նախարակ տները մէջ, Մանածիհր Ռշտունույ վարմուկըք Յաթ Մծբնայ հայրապետի հետ և ուրիշ նման գործեր ցոյց և տալիս, թէ քրիստոնէութիւնը որչափ քիչ ազդեցութիւն ունէր դեռ որոշ շրջանների վարք ու բարքի վերայ. թ ինչպէս ամբօխի մէջ, նոյն իսկ իշխանական տներում, է խոդ էին մնում հեթանոսական սովորութիւններ, մնա էր դեռ հեթանոսական կեանքը ընդարձակ չափով. հաւ նահանարտը շատ տեղեր ծածուկ կատարւում էր նս հեթանոսական պաշտամունք:

Փաւստոս իւր պատմութեան ԴՊ. Գ. ԺԳ. գլխու գեղեցիկ կերպով նկարագրում է այս շրջանի հայոց ցո աւլի կենցաղն և վարք ու բարքը: Իսկ եկեղեցւոյ ներք վիճակի մասին փոքր է շատէ գաղափար տալու համա առանձին արժէք սւնի վերոյիշեալ Մակար Ետուսաղէմս ցու թուղթը, ուղղուած առ «եպիսկոպոսապետ Տ. Վր թանէս և համօրէն եպիսկոպոս և քահանայս Հայոց», ու վաւերականութեան դէմ կասկածելու առանձին պատ ճառ չկայ և որ Հայոց կողմից եղած մի դիմումին պատասխանելով՝ կանոններ և հրահանգներ է տալիս մկրտութեան ու հաղորդութեան խորհուրդների պատշաճաւ կարգերով կատարելու համար: Երևում է այստեղից, թ որչափ անորոշ էր դեռ հայոց եկեղեցւոյ դիրքը այսպի խնդիրներում և որչափ նախնական ձևով էին կատարուում մեր մէջ զանազան ծէսեր: Եստ հետաքրքրական նաև երկու հայ եպիսկոպոսների մասին յիշատակութիւնը, որոնք արիոսականութեան էին յարել և ըմբոստաց եկեղեցւոյ օրինական վարչութեան դէմ: Դժբախտաբայս և նման աղօտ յիշատակութիւններին ոչինչ որոշ երակացութիւն հանել չենք կարող, թէ ինչ դեր են կատարել աղանդաւոր շարժումներ հայոց եկեղեցու սակզնական շրջանում:

Ս. Վրթանէսի օրով ըստ Բիւզանդի երկու կարև

պատերազմներ են տեղի ունեցել Հայոց և Պարսից մէջ: Առաջին առիթը տուել է Աղճնեաց Բակուր զոհերի ապստամբութիւնը Հայոց թագաւորից՝ և այդ պատերազմում հայերը յաղթող են հանդիսացել. իսկ երկրորդում քրկու կողմից մեծ կոտորածներ են եղել և ընկել է պատերազմի դաշտում Հայոց նշանաւոր սպարապետ Վաչէ Մամիկոնեանը: Ինքը Ս. Վրթանէսը այդ պատերազմին ազգային կրօնական նշանակութիւն է տուել: Ուշագրուածեան արժանի են Բիւզանդի բերած այն խօսքերը, որոնցով մխիթարում է Ս. Վրթանէս՝ ունեցած մեծ կորստի ամար: Վաչէ և իւրայինք ներկայանում են իբրև Վարքանանց նախատիպ նահատակներ, «որ յաղագս աշխարհի և եկեղեցեաց և աստուածագործ օրինաց ազատութեան մեռան», ուստի Հայոց հայրապետը սահմանում է, որ նոցա յիշատակին տօն կատարուի տարեցտարի և նոցա անունը յիշուի Ս. պատարագի մէջ: Իսկ Վաչէի փոխաբէն սպարապետ է կարգուում մանուկ Արտաւազդը՝ Մամիկոնեանց փեսաների խնամակալութեան ներքոյ: Այնուհետև վախճանուում է Խոսրով Բ. որին Բիւզանդ հակառակ Գորենացու «Քաջարանց և աշխարհաշէն» է անուանում, և որ ուրեմն թագաւորած պիտի լինի առնուազն մինչ 387 թիւը, որովհետև այդ թուականից առաջ լուրջ պատերազմ վարել Պարսից դէմ անկախ Հռովմայեցիներից նա չէր կարող: Շատ չանցած մեռնում է նաև Ս. Վրթանէսը և թաղուում Թորդան ավանում՝ «Առ մեծ հայրապետին Գրիգորի»:

Բ. հայոց եկեղեցիին Ս. Լուսաւորչի քոնցրի օրով:— Ս. Վրթանէս ունէր երկու որդի, ըստ Բիւզանդի նորա ճերութեան օրերի պտուղ, որոնցից անդրանիկը, Ս. Գրիգորիս, եպիսկոպոս էր կարգուած «Կողմանց Աղուանից և Վրաց»: Խորենացին նրան Փայտակարան նահանգի եպիսկոպոս է համարում, որ չի հակասում նախորդ սրոշման: Քայց աւելի ուշ ժամանակների հանած եզրակացութիւնը, թէ եղել է Վրաց և Աղուանից Կաթողիկոս՝ պատմական սխալներով չի արդարանում: Յիշուի քանի աւելի է պարզուում այն ժամանակի պատմութիւնը, նոյնքան

նշաններ են երևում, որ սերտ կապ է կղեր Հայոց դավ
և այս հարեան ազգերի քրիստոնէութիւն ընդունելու մի
և որ Ա. Լուսաւորչի առարելական գործունէութիւն
տարածուել է մասամբ նոցա վերայ. սակայն թէ էն
կակապէս աեզի ունեցել և էնչ յարարեալութիւններ
արեղծուել գորպնով՝ գծուար է առ այժմ քրոշել,
Հայոց Գիււս Կաթողիկոսը Ե. դարում Ազուանից Վա
թագաւորին գրած նամակում պարզ ասում է, որ
Լուսաւորիչ նոցա համար ձեռնադրել է Հռովմ քաղաք
ցի մէ եպիսկոպոս, ուրեմն մչ Գրեգորիսին: Բիւզո
պատմում է, թէ ինչպէս Ա. Գրեգորիս քարոզել է Կո
կասեան աւազակաբարոյ ժողովուրդներէջ մէկին Մա
քիաց մէջ, որոնց թագաւորը մի Արշակունի էր Սանէս
անունով, և այդ հանգամանքը երևի զիւրութիւն էր ա
լիս նրան արքունիքում մուտ գործելու: Ահաբում նա յ
ջողակիւն է ունենում, քայց ժողովուրդը զգում է,
իւրն սկսումը է աւետարանի պատուիրաններէ համառ
կեանք վարել. թագաւորին գրգռում են Գրեգորիսի գէ
և սա կնքում է իւր կեանքը Վատնեան դաշտի մէջ ձիաք
նահատակութեամբ: Նորա մարմինը թաղում են Ամաթ
սում, որ այնուհետև դառնում է մեծ սեխատոտեղի: Ն
րա մասին պատմածները վկայում են, որ այս սկզբն
կան ժամանակներում Հայերը փորձել են քրիստոնէակ
ստ արելութիւնը յառաջ տանել հարեան վայրենի ժող
վրդներէ մէջ և ծանր արգելքների են հանդիպել:

Ա. Վրթանէսի երկրորդ սրղին էր Յուսիկ, որ է
սղայական հատակում կնութեան էր աւել Տիրան արք
յարդու. դուտորը և ունեցել էր երկու որդի՝ Գասկ և Աթ
նապինէ: «Սուրը երանելի մանուկ» է անուանուում ն
այն ժամանակ ևս, երբ իւր հօր տեղ Հայոց հայրապետ
րնարուում՝ արդէն իւր աներ Տիրան թագաւորի օր
որի կողմից և ուղարկում է մեծ իշխանների ուղեկցո
թիամբ Կեսաբիս՝ եպիսկոպոս ձեռնադրուելու: Փաւտ
շաս մութ դոյներով է նկարագրում Տիրանի թագաւ
րութիւնը, խտիւ պախարակում է մանուանդ նրա վ
րարեմուտըր գէպի եկեղեցին: Մինչդեռ Խոսրովի իշխ
նութեան առաջին տարիները խաղաղութեամբ անցան,

Վերայն վերջերը մի քանի պատերազմներ եղան, որոնց մէջ
Չին ըստ մեծի մասին յաջողութիւն ունէր՝ Տիրանի թա-
գաւորութեան դրեթէ ամբողջ շրջանը վրդովուած էր
Պարսից և Յունաց մէջ տեղի ունեցող անընդհան պատե-
րազմներով: Եւ որովհետեւ Յոսները միւսոյն ժամանակ շա-
ղաւակ պատերազմ ունէին իրենց երկրում՝ հիւսիսային
աղբերի հետ և արևելքում չէին կարող յաջողութեամբ
գործ առաջ տանել, ուստի Պարսից թագաւորին յաջող-
ուում էր գրգռել հայոց նախարարներին, նոցա իրենց թա-
գաւորի դէմ հանել և ամեն կերպ նեղը ձգել վերջինե-
րին: Ինքը Տիրան ստիպուած էր ուրեմն հանդուածալ Պար-
սից և այդ է պատճառը իրեւ, որ արւանձին բարեհաճու-
թիւն ցոյց չէր տալիս դէպի եկեղեցին: Հաւանակաւորաբար
էւր վարը սւ բարձրով ու ներքին յառաջութիւններով էլ
Նրա իւր նախորդների արժանաւոր ժառանգը չէր հանդի-
սանում, և Նրա գործած անիրաւութիւնները այժառ է
քափից անցած լինէին, որ երիտասարդ կաթողիկոսը իրա-
ւունք է համարում բացարձակապէս Նրա դէմն ելնել և
արդելել նրան եկեղեցի մտնելու. գուցէ այս դէպքում դեր
էր խաղում Նաև այն հանգամանքը, որ ըստ Փաւստոսի,
Յուսիկին ազամայ ջունադատել էին Տիրանի դատեր հետ
ամուսնանալու և նա կարճ ժամանակից յետոյ բաժանուել
էր կնոջից Այդպետով կարող էր նոցա մէջ ընտանեկան
գժտութիւն յառաջ եկած լինել: Կարող էին նաև քաղա-
քական ու ցեղական ուրիշ նկատումներ իրենց նշանա-
կաւթիւնն ունենալ: Բւշագրութեան արժանի է այնուա-
մենայնիւ, թէ որչափ բարձր դիտակցութեան էր հասել
արդէն հայոց կաթողիկոսը իւր գոյման մասին, երբ այս-
պիսի համարձակ քայլ է անում: Ինչ և ինչ թագաւորը չի
կարողանում տանել այդ ծանր անարգանքը և ըրածե՞ծ
անելով նահատակել է տալիս եկեղեցու սրբութեան քաջ
պաշտպանին: Իորենացին այդ դէպքի առիթը համարում
է այն, որ իբր թէ Տիրանը կամեցել էր Յուլիանոս ուրա-
ցողի պատկերը եկեղեցում դնել: Սակայն դա ժամանակա-
գրական մեծ սխալ է, որովհետեւ ստույգ գիտենք, որ Յու-
լիանոսի կայսր լինելուց (362) շատ առաջ անգէն կուրա-
ցած Տիրանի Արշակ որդին էր հայոց թագաւոր (350):

Յուսիկի մահուանից յետոյ, սրովհետեւ նրա օրգին
րից ոչ մէկը արժանի չէ համարուում կաթողիկոսութեան
Թագաւորն ու նախարարները մտածում են եկեղեց
վերակացութիւնը յանձնել Դանիէլ Կոննոյով ասորի ք
րեպիսկոպոսին, որ համարուում էր Ս. Լուսաւորչի :
Հակերտ՝ նորանից ձեռնադրութիւն ընդունած և Տարս
Մայր-եկեղեցւոյ և եկեղեցական կալուածների կառավ
րիչ կարգուած : Հեթանոսների մէջ քրիստոնէութիւն ք
րոջած լինելուն և իւր մաքսւր վարքի համար նա մ
համբաւ էր վայելում : Գուցէ այսպիսի մի հեղինակաւ
օտարականի կաթողիկոսական աթոռ բարձրացնելով Տ
րան նպատակ ունէր Լուսաւորչի սերունդից խլելու ժ
ռանգական դարձած հայրապետական իշխանութիւնը
նորա արագ կերպով աճող հեղինակութիւնը նուազատ
նելու : Յիշատակելի է այսեղ մի կողմնակի երևոյթ և
Փաւստոս, ինչպէս ուրիշ առիթներում, նոյնպէս և ս
անգամ մեծ գովասանքներ ու պատուանուններ է շու
լում Տարօնի Մեծ եւ նախառաջին Մայր եկեղեցու համ
և այդ պատճառ է եղել նոր ժամանակներս շատել
պնդելու, թէ հայոց հայրապետական Մայր-եկեղեցին
էր սկզբներում և այստեղ Աշտիշատում էր հայոց հայր
պետների աթոռանիստը : Մինչդեռ այն հանգամանքն ի
որ այս եկեղեցին յատուկ վերակացու ունէր յանձնել Դան
էլի, հակառակն է ապացուցանում : Թող որ Դ. դարի
եկեղեցւոյ ամբողջ պատմութիւնը ցոյց է տալիս,
հայրապետի աթոռանիստն այնտեղ միայն կարող էր լին
ուր էր Թագաւորի մայրաքաղաքը, և բոլոր այն փաստե
րորնք բերուում են հակառակ Վաղարշապատի Մայր
կեղեցու հեղինակութեան և ի նպատակ Արտաշատի՝ զօր
թիւն չունեն :

Երբ Թագաւորը նշանաւոր նախարարներ սւղարկ
լով Դանիէլի ետեւից, բերել է տալիս նորան արքուն
սա փոխանակ զգացուելու եղած պատուից՝ սասս
յանդիմանում է նրան իւր անիրաւութեանց, մանաւա
վերջին չարագործութեան համար, և Թագաւորի հրամ
նով տեղուտեղը խեղդամահ է լինում : Նրա երկու աշ
կերտները Եպիփան և Շաղիտա տանում Թաղում են նո
մարմինը Տարօնի Հացեաց դրախտում :

Գ. Լուսաւորչի տոհմին չպատկանող հայրապետներ:—
Դանիէլի մահով կրկին հարց է առաջ գալիս, թէ ո՞վ պիտի
լինի կաթողիկոս: Փորձում են միանգամ ևս Յուսիկի որ-
դիներից մէկն ու մէկին ըռնադատել այդ բարձր պաշտօնը
յանձն առնելու և նոցա իրենց կամքի հակառակ սար-
քաւագ են ձեռնադրել տալիս, բայց նոքա արհամարհում
են աստուածային շնորհքը և շատ չանցած պատժուում
անակնկալ զարհուրելի մահով:

Թէ ինչքան հաստատ էր Հայոց մէջ այն գաղափարը
որ եպիսկոպոսական աթոռը յաջորդութեամբ որդէցոր-
դի պիտի անցնի, այդ երևում է Փաւստոսի շատ վկա-
յութիւններէ: Մենք տեսնում ենք, որ ոչ միայն կաթո-
ղիկոսութիւնն է Լուսաւորչի տան համար ժառանգական,
այլ նաև ուրիշ եպիսկոպոսական աթոռներ ժառանգա-
բար որդէցորդի են անցնում: Օրինակի համար, Ներսէս
մեծի նշանաւոր տեղապահ Խաղ եպիսկոպոսն արու գա-
ւազի չունենալով, իւր աթոռը թողնում է իւր փեսային
ժառանգութիւն: Այսպէս վարուելու գլխաւոր պատճառն
այն էր անշուշտ, որ իւրաքանչիւր աթոռի հետ ընդար-
ձակ կալուածներ և մեծ եկամտաներ էին կապուած և
երկրում տիրող կարգերը թոյլ չէին տալիս, որ նոքա ամեն
անգամ պատահական մարդոց ձեռք անցնեն: Գորանով
բացատրւում է, թէ ինչո՞ւ նաև այժմ նախարարները
պնդում են, որ նոր կաթողիկոսը անպատճառ Լուսա-
ւորչի ցեղից լինի, և ահա ընտրւում է Փաւէն ոմն երէց
«ի գաւառէն Տարօնայ, ի մեծէ մարգարէանսցէն Յովան-
նու»: Փաւստոսի խօսքերի կապակցութիւնը ցոյց է տա-
լիս, որ այս Փաւէնը Լուսաւորչի տան հետ մի մերձա-
ւոր, մի ազգակցական կապ պիտի ունենար: Գուցէ այն
պատճառով, որ նա անմիջական ժառանգ չէր, այլ կողմ-
նակի մի ազգական, կամ որ նա իւր նախորդներէ նման
արիւարար թագաւորի դէմ ելնել և նրան յանդիմանել չէր
համարձակուում, «Բայց միայն զիւր անձն սուրբ պահէր
և ի հարկէ ընկերէր անօրէն թագաւորին և ըստ նորին
կամացն երթեալ հնազանդեալ», Բիւզանդ և նրա հետեող-
ները արժանի չեն համարել նրան որոշ կերպով Լուսա-
ւորչի շառաւիղներն շարքում դնել: Իսկ Փաւէնի Ա. Լու-

աւարչին որ և է կերպով ցեղակից լինելը երեւում է նաև նրանից, որ նորա մահից յետոյ չէբրև ոչ ոք գայր է ասի Գրեգորի այնմ (կաթուղիկոս) արժանի. ապա նմանեցուցին զՆահակ ամն անուն ի տոմէ զաւակին Աղբիտոս եպիսկոպոսին»: Աղբիտոս ինչպէս տեսանք Լուսաւորյ ժամանակ ամենից նշանաւոր եպիսկոպոսն էր և նորա ամենից՝ ոք պատուով երկրորդ անդ էր բանում, յանձն առած կաթուղիկոս ընտրել, երբ Լուսաւորչի ցեղից այլ ևս ոք չկար յարմար այդ կոչման:

Այս Նահակը Մովսէս Խորենացու և հետևող պատմագիրներէ մօտ չէ յիշուում, բայց Փաւստոս այնպի որոշ կերպով զնում է նորա կաթուղիկոսութիւնը Փառեանից յետոյ և ներսէսից առաջ եղած, որ կատկածելու տեղիք չկայ, մանաւանդ՝ Յորիանոս Կայսեր գրած մ ժողովական թղթում (363 թիւ) յիշուում է նաև Իսակիկիոս Հայոց եպիսկոպոս, որ անշուշտ այս Նահակն է: Այ կարևոր յիշատակութիւնը մեզ միջոց է տալիս կրկին ժամանակագրութեան վերայ լոյս սփռելու: Փաւստոս ըստ երևութին թէ Փառէնի և թէ Նահակի կաթուղիկոսութիւնը զնում է Տիրանի օրով, բայց գոնէ վերջինիս համար այդ հաւանական չէ, որովհետև ոչ միայն Յորիանոսի նախորդ Յուլիանոս կայսեր օրով Հայոց թագաւորը Արշակն էր, այլ արդէն Կոստանդինոս կայսեր օրով նա մ քանի անգամ յիշուում է Յունաց պատմութեան մէջ: Յայտնի է, որ Կոստանդինոս նրան աւելի սերտ կապելու համար իւր կայսերութեան հետ, կնութեան է տալիս նրան Ողոմպիա անունով մի ազնուական օրիորդ (որ առաջ Կոստաս Կեսարի նշանածն էր), և այդ ամուսնութիւնը պէտք է տեղի ունեցած լինի 355-ին: Ապա նոյն Կոստանդինոս 360-ին Կեսարիայում տեսնուել է Արշակ հետ, սիրով ընդունել և դաշն կապել նորա հետ: Հաւանականաբար Արշակը թագաւոր եղաւ մօտ 350 թուին որովհետև այդ թուին է տեղի ունեցել Կոստանդինոս կայսեր այն յաջող պատերազմը Պարսից Տապուհ թագաւորի դէմ, որի հետևանքով վերջինս, ինչպէս և Փաւստոս նկարագրում է՝ միայն անուներ և դէպքեր շփոթելով, ստիպուած եղաւ մի քանի տարի առաջ նենգութեամբ

չարանաւորած և կուրացրած Տիրանին ազատ թողնելու և ըջտ ուրդէ Արշակին դահ բարձրացնելու: Փաւստոս այս պատերազմում մասնակցող Պարոնց թագաւորին ներսէն անտուանելով՝ ամենայն հաւանականութեամբ կէս դար առաջ ներսէնի և Գաղերիոս Կեսարի մէջ տեղի ունեցած պատերազմի յիշողութիւնները բերում խառնում է այս Քամանակուայ դէպքերի հետ: Նա անտեղի կերպով բերում Արշակի անուան հետ է կապում նաև Շապուհի Դանաժ մեծ հալածանքը քրիստոնեաների դէմ, դորա պատճառը համարելով այն, որ Արշակ երդմամբ հաւատարմութեան դաշն է կապել նրա հետ և յետոյ դրժել: Ենթաւել Շապուհի օրով մեծ հալածանք տեղի ունեցաւ: Եւ այց սկսուել էր արդէն 345 թուին երբ Արշակ չկար բոտորովին մէջ տեղ, այլ պատերազմ էր ծագել հռովմացեցւոց դէմ և Շապուհ շուտով նկատեց, որ իւր պետութեան մէջ գտնուած քրիստոնեաները յայտնի կերպով համակրութիւն են ցոյց տալիս թշնամիներին: Մանաւանդ երբ մայրաքաղաքի Սիմէօն եպիսկոպոսը հրապարակաւ թշնամանք արտայայտեց թագաւորի դէմ, նա հալածանքն աւելի սաստկացրեց և նորա թագաւորութեան ամբողջ ընթացքում (մինչև 379 թիւը) քրիստոնեաների արիւն էր թափուում: Թէև նորա հալածանքն աւելի քաղաքական նպատակով էր, բայց մոգերը օգուտ քաղեցին թագաւորի արամադրութիւնից և մեծ արիւնհեղութիւն դործել տուին: Քրիստոնեաները անթիւ նահատակներ ունեցան, որոնցից շատերի համար հետաքրքրական վկայութիւններ կան Փաւստոսի մէջ: Յամենայն դէպս եթէ Տիրան, ինչպէս հաւանական է, դահից զրկուել է արդէն մօտ 346 թուին, ապա նորա թագաւորութեան օրերում տեղ է մտնում միայն Յուսիկի հաթուղիկոսութեան համար, որին Գորենացին վեց տարուայ իշխանութիւն է վերագրում, և կարելի է ենթադրել, որ Յուսիկի և Գանիէլի մահից յետոյ հայրապետական աթոռն առ ժամանակ թափուր մնաց, վրայ հասաւ նաև Տիրանին հասած փորձանքը և միայն Արշակի դահ բարձրանալուց յետոյ կաթուղիկոս ընտրուեց Փառէն: Իսկ եթէ ընդունենք, որ սա Գանիէլի մահից անմիջապէս յետոյ ընտրուել է և կաթուղիկոս եղել

տակաւ ժամանակս նոյն խառն տարիներում, ապա ք
նէ նահապի կաթնու գիկոսութիւնը, որ առ նաւազն միջ
ՅԵՅ թիւը տեսել է, Արշակի օրով պիտի դնենք:

Գ Լ Ո Ի Խ Զ.

Ա. Ներսէս Մեծ (364 — 373).

Ա. Ա. Ներսէսի ժամանակը. ընթացիւ ՅԵ ՈՒ ՍԵ ՆԵՆԵ
պարտիւրը—Ա. Լուսաւորչից յետոյ մեր եկեղեցու պատ
մութեան մէջ ամենից աչքի ընկնող անձնաւարութիւն
անշուշտ Մեծն Ներսէսն է, որի կաթնու գիկոսեամբ կարել
է տեսլ եկեղեցական կեանքը սեզանում մի նոր ընթաց
է ստանում և որի օրով իսկապէս քրիստոսանէութիւն
սկսում է հայոց ժողովրդի կրօնը լինել, նորա զանազ
խաւերի մէջ մուտք գտնել և յստա՞մ բերել այն արդիւնք
ներքը, որ յաջորդ շրջանում կրօնական պատերազմի
ժամանակ երկան եկան: Զարմանալին այն է, որ նորա պ
հետեւանքներով հարուստ գործունէութիւնը շատ կայ
ժամանակի մէջ տեղի ունեցած պիտի լինի: Գրեթէ մ
քորը ժամանակագիրները նրան երեսուն և չորս տարեկ
թու գիկոս եղած են համարում, բայց այդ թիւը բոլորով
անհամահունչ է ձգրիտ պատմութեան հետ: Փաւստոս
պատմելով նա ձեռնադրուեցաւ Վեսարիոյ Նաւեքիոս և
պիտակաբոյնից, որ սթոս էր բարձրացել 362-ին, ուրեւ
այդ թուից առաջ չէր կարող ձեռնադրուած լինել, թ
նաւորդ. ինչպէս տեսնուի Մ. Յ. թուին: Կաթնու գիկոս է
դէս նահապի: Միւս կողմից ներսէս զարմանուել է Պ
Թուսապից առաջ, որը սպանուեցաւ 374-ին, և արդիւն
տե Գրայց ներսէսի մահից յետոյ, մէջոյ ունեցաւ գե
րաւորեմ մեծ վարդապետութիւնեւ: մարտիտո. նորա բարե
նախաւորեանց մէջ, ուրեւ Մ. Յ. թուին մի տարի առ
մ առաջ պիտի լինէ: Այսպէս, եկեղեցու շարժապո
համարեւ յայտն էր իր լինելու նախ կաթնու գիկոսութե
համար մտնելու հարցը մտնելու օրով ստանալ: Իսկ այ
ժամանակամեջով մէջ տեղեւորէլ այն քորը, ինչ

Պաւստոսն ու ուրիշները պատմում են նորա մասին ըստուար կլինի:

Նատ հետաքրքիր է նորա ընտրութեան նկարագիրը, որ տալիս է Բիւզանդ: Այստեղ իմանում ենք, որ նա իւր Բանկութեան օրերը անց է կացրել Կեսարիայում և այնտեղ իւր կրթութիւնը տաացել «ընդ հաւատարիմ վարդապետօք»: Ապա նա Արշակ Թագաւորի սենեկապետն էր լաւարձել և զեռ երիտասարդ հասակում էր, երբ Շահակ Շահից յետոյ Թագաւորի մօտ ժողովուած նախարարները քահանջեցին, որ կաթողիկոս լինի անպատճառ Լուսաւորչի տնից, յատկապէս Աթանազինէի և Տիրան Թագաւորի քոյր (?) Բամբիշից ծնուած ներսէսը: Սա սկզբում օրիտ ընդգիմանում է այդ պահանջին, անարժան է հարուում իրեն այդպիսի բարձր պաշտօնի համար, մեղաբերում է իրեն զանազան յանցանքների մէջ, սպառնալիքներ է տալիս, բայց ոչինչ չի օգնում, ինքը Թագաւորը աւելում է նորա ձեռքից սուրը, որը իբրև իւր պաշտօնի շահն բռնած կանգնել էր, և ծերունի Փաւստոս եպիսկոպոսին պատուիրում բռնութեամբ սարկաւազ ձեռնադրել նորան: Այնուհետև ուղարկւում է Կեսարիա Եւոբէիոս եպիսկոպոսից ձեռնադրուելու, «ի կաթողիկոսութիւն հայոց Մեծաց»:

Այս առթիւ Փաւստոսը մի հրաշք է պատմում, որ շատ խորհրդաւոր է ներսէսի գործունէութիւնը բացատրելու համար: Ձեռնադրութեան միջոցին ասում է նա, ներկայ եղող Բարսեղ երէցի գլխին մի աղաւնի է երևում, որը յետոյ բարձրանում ներսէսի գլխին է նստում: Այդ ցոյց է տալիս անշուշտ այն սերտ կապը, որ կար Ս. ներսէսի ու Ս. Բարսեղի կեանքի ու գործունէութեան մէջ: Այս Բարսեղ Մեծն կամ Բարսեղ Կապաղովկացին, որ յետոյ Կեսարիոյ Մետրապօլիտ եղաւ, իւր բազմակողմանի գործունէութեան ուրիշ արդիւնքներէ թուում շատ նշանաւոր է նրանով, որ արեւելքում կրօնաւորական կեանքին սկիզբ և նոր սեղանութիւն տուաւ և մշտական կանանք հաստատեց: Արգէն Գ. գարում յառաջ էր եկել կրօնաւորութիւնը և քանի գնում ընդարձակ տեղ էր բռնում Եկեղեցու մէջ: Նորա առաջին կանոնաւորողն ու ընդար-

ձառնակ ծաւալ տուողը եղաւ Ռ. Գարսեղ սեղաններին Ս. Աստուծոյ Եգիպտոսում: Ս. Բարսեղ, որ աշխարհական կրթութիւն էր ստացել Աթէնքում, տուն վերադառնալով յետոյ իւր Մահըրնա քրոջ ու այրեացած մօր ազգեսութեան ներքոյ ընկաւ, որոնք քաշուել էին քաղաքից դուրս մի առանձին տեղ և վարում էին նգնական կեանք: Այնուհետեւ ձանապարհորդեց Ասորիք, Պաղեստին, Եգիպտոս, ուր արդէն կրօնաւորական կեանքը ծաղկեալ վերակել մէջ էր, և վերադառնալուց յետոյ սկսեց կանոնաւ վանքեր հաստատել, որոնք կարճ միջոցում ամենցին, ժողովուրդին յառաջ բերին շրջակայքում և ընդարձակ ծաւալ ստացան:

Ս. Բարսեղ առանձին բարեկարգութիւն մտցրեց կրօնական կեանքի մէջ՝ նկատելով այն մեծ վտանգը, կարող էր տուալ գալ վանքերում պարտաւորութիւններ, ախտանքը, թէ ձեռքի և թէ մտաւոր, պարտաւորեցուց դարձնելով կրօնաւորների համար: Փոխանակ Ասորիքում և Եգիպտոսում ընդհանրացած առանձնական նգնական կեանքի, նա վանական կեանքը նախադասեց և կրօնաւոր կազմակերպութիւն տուաւ նորան:

Նրա հաստատած վանական կանոնները առաջինը նշանակութիւն ունեցան արևելեան եկեղեցու համար որակ գրեթէ մինչև այժմ ըստ վանքերը այդ կանոնն ըով են առաջնորդուում: Բնական է որ այսպիսի աշխարհային մի անձնաւորութիւն իւր մտքած բարեփոխումներով մեծ ապաստութիւն գործէր Ս. Ներսէսի նման փայլուն ընդունակութիւնների տէր մի անձ վերայ ազդեցութիւն ունենար հարեան Հայոց եկեղեցու վրայ:

Մեծն Ներսէս իրօք ըստ ամենայնի հետևող էր Ս. Բարսեղի և Հայաստանում մտքեց գրեթէ նոյն բարեկարգութիւնները, ինչ որ տեսել էր Վապուրովիկայում:

Բ. Ասորեացի ժողովն ու Ս. Ներսէսի բարեկարգութիւնները: Ս. Ներսէս Կեսարիայից իբրև կաթողիկոս վերադառնալուց յետոյ մի ժողով է գումարում Աշտիշատում, պատմութիւնից մեզ յայտնի առաջին ազգային եկեղեցի ժողովն է (864 կամ 365 թուին) և հիմնական նշ

առկուածիւն է ունեցել անշուշտ յետագայ ժամանակի եւ
Քաղցեցական կեանքի համար: Այդ ժողովի մէջ ըստ Փաւս-
տոսի, նախ ընդունուում ու գործադրութեան մէջ են
գառում առաքելաբար կանոնները, որով պէտք է հաս-
տանալ դուք է այն բոլոր ժողովական կարգերն ու որո-
ւումները, որոնք մինչև այդ ժամանակ հաստատուել էին
Պաղատական եկեղեցու մէջ, բայց հայերի կողմից հա-
ճանցի ուշադրութիւն միայն դառն: Բ. որոշում է
Մանկիների և զանազան հաշմանդամների համար ազգա-
բանօցներ և հիւանդանոցներ շինել, նոցա ապրուստի մի-
ջոցները հայթայթել և թոյլ շտալ այլ ևս, որ տնէտուն
չբջեն, մուրացականութիւն անեն: Գ. արգելում է մեռեալ-
ների վրայ կոծ անելը, որ ինչպէս երեւում է շատ աս-
բածուած ու մշակուած էր Հայոց մէջ և սերտ կապուած
էր հեթանոսական սովորութիւնների հետ: Դ. կարգաւո-
րում է ամուսնութեան օրէնքը ընդհանրական եկեղեցու
մէջ ահրաջ կարգերի հիման վերայ: Այս նկատմամբ ևս
ինչպէս պատմական այլ և այլ վիայութիւններից երևում
է, շատ զեզոռումներ եղած պիտի լինէին Հայոց մէջ: Ար-
դէն Ներսէսի նախորդները մաքառել էին այդ զեզումնե-
րի դէմ և ղոցա առաջն առնելու համար նորա ջանքերն
էլ քնն յաջողութիւն են գտնում: Ե. հաստատում է կա-
նոններ կերակրի և կենցաղավարութեան մէջ ցոյց տուած
անխտրականութեան և զանազան անբարոյական սովորու-
թիւնների դէմ: միջոցներ ձեռք առնում քրիստոնէական
սիրոյ, արդարութեան, ողորմածութեան և ճշմարտասի-
րութեան սկզբունքները ընդհանրացնելու համար: Բայց
ժողովի խորհրդածութեան կենդրոնը կազմում էր անշուշտ
Վանական կեանքը, և նորա հետ զուգընթաց ազբատա-
նոցներ, հիւանդանոցներ, որբանոցներ, ապաստանարաններ
հիմնելու կարիքը, ինչպէս և ժողովից յետոյ ս. Ներսէսի
գլխաւոր հոգացողութեան առարկան եղաւ վանքեր ու
քարեգործական հաստատութիւններ հիմնելը Հայաստանի
զանազան մասերում: Վանքերին կից հաստատում էին
նաև դպրոցներ, ուր հայ մանուկները յոյն ու ասորի
դպրութիւն պիտի սովորէին: Այսպիսի բարեկարգութիւն-
ներով անա քրիստոնէութիւնը հետզհետէ մատչել է դառ-

նում հայ ժողովրդին, որ պէտք է ենթադրել, ըստ մեկ մասին դեռ միմիայն անուշով քրիստոնեայ էր, և կաթ հեռու ընկած գաւառներ, ինչպէս հարաւային լեռնա կողմերը, որոնք շատ քիչ էին ենթարկուել քրիստոնէական ազդեցութեան: Վանքերը մեծ ծառայութիւն են մատուցանում, թէ այդպիսի տեղերի համար քարոզչիկ պատրաստելով և թէ իրենց շրջապատի վերայ ազդելով քրիստոնէական աշխարհայեցողութեան ծանօթութիւններ և սկզբունքներ տարածելով բոլոր դասակարգերի մէջ Փաւստոս յանուանէ յիշում է երկու կրօնաւորներէ՝ Նպփան ու Շաղիտա, որոնք ինչպէս երևում է արդէն ներսէսից առաջ կրօնաւորական կեանք էին վարում և կող ունէին Գանիէ Ասորու հետ, նորա աշակերտներն էին: Ներսէսի մահից յետոյ սոցանից մէկը վանքեր է հաստատում, մեծապէս նպաստում քրիստոնէութեան զօրանալուն Կորդուաց մէջ, իսկ միւսը Ծովաց ու Աղձնեաց աշխարհներում: Այսպիսի ուրիշ հետևողներ ևս անշուշտ Մեծն Ներսէս ունեցել է, որոնց գործունէութեան շնորհիւ մասամբ Հայոց եկեղեցին նախապատրաստուեց այլինել, ինչ որ ներկայացնում է նորա որդի Ս. Սահակ օրով:

Գ. Ս. Ներսէսի մասնակցութիւնը քաղաքական գործերում: Գծուար է պատմութեան հետ հաշտեցնել այդպէս, որոնց նկարագրութեամբ Բիւղանդ և ուրիշ ազգային պատմիչներ ցոյց են տալիս Ներսէսի մասնակցութիւնը քաղաքական խնդիրների մէջ: Ներսէս Արշաթաղաւորի կողմից պատգամաւոր ուղարկուած է համարում Վաղէս կայսեր մօտ, նորա ձեռքով արտորուողարկուած, ապա նորա մահից յետոյ վերադարձած, մասնակից եղած Կ. Պօլսի տիեզերական ժողովին, յետոյ Հայաստան գալով երկար ժամանակուայ գործունէութիւնը յետոյ վախճանած, մինչդեռ ինչպէս ասացինք նա վախճանած պիտի լինի Պապից առաջ, ամենաուշը 373 թուին իսկ Վաղէս կայսրը մեռել է 379-ին և Կ. Պօլսի ժողով եղել է 381-ին: Գոնէ մի դէպքի համար, ուր Ս. Ներսէս յանձն չի առնում արիօսական Վաղէսի մանկանը օրհնու

Բեամբ բժշկել և դորա մահուան պատճառով արսորուում , կարող ենք ասել, որ յայտնի շփոթութիւն է Ս. Բարեղին պատահած նոյնպիսի մի դէպքի հետ, և այդ տեղից եզրակացնել, որ նման պատմութիւններ ևս առնուած ՚ն Ս. Բարսեղի և ուրիշների մասին եղած վկայաբանութիւնները: Յայտնի է, որ Վաղէս կայսրը 372-ին արևելք ճապարհորդելիս եղել է Կեսարիայում և հաւանական է, ը այդ միջոցին Ս. Ներսէսն ևս այնտեղ գտնուած լինէր, ըովհետև 372-ին Կեսարիայում գումարուած մի ժողովի պիսկոպոսների ցանկի մէջ յիշուում է նորա անունը: Իսկ մի այդպիսի ժողովի յիշողութիւնն է, որ մեր զատմիչները շփոթել են Կ. Պօլսի մեծ ժողովի հետ, և այս ժամանակ Վաղէս կայսրը հետ ունեցած որև քանակութիւն հիմք է ծառայել նորա պատգամաւորութեան րասին պատմուած երկար զրոյցներին: Բայց որովհետև Լըշակը 367-ին գերի է տարուել, այդպիսի դէպք կարող էր տեղի ունեցած լինել միայն սորա որդի Պապի օրով:

Չնայած որ Արշակի Թագաւորութեան ժամանակ ընկնում են միայն Ս. Ներսէսի կաթողիկոսութեան երեք առաջին տարիները, Փաւստոս տամնեակ տարիների պատմութիւն է տեղաւորել այդ շրջանում: Դորա պատճառն այն է երևի, որ Արշակի արկածալից Թագաւորութիւնը ժողովրդական վէպերի նիւթ դարձաւ յետոյ: Իսկ եկեղեցական հեղինակները այդ վէպերից զանազան միջնադէպեր վերցրել կապել են իրենց առանձնապէս սիրելի ժամանակակից մեծ մարդու անունն հետ: Այդ միջնադէպերից աւելի մօտ է ճշմարտութեան և խիստ ընդունելի մարդպետի Աշտիշատում Ս. Ներսէսին այցելելու պատմութիւնը, ուր նա չար նախանձ է ցոյց տալիս դէպի հայրապետի շրջապատող ճոխութիւնը և յետոյ արժանի պատիժը կրում: Հետաքրքրական է այստեղ այն արհամարհական հայացքը, որ ժամանակի իշխանները ունէին հոգւորականութեան վրայ, և կաթողիկոսական կալուածները յիշատակութիւնը, որից երևում է, թէ ինչպիսի մեծ նիւթական միջոցներ ունէին եկեղեցական իշխանաւորները իրենց տրամադրութեան ներքոյ՝ ամբողջ դաւառնեը՝ Յլրարատ, Դարանաղի, Եկեղեաց, Տարօն, Բզնունիք, Ծոփ-

և այլն համարուում են միայն կաթուղիկոտակա և կաշուակ
ներ, հարկաւ այն մաքրով, որ նորանից որոշ հասոյթի
էին ստացուում և կամ կաթուղիկոտարանը նոցա մէջ ը
դարձակ հողեր և գիւղեր ունէր իբրև սեպհակամութիւն
Բուն վիպական նիւթ է և հաւանակամօրէն արհեստակ
կերպով Ս. Ներսէսի կետնքի հետ կապուած Գնէլի սղո
ման և նորա կին Փառանձեմին Արշակ կնութեան առե
լու պատմութիւնը: Գանի որ Պապը Փառանձեմի որդի
է, իսկ նա արդէն հասակն առած կարիճ մարգ էր, եր
Ներսէսը վախճանուեցաւ, նորա մայրը չէր կարող Արշակ
հետ ամուսնացած լինել Ներսիսի կաթուղիկոտութեւ
օրով, որով նա ամենավաղը 365 թուին ծնուած և 371
թուին վախճանած պիտի լինէր: Հաւանականն այն է, որ
Արշակ սկզբում ապօրինի կենակցութեան մէջ էր Փառան
ձեմի հետ և Պապի ծնուելուց յետոյ էլ այգապէս մնայ
մինչև որ այդ փառասէր կինը թաղուհի լինելու ցանկու
թեամբ զարհուրելի միջոցի զիմեց և թունաւորեց Արշա
կի հարազատ կնոջ՝ Աղամպիս թագուհուն, որ գլխաւ
պատճառը եղաւ Երեւի Արշակի և Ս. Ներսէսի մէջ ծագա
գժտութեան և դորանից յետոյ էր, որ վերջինս հեռացա
ւարճուներից, ըստ Փառաստի մինչև Արշակի մահը քաշու
կեանք վարեց: Նորա այս անգամուայ միջամտութիւն
Արշակի ընտանեկան գործերու մ պատճառ է եղել եր
նորա անունը խառնելու Փառանձեմի ամբողջ վիպակ
պատմութեան մէջ: Բուրբովին ձգելու համար Ս. Ներսի
սին հայրապետութիւնից, Արշակը նորա իրիտարէն կամ
նում է ձեռնադրել ատլ Զոնաղ անունով մէկին, բա
կայիսկոպոսները յանձն չեն աւնում, բացի Աղձնեաց և
Կորդուաց եպիսկոպոսներից, որոնցից և նա եպիսկոպոս
կան ձեռնադրութիւն է ընդունում, բայց նորա իշխանու
թիւնը Փառաստի ասելով մնում է սահմանափակ, որո
հետև մեծամասնութիւնը հաւատարիմ էր Ս. Ներսէսի
Սորա կոյմնակիցների գլուխն էր Երեւի Ծաղ՝ Բագրեան
և Արշարունիաց եպիսկոպոսը, որին Փառաստ անգապ
է անունում հայրապետի բացակայութիւններէ ժամ
նակ և մեծ գովասանքով է լսուում նորա որբութեան
աչկի թագաւորը ցոյց սուած համարձակութեան մասն

ւցէ իրօք Ներսէսի կողմնակիցները նորան ճանաչում
ի իրեւ տեղապահ թէ այս ժամոնակամիջոցում և թէ
չակի մահից յետոյ, երբ Ս. Ներսէս հաւանականաբար
լար ժամանակ բացակայ մնաց աթոռից: Զոնակը վերջը
եղաւ յայտնի չէ:

Ս. Ներսէսի և Արշակի գոտութեան առթիւ կարող
եղած լինել նաև այն հանգամանքը, որ Արշակ իւր
ուզաւորութեան վերջին տարիներում Պարսից կողմն է
կուում: Յուլիանոս կայսրը Պարսից դէմ վարած պատե-
զմում կոպտութեամբ և անարգանքով էր վերաբերուել
պի Արշակ, ուստի սպասած օգնութիւնը նորանից չէր
ացել և սպառնացել էր պատերազմից յետոյ պատժել
ւան. բայց սպանուեց պատերազմում և նորա յաջորդը՝
իւանոս 363-ին պարսիկների հետ դաշն կապելով յօժա-
ւեց ձեռք քաշել Հայաստանից: Այդ ժամանակուանից
լեր Արշակ աշխատում էր երևի հաճոյանալ Պարսից
սգաւորին, և դորա հետեանքն է Փաւստոսի երկու
գամ յիշելը, թէ նա բարեկամութեան դաշն է կապել
պուհի հետ, մինչև իսկ յուկնաց դէմ պատերազմի ելել:
մենայն դէպս Արշակի երկդումի դիրքը և կայսեր օգնու-
ւնից զրկուելը շատ ծանր պիտի նստէր նորա թագաւո-
թեան: Բարեկամական յարաբերութիւնները Պարսից
ո երկարատեւ լինել չէին կարող, սոքա պիտի աշխատէին
ի դաշնադրութիւնից յետոյ անպատճառ տիրել Հա-
ստանին. և եթէ սկզբում յաջող էին Արշակի պատե-
զմները Պարսից դէմ, որ աներեւակայելի չափազանցու-
ւններով ճոխացրած պատմում է Փաւստոս, դժբախտ
խճանը անխուսափելի էր այնուամենայնիւ: Բացի այն,
պատերազմի մէջ կռուող ոյժերն անհաւասար էին՝ Շա-
ւհի համար դիւրին էր Հայոց նախարարներին Արշակի
ժ գրգռել և նորա գորութիւնը զանազան միջոցներով
տել: Յանուանէ յիշուում են Վահան Մամիկոնեան,
Տրուժան Արծրաբնի և գրեթէ բոլոր սահմանապահ իշ-
ւները իրեւ ապստամբ Արշակից և Պարսից թագաւո-
նորա դէմ դրող: Նախարարներին թագաւորից հե-
ցնելու մի պատճառ համարում են մեր պատմիչները,
ակաւանի շինութիւնը, որն արագ կերպով բնակեցնե-

լու և մեծացնելու համար Արշակ ազատ էր կացոյ
այնտեղ ժողովուրդներն իրենց նախկին յանցանքն
պարագի և գատերի պատասխանատուութիւննց և այդ
սով մեծ անկարգութիւններ և դժգոհութիւններ աւ
բերել ժողովրդի մէջ: Աւելի ճիշտն այն է թերեւ, որ Կ
շակ ձգտում էր իւր երերուն գահն ամրացնել և չոյ
թագաւորի թուլութեան և հարեան զօրեղ պետութիւնն
րի ձեռքին խաղալիք լինելու գլխաւոր պատճառը համար
լով իւր երկրի բազմաթիւ կիսանկախ նախարարութիւ
նրի մէջ բաժանուած լինելը, աշխատում էր մի զոյ
կենդրոնական իշխանութիւն ստեղծել. բայց հայ նախ
արարները միայն իրենց անձնական շահերի ետեւից ընկա
և կարճատեսութեամբ ինչպէս սովորական է այդպի
գէպքերում, պատրաստ էին ամենաչնչին հաշիւներով ի
միմեանց դէմ ելնելու և թէ թագաւորին զաւանաներ
եւ երբ սլատմիչը Արշակին դատապարտում է համար
կանների կոտորելուն և ուրիշ նախարարների . օղան
թեան համար, իսկ նորա պապ Խոսրովին անմեղադիր
կացուցանում, որ Մանաւազեանց, Որդունեանց, Բզն
նեանց նախարարութիւնները ընաջինջ էր անել տուել, Ժ
շուշա արդարութեան զգացումը չի խօսում նորա մի
երկու թագաւորներն էլ երևի նոյն քաղաքականութիւ
էին հետեւել, բայց Արշակ թէպէտ աւելի մեծ ձիւղբ
օժտուած, դժբախտ օրերի հանդիպեց և չկարողացաւ ի
հայրերի քաղաքականութիւնը գլուխ հանել: Քաղաքա
այն պայմանների մէջ, որ նա էր գտնուում, զարման
չէ, եթէ ի վերջոյ իրեն բոլորովին առանձնացած և լ
քուած անաս և ստիպուած եղաւ Շապուհին անձն
տուր լինել 867 թուին, որի կողմից պատուով ընդ
նուելուց յետոյ, Անյուշ ըերդն աքսորուեցաւ: Ըստ Կ
լասոսի ներքէն Մեծ աշխատում էր այս անգամ
համաձայնեցնել նախարարներին, որ իրանց թագաւոր
պաշտպանեն և օտարի ձեռքը չտան երկիրը, բայց չէ
չողում:

Պ. Ս. Ներսեսի կարուկիկոնուրիւնը Արեակի մամ
մանիւր: Արշակի գերութիւննց յետոյ Հայաստ:

տում մեծամեծ տղէաներ են տեղի ունենում: Փառան-
հեմ թագուհին Պապ արքայորդւայ հետ Արտազեստ ամուր
ւերդն է սպաւելնում և երկար ժամանակ արիաբար
քնաշապանում, յետոյ թագաժառանգին ուղարկում է,
որ Յունաց կողմից օգնութիւն գտնէ և սպասում է: Այդ
Բամանակ օտար մի պատմիչի տակըով Շապուհի կողմից
այոց աշխարհի վերակացուներ էին կարգուած Արտաւան
և Գիւղակ, որոնք թագուհու կողմն են անցնում և երբ
Լապ օգնութիւն է գտնում Յունաց կողմից և Հայաստան
մտնում, գնում նիզակակից են լինում նրան. բայց սա
քիչ ժամանակ յետոյ նոցա դէմ եղած ամբաստանու-
թեանց հաւատարով, դաւադրութեամբ սպանել է տալիս
նոցա: Այս Արտաւանն ու Գիւղակը մի քանի գծերով հե-
ւաւոր նմանութիւն ունին Փաւստոսի յիշած Վարդան
Մամիկոնեանի ու Գղակ մարդպետի հետ, և եթէ դոքա
նոյն անձնք են եղել, երևում է դորանից, թէ որչափ
չփոթ են մեր տեղեկութիւնները ժամանակի անցքերի մա-
սին, չնայելով որ երկու արժանահաւատ պատմիչներ
նկարագրում են այն: Մինչ այս Փառանձեմ թագուհին
չոր տեղը իւր սրբուց մօտ տասն և երեք ամիս օգնու-
թիւն սպասելուց յետոյ ստիպուած է լինում անձնա-
տուր լինել Պարսից, գերի է տարւում Պարսկաստան և
անպատուած մահով սպանւում: Հայաստանի գլխաւոր
քաղաքները և շատ բերդեր քարուքանդ են լինում, դան-
ձերը կողոպտւում, և բազմաթիւ ժողովուրդ, որի մէջ
նաև հրէաներ, գերի տարւում: Այդ գերիներից մէկն էր
Արտաշատի Զուխթ երէցը, որ իւր հաւատը չուրանարուն
համար նահատակւում է Շապուհի հրամանով:

Սակայն Վաղէս կայսրը վերջուպէս Տերենտիոս զօրա-
վարին Ադէ կոմսի առաջնորդութեամբ զօրք է տալիս
Պապին օգնութեան, որ գնայ տիրէ իւր երկրին: Ըստ Փաւ-
ստոսի Հայոց սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնեան Արշակի
եշանաւոր զօրավար Վասակի որդին, հայ առաջապահ
գեղով կանխում երկիրը մաքրում է Պարսիկներից, բեր-
դերը գրաւում, Պարսից շինած կրակատունները կործա-
նում, այնպէս որ Պապ անարգել գալին է իւր գահի վե-
րայ հաստատւում: Այնուհետև Հայոց հետ ունեցած եր-

նշանաւոր ճակատամարտերի մէջ ևս Մուշեղ մեծաձի քաջութիւններ է անում՝ պարտիկներն ստիպուած և լինում բոլորովին ազատ թողնել Հայաստանը: Պարզ պատմութիւնից էլ յայտնի է, որ 370 թուին Պարզ թագաւորը իւր զօրքը յետ է կանչել Հայաստանից. սր լինում է անշուշտ Փաւստոսի յիշած պատերազմների և ճակատամարտից յետոյ:

Պապ սրդէն իւր երկրում սա դրած օրից հետամուտ էր եղել Ս. Ներսիսին գանելու և դիմելով նրան ինչպէ՛ էր՝ հայր և հովու ապեա լինել դարձեալ ջլատուած հօտի և նա ամեն կերպ գործակից էր երկրի մէջ կարգ ու խոզազու թիւն վերականգնելու: Իսկ Չերաւի փառաւորն ևս հաստամարտի միջոցին նա Մովսէս մարգարէի նման նպօրինակ վերայ բազուկները տարածած ըստ պատմչի աբթում էր և այսպէս իւր քաջալերութիւններով գլխոս որ օժանդակողը գարձաւ յաղթութեան: Սափայն նոր համաձայնութիւնը Պապի հետ երկար չի տևում: Փաւստոս ամենագլուելի գոյներով է նկարագրում Պապ վարած անբարոյական կեանքը, քայց այդ բոլորովին և մտաւն չէ ծամանակակից Ամիննոս պատմիչի առևտուելի հաւատաի նկարագրին, ուր Պապը իւր հօրն զուսպ ոգու կտրիչ ժառանգ է ներկայանում և տաղանդաւոր իշխան, որ կարճ ժամանակամիջոցում կը բողոքաւ քայքայուած պետութիւնը ոտքի կանգնեցնելի Վաստակի չէ նաև Փաւստոսի մեղադրանքը, թէ Ս. Ներսիսի մահուան պատճառը Պապն է եղել, որը չէ կարգապիտանել նրա յանդիմանութիւնները և նենգութեարն թրխի կանչելով թունաւորում է նրան: Ս. Ներսէս յանկարծական մահը նորա կենդանութեամբ և մանաւանդ մահից յետոյ Պապի բռնած խոտորնակ ընթացքը, յառևտուելի բերել այդ կասկածը հոգևորականութեան մէջ: Եւ նա մեծ հանդիսով թաղուում է ժառանգական Թիչն առևտում՝ ինքը Պապ, ասած է, մասնակցում էր հանդիսի և ամեն յարգանք ցոյց տալիս: Հարկ չկայ ընդունելու որ վերջինս իւր շարագործութիւնը ծածկելու համար յայտաւն վարուում:

Ե. Պապի ընթացքը Ս. Ներսիսի մանից յետոյ, նորակառուցող կաթողիկոսները:—Հայրապետի մահից յետոյ անհաշիվ Պապ ձեռնարկեց յերաւել յեղաշրջել նորահասարակաց կարգերը: Նոր կաթողիկոս ընտրուում է Աղաթանոսի տնից Յուսիկ Բ., որին կրկին Իորենացին և իւր հետևողները չեն յիշում, և որովհետև նա այլ ևս Կեսարիա չէ ուղարկուում ձեռնադրուելու, Փաւստոսի պատմեալով իբրև թէ Կեսարիոյ մետրոպօլիտը, որ այն ժամանակ Ս. Բարսեղն էր, զայրանում է, ժողով է գումարում Կեսարիայում և անվաւեր ճանաչում Յուսիկի կաթողիկոսութիւնը, արգելում Հայոց կաթողիկոսներին եպիսկոպոս ձեռնադրել, հարկադրում այսպիսով, որ Հայոց Բեկեղեցու համար պէտք եղած եպիսկոպոսները գան ու Կեսարիայում ձեռնադրութիւն ընդունեն: Բայց զարմասալին այն է, ինչպէս ակնարկեցինք, որ ինքը Ս. Բարսեղ այսպիսի մի կարևոր կարգադրութեան մասին ոչ մի յիշատակութիւն չի թողել իւր գրուածքների մէջ: Թող, որ եթէ լինէր իսկ այդպիսի կարգադրութիւն, Պապի նման մի թաղաւոր և Հայոց եկեղեցու նման մի ինքնուրոյն յաստատութիւն ո՛չ մի դէպքում անկասկած չէին համարուի նորան, և մենք ոչ Փաւստոսի և ոչ յետագայ շրջանի Ս. Ներսիսի ժառանգ Մեծ Սահակի պատմութեան մէջ ոչ մի պատմական հետք չենք գտնում, որ այսպիսի մի կարգադրութիւն երբ և իցէ գործադրուած լինէր: Բայց Ս. Բարսեղի նամակների մէջ յիշուում է մի ուրիշ վէճ, որ տեղի է ունեցել ինչ որ Փաւստոս եպիսկոպոսի ձեռնադրութեան պատճառով: Սա Պապի յանձնարարապետնով Ս. Բարսեղի մտաւոր գնացել ձեռնադրուելու, բայց նա յանձն չէ աւնում ինչ ինչ մոլթ պատճառներով նորան ձեռնադրել, ուստի Փաւստոս դնում ձեռնադրուում է Տիանայի եպիսկոպոսից, և դորանով Ս. Բարսեղի անպօր դժգոհութիւնը յառաջ բերում: Ամենայն հաւանաբանութեամբ այստեղ խօսքը Յունաց սահմաններում գտնուած մի թեմի մասին է, որ ենթարկուած է եղել Կեսարիայի մետրոպօլիտի իրաւասութեան, բայց այնքան անորոշ կերպով, որ հարևան վիճակի մետրոպօլիտը կարող էր իւր սահմանի մէջ համարել. իսկ Պապ նոցա ղե-

մել էր այն պատճառով, որ այդ թեմը Մեծ Հայքի ս մասներից զուրո էր: Գուցէ և այս զէպը հիմք է ծա յել այդ տարօրինակ տաւանութեան, թէ Ս. Ներսէ յետոյ բոլոր հայ եպիսկոպոսները կեսաւրիայում են ձե նադրութիւն ընդունել: Յամենայն զէպս այս և նմ պատմութիւնները որոնցով Փաւստոս աշխատում է տե կապ ցոյց տալ Հայոց հայրապետութեան և կեսաւր աթոռի մէջ, տկնայայտն արգիւնք են ինչ որ միտումաւ ձգտումներ ի և նոցա բացասութիւնը պիտի որո՞ տւելի այն առանձնայատուկ պայմանների մէջ, որոնք յ ռաջ եկան մեր եկեղեցում Ս. Սահակից յետոյ Ե. դո կէսերին, Փաւստոսի զլրի խմբագրութեան ժամանակ:

Յուսիկից յետոյ նոյն կարգով յաջորդում են իր երեք կաթողիկոսներ Զաւէն, Նահակ և Ասպուրակ հաւանականաբար երեքն ևս Աղբիանոսի տնից. թէպ Նահակը Կորճեայ է անուանուում գուցէ նորա համար, նախ քան կաթողիկոսութիւնը Կորճից եպիսկոպոս եղել: Փաւստոս բացառաբար յիշում է սոցա կաթող կոսութեան տարիները: Զաւէնի համար Յ, իսկ Նահո համար երկու տարի, և որովհետև Ասպուրակէսի համ էլ ասում է թէ իշխանութիւն էր վարում Խոբրովի օր ուստի կաթողիկոս եղած պիտի լինի առնուազն մի 90 թիւը: Այդ շրջանը եկեղեցու համար ներսիսի կաթողիկոսութեան հետ համեմատելով Փաւստոս նկարագրո է իբրև յետադիմութեան շրջան: Թէպէտ վերջին ժամ նակներս մեր պատմութեամբ հետաքրքրուող Եւրոպոս գիտունները Պապի առաջին իսկ քայլը, Յուսիկ երկրորդ կաթողիկոս նստելն առանց կեսաւրիա գնալու, համ բում են դարապլուս մեր եկեղեցւոյ պատմութեան հ մար և սկիզբ մեր եկեղեցական ինքնուրոյնութեան, բայդպէս կլինէր, եթէ իրօք ապացուցուէր, որ մինչև ս ժամանակ մեր եկեղեցին ենթարկուած էր կեսաւրիայ աթ ուն. մինչդեռ պիտի կրկնենք, ոչ Փաւստոսն է այդ սոս և ոչ մեր ազգային կամ արտաքին պատմութեան ո որ և է արժէքաւոր փաստ կարելի է գտնել այդ ենթ դրութեան վերոյ պնդելու համար: Ստոյգն այն է միայ

որ Պապ Ս. Ներսիսի մահից յետոյ աշխատել է ըստ երեւոյթին կորել ամեն յարաբերութիւն յոյների հետ, և իւր Խաղվարդին ազատել յունական եկեղեցցական այնպիսի ազբեցութիւններից, որ մեղկացնող և օտարացնող էր հաւարւում, փոխարէնը ոյժ տալ ազգային ոգուն և ազգափն սովորութիւններին: Ինչպէս յիշեցինք նա աշխատում: Ներսիսի հաստատած բարեկարգութիւնները վերացնել, լանքերն աւերել, վանականներին ու կոյսերին ցրուել, աքեղործական հաստատութիւնները քանդել է աւլիս, ազեորականութեան ոյժը ջլատելու համար փակոււմ է տրու եկամուտների աղբիւրը, պտուղ ու տասանորդ տալը քրքելում է, ճբդատի նշանակած 7 փաս հողից 5-ը խլում է և միայն 2-ը թողնում. վերականգնում է մի քանի հեՄանասական սովորութիւններ, ինչպէս մեռելների վրայ լած անելը և այլն: Հաւանականորաբար նորա մահից յետոյ աղբաժանքը հոգեկորականութեան գէժ չի շարունակուում յյլ ևս, բայց Փաւստոսի վիպութեամբ, Զաւէնն սւ իւր աջորդները արշարհական հակումն ունեցող անձինք էին, թէնչև իսկ հոգեկորական տարազի ձեւը փոխել կարճ հազուաներ էին հաղնում, երևի դարձեալ Վ. Ներսիսի մտքածառական կրօնաբարական սքեմի փոխարէն վերանորոգելով նումն հայերի մէջ եղած, գուցէ և հեթանոս հոգեկորականութից մնացած տարազը: Աոցանից գոնէ առաջինը իւր լենցողազարութեամբ ևս հոգեկորականին անարժան դիրք էր բունել: Իսկ այն ամէն տարբրինակութիւնները, որ Փաւստոս պատմում է Փառէն կաթողիկոսի որդի Յովհաննէս Եպիսկոպոսի, իբրև մի պալատական խեղկատակի և իւր յոշումն ու եպիսկոպոսական աստիճանը անտանելի կերպով ի չար գործ դնող հոգեկորականի մասին՝ ցոյց է տալիս, թէ ինչպիսի ծանր զեղծումներ էին տեղի ունենում այս խառն ժամանակներում: Սակայն միևնոյն ժամանակ ինթ վանածօր ու նրա հետևողների առաքինութեանց ևստին պատմածները ապացոյց են, որ Ներսիսի բարենորոգութեան հետքերն էլ բոլորովին չջնջուեցան և մի սուելի բարեբաստիկ ժամանակ պէտք էր, որ նոքա վերականգնանային և ընդարձակութիւն ստանային:

Մինչ այս Պապը սպանւում է յոյների գաւառահանութեամբ 374-ին: Նորանից յետոյ առժամանակ թագաւոր է լինում Վարապդատ անուշնով մի Արշակունի, որին Ենուէլ Մամիկոնեանը հալածում է Հայաստանից, հաւանականաբար 376-ին, երբ ըստ օտար վիպութեանց, յոսերը իրենց զօրքերը բոլորովին հեռացնում են Հայաստանից: Ապա նա իշխում է Հայաստանի վրայ ըստ Գուսուսի 7 տարի, որին համաձայն են նաև արտաքին վիճակները: Նա հանդիսանում է ինամակառ Պապի Արշակ ու Վաղարշակ որդւոց, որոնցից առաջինն ամուսնացնում է իւր դստեր հետ և Պարսից օգնութեամբ թողնում նորա գլուխը, պատուով պահում է Պապի և Զարմանդուխտ թագուհուն, երբ պարսից կողմից գաւառները ինքն է լինում իւր գէմ, նոցա զօրքերին էլ գաւառքում Հայաստանից և իւր զօրք ու խոհեմ կառավարութեամբ այնպիսի անկախութիւն և անգործութիւն տարի երկրին, որպիսին վաղուց տեսնուած չէր: Մանուէլ պէտք է վախճանած լինի 383 թուին, որից յետոյ Արշակը անկախ թագաւոր եղած մինչև 390 թիւը (Վաղարշա վախճանի մասին ոչինչ յայտնի չէ), երբ Պարսից ու Յունաց մէջ համաձայնութիւն է յառաջ գալիս Հայոց է կիրը միմեանց մէջ բաժանելու: Արշակն անցնում է Յունաց կողմը, իսկ երկրի մեծագոյն մասը մնում է Պարս ձեռքում, որոնք առանձին թագաւոր են նշանակում Երով անուշնով մի Արշակունի արքայազնի:

ՇՐՋԱՆ Գ.

այոց եկեղեցու բարգաւանումը գրեթէ զիստի պատասխանով եւ նահատակութիւնը կրօնական պատերազմների մէջ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Է.

Յ. Սահակ եւ Ս. Մեսրոպ. նոցա վերանորոգչական գործունէութիւնն ու դպրոցը.

Ա. Հայոց նշանագրերի գիտօր.— Հայերէն գիրը հնարողի՝ **Յ. Մեսրոպի, կամ (որ աւելի հին ու վաւերական անունն է) Ս. Մաշթոցի վարուց պատմիչը Կորիւն, իւր գրքի վերջում մի քանի կարևոր թուեր է ընծայում, որոնք որոշում են Ս. Մեսրոպի գործունէութեան կարևոր կէտերը և միջոց են տալիս ժամանակակից դէպքերը մօտաւոր ճշտութեամբ դասաւորելու: Դժբախտաբար Ս. Սահակի կաթողիկոսութեան տարին անպայտ է մտնում: Սահայն քանի որ, ինչպէս տեսանք, Ասպուրակէս իշխանութիւն էր վարում դեռ Խոսրովի օրով, ս. Սահակ, որ նորա անմիջական յաջորդն էր, պէտք է իւր հայրերի արժուք բարձրացրած լինի 390 թուից յետոյ և հաւանականաբար ոչ ուշ քան 395 թուականը: Իսկ այս շրջանի ամենակարևոր դէպքը՝ գրերի գիւտը, ըստ Կորիւնի տեղի է ունեցել Յազկերտի թագաւորութեան ը. տարին, և ս. Մեսրոպի վախճանից 35 տարի առաջ, ուրեմն միջին հաշուով 405 թ.-ին:**

Թէ Կորիւնի և թէ Ղազար Փարպեցու պատմութեան մէջ ս. Սահակն առաջին անգամ հանդէս է գալիս գրերի գիւտի առթիւ: Ամենից վստահելի և նախնական պատմիչն է Կորիւն, որ այսպէս է առաջ բերում գրերի գիւտի պատմութիւնը. ս. Մաշթոց «ի Տարօնական դաւառէ ի Հացեկաց գեղջէ, որդի առն երանելոյ Վարդան կոչեցելոյ», մանուկ հասակից յունարէն լեզու էր սովոր

կրթութիւնն ստացել, ապա տրբունական գիււանում պո-
տոնեայ եղել (լստ Փարպեցու՝ Հայոց Գործով թագաւոր-
օրով): Յետոյ նա թողնում է պաշտօնը, կրօնաւարակե-
կեանք յանձն առնում և ուրիշ ընկերները ժողովով
անցնում է Գողթան գաւառը քարոզելու: Կորիւնի
փոքր ինչ մութ յիշատակութեան համաձայն այդ պէ-
տէ եղած լինի 395 թ.-ին:

Գողթն գաւառում հեթանոսական մնացորդներ շա-
կային. ս. Մաշթոց նարաթ իշխանի օգնութեամբ յո-
ղում է աւետարանի քարոզութիւնը հաստատուն փ-
մուկների վրայ դնել, հեթանոսական պաշտամուկները որ-
մատախիւ անել և այդ պաշտամուկին հաւատարիմ մն-
ցած քուրմերին հալածել դէպի Մարաց կողմերը: Ար-
քարոզութեան միջոցին նա առաջին անգամ զգում
հայերէն գրերի պակասութեան մեծ կարիքը, գալիս
Սահակ կաթողիկոսի մօտ մի ելք գտնելու, որ նոյնպէ-
իւր սրտին շատ մօտ է ընդունում այդ խնդիրը, և գ-
մում են Վաւաշապուհ թագաւորի օգնութեան: Վեր-
ջինս լսած լինելով, որ Ասորի Գանիէլ եպիսկոպոսի մ-
Հայոց նշանագրեր կան, Վահրիճ անունով մէկին արք-
յական հրովարտակով ուղարկում է, որ Հաբէլ երէկ
միջնորդութեամբ այդ գրերը առնում նորանից բերում
(403 թ.-ին):

Ա. Մաշթոց այնուհետև մանուկներ է ժողովում
մօտ երկու տարի աշխատում է այդ գրերով վարժեցն-
և հայերէն դպրութեան սկիզբ դնել, ըստ հետզհետէ հ-
մագում է, որ նոքա բաւական չեն հայերէն լեզ-
նըութիւններն արտայայտելու համար: Պատճառն ս-
էր երեկ, որ այդ գրերը փոխ էին առած սեմախան ա-
գերից, որոնք ձայնաւորներ չեն ճանաչում և միայն
բաղաձայն տառ գործածելով զուրկ են մեր մի շա-
նմանահնչիւն տառերից: Ապա ս. Մաշթոց հետը մի քա-
աշակերտ առնելով՝ Միջագետք է գնում, նախ Եգիպտ-
և յետոյ Ամիգ քաղաքները՝ գիտուն մարդկանցից ի-
պարաջազած ինքրի համար խորհուրդ հարցնելու. վեր-
ապրապրում է Սամոսատ դնալու: Այդ գամանս

այս հանապազորդ ազգերնեք կատարումն են ընդու-
մում և մի երկնաստուր հրաշքով բաբունում է, թէ ինչպէս
գրեալ լինին հայերէն գրերը: Ապա Արմնաստ է գնում և
առաջինն պնդելով յունարէն գրութեան վարժ մի անձի
քննութեամբ ձեւակերպում է հայերէն գրերը և անմե-
շապէս սկսում է սործի համար գործ գնել՝ իւր Յովհան
Եղեղեցացի և Յովսէփ Պազնացի աշակերտների օգնու-
թեամբ, Աստուածաշունչի թարգմանութեան վերայ՝
աղակելով Առակաց գրքից, որի առաջին բառերը՝ «ձանա-
ւել զմաստութիւն և զերաստ», գեղեցիկ կերպով ընորո-
շում են գրի գործածութեան նպաստից: Փորձը յաջո-
բութեամբ է պարհուռում: Յետոյ դառնում է Ս. Սահակի
ա. թագաւորի մօտ, որոնց կողմից ընդունւում է մեծ հան-
քիտով և ուրախութեամբ:

Բ. Ս. Մկրտչ-Ապարցի լուսաւորիչ գործունեութիւնը
Հայաստանում եւ հարեան երկրներում:—Լուս Փարսկեցու
Ս. Ասհակ մեծապէս նպաստել է հայերէն այբուբենը
քարգաւորելու «Լուս անապիթարութեան յունին», մեծ
քիտութեան տէք լինելով, հմուտ մանաւանդ ժամանա-
քակից երաժշտական և հռետորական արուեստին և փի-
լոսոփայութեան: Նոցա հովանաւորութեամբ և եռան-
քուն մասնակցութեամբ երկրի ամեն կողմերում դպրոց-
ներ են բաց անում, նաև իշխանական աներից շատ մա-
նուկների կրթում, որոնց թուում յիշուում են յա-
նաւանէ Մամիկոնեանը, և յատկապէս Սարայրի Տերսը՝
Ս. Վարդան: Իսկ ս. Մաշթոց աւետարանական առաքե-
լութեան հետ միացնելով գիթ և ղւսում արարածիղ-
ջանքը՝ առժամանակ գործում է Մարաց խաժաղութ-
կողմերում, ապա իւր Տիրաց Խորձէնացի և Մուշէ Տարո-
նացի աշակերտների հետ գնում է քարոզելու «Ի սփիւռս
հեթանոսաց» և մտնում է նախ իւր առաջին առաքելու-
թեան վայրը Գողթն, ուր ինչպէս նախաթ իշխանը, այն-
պէս և նորա որդի Գեղը մեծապէս նպաստում են նա-
րան իւր առաքելական գործունէութիւնը առաջ ասնելու
և նոր ղւսման համար գպրոջներ հաստատելու: Այնտեղից
Սիւնեաց երկրն է անցնում, ուր կրկին տեղադնւմ Վազնակ
և ապա Վասակ իշխանների օգնութեամբ շատ արգելանա-

ւոր գործունէութիւն է ցոյց տալիս, Անանիա անունը մէկին վերահսկող է կարգում և անցնում Վրաստան Առանձին ուշադրութեան արժանի է, որ Կորիւն պ առթիւ մեծ գովասանքով է խօսում տարիներ յետ Վարդանանց պատերազմներում այնչափ ախուր հէտ ստացած Վասակ մարզպանի մասին՝ նորան «քաջ», լիկ հրգական և հանճարեղ» անուանելով:

Վրաց համար ևս Ս. Մաշթոց նշանաբերը է յօրինու և ներկայանալով Բահուր Թագաւորին և Մովսէս եպի կոպոսին, առաջարկում է գործ դնել այդ նշանաբերը Ջաղայ անունով մի ուսումնական անձի ձեռքով վրայը բէն Թարգմանութիւններ է անել տալիս և գալոցն բանում. ապա մի շարք աշակերտներ Թողնելով, որս մէջ նշանաւոր էին նոյն ինքն Կորիւն՝ նորա կենսագրութեան պատմիչը, և Սամուէլ եպիսկոպոսը, վերագասնում է կաթողիկոսի մօտ:

Այստեղ նորա հետ մտածում են հայերէն գալոց Թիւն տարածել նաև յունաց բաժնի հայերի մէջ: Ս. Մա թոց անցնում է Յունաց կողմը, ուր կառավարիչ էր Ան տոլիոս անունով մի իշխան: Սա Թէոդոս Բ. կայսր իմաց է տալիս Ս. Մաշթոցի ձեռնարկութեան մասին, ի նշան իւր հաճութեան շնորհում է նորան Ակում կոչումը: Ս. Մաշթոց այնուհետև Մելիտինէ է գնում, աշակերտներ է Թողնում, երևի յունարէն դպրութի ուսանելու համար, որոնց գլխաւորն էր յայտնի Ղևա դը, և հետն ունենալով Դերջանի Դինթ եպիսկոպոս անցնում գնում է Կ. Պօլիս, ներկայանում անձամբ կս սրին և Ատտիկոս պատրիարքին, պատիւ ու մեծարու ընդունում. ապա Թղթեր առնելով, որ իրեն անարգ Թոյլ արուի հայերի մէջ դպրոցներ բանալու, նոր գլխ գործ դնելու և հեթանոսութեան մնացորդներն արմ տախիլ անելու, վերագաւազում է Հայաստան: Յուն բաժնում եղած ժամանակ նա գործ է ունենում «Բո թարիանոս» կոչուած աղանդի հետ, որ Խորենացին «Բո թորիտոն» է անուանում, և դժուար է որոշել, Թէ ւ յայտնի քրիստոնէական աղանդներից միի մասին է խօսու թեան անունով աղանդաւորներ յայտնի են ընդհ

տուր եկեղեցու Դ. Ե. դարու պատմութիւնից, որոնց
Թագումն ու ընաւորութիւնը մութ են, և դժուար թէ
տոցա մասին լինի Կորիւնի յիշատակութիւնը. այլ ա-
ւելի հաւանական է, որ նորա յիշած աղանդը սերտ
առնչութիւն ունենայ այն մծղնէութեան հետ, որով,
Մնչպէս կը տեսնենք, ստիպուած էին զբաղուել արդէն
Ս. Մաշթոցի անմիջական աշակերտները և, որ կարևոր դեր
առաջաց մեր եկեղեցու պատմութեան մէջ: Ս. Մաշթոց
Գործում է նախ քարոզութեամբ այս ազանգուստներին
Շշմարիտ ճանապարհի վրայ բերել և երբ չի յաջողում,
աքսորել ու հալածել է տալիս երկրից:

Այս ժամանակ նորա մօտ է գալիս Աղուանից եր-
բրից Բենիամին անունով մէկը, որի օգնութեամբ նշանա-
բեր է յօրինում նաև Աղուանից համար. ապա իւր Յնովք
է Գանան աշակերտներին Յունաց բաժնում թողնելով,
հնքը գալիս է կրկին Վազարչապատ: Այստեղ արդէն Հա-
յոց թագաւորն էր Արտաշէս, Վրամշապուհի որդին:
Ուրեմն 20 տարուց աւելի էր տևել, գրերի գիւտից յե-
տոյ, Ս. Մաշթոցի վերոյիշեալ կրթական-Առաքելական
գործունէութիւնը: Նա անցնում է այնուհետև Աղուանք,
Բենիամինի ձեռքով սկսած գործը շարունակելու. այնտեղ
ևս դպրոցներ է բաց անում և Երեմիա եպիսկոպոսի մի-
ջոցաւ թարգմանութիւններ է անել տալիս. նման աշխա-
տութիւն գործ է դնում Բաղասական կողմերում, Մու-
շեղ եպիսկոպոսի օժանդակութեամբ, և իւր աշակերտնե-
րից մի քանիսին՝ Յովնաթան անուն պալատական երէցի
առաջնորդութեամբ թողնելով, անցնում է Գարգամանից
ձորը. մեծարանք և օժանդակութիւն է գտնում Խուրս
եշխանի կողմից և իւր գործնէութիւնն այստեղ ևս շա-
բունակում: Այցելում է ապա կրկին Վրաստան և, Տաշ-
բաց Աշուշայ եշխանի հրաւերով, նրա մօտ գալիս այնտեղ
իւր առաքելական գործն առաջ տանում: Յետոյ վերա-
դառնում է Ս. Սահակի մօտ:

Գ. Հայաստանի քաղաքական դրութիւնը Ս. Սահակի և
Ս. Մարթոցի օրով:—Հայաստանի երկու մասի բաժանումը՝
390 թ.-ին, պէտք է նորա քաղաքական անկախութեան

վախճանը և Հայոց պարթևական թագաւորաւթեան ի
կական անկումը համարել: Արշակ թագաւորը Յուն
բաժինը անցնելուց յետոյ հաւանականաբար ո՛չ մի ք
ղաքական դեր չխաղաց այլ ևս ու անուամբ միայն թ
գաւոր էր. գուցէ նոյն իսկ նորա կենդանութեամբ ս
դէն յոյն կուսակալ կարգուեցաւ այստեղ և այդ բաժն
կաւալարուեցաւ. այնուհետև մշտ կուսակալներով իր
կայսերութեան նահանգներից մէկը: Իսկ Պարսից բա
նում հաստատուած Խոսրով թագաւորն ու իւր յարի
ները կուսակալից ասելի իշխանութիւն չունէին, Պարս
թագաւորի հլու հպատակներն էին, և միայն Վաւաթ
պուն հարողացել է իւր խոհեմութեամբ հանգիստ ու պ
տուաւոր իշխանութիւն վարել, իսկ գրերի գիւտի և տ
րածման գործում իւր ցոյց առած ուղակեցութեամբ ի
պատմութեան մէջ կարևոր տեղ գրաւել:

Յերուել Խորենացին ինչ սր պատմութիւններ է անու
կըր Խոսրով ու Արշակ թագաւորների մէջ տեղի ունեց
թ շնամական յարաբերութիւնների, պատերազմների, և
նախարարաց շարժումների մասին. մինչև իսկ Վաւաթ
պունին թագաւոր եղած է ցոյց է տալիս երկու բաժն
ների վերայ ևս, ու այդպիսով Հայաստանի քաղաքակ
մութիւնը մի անսակ վերականգնած. սակայն նոր
պատճաճները հնարաւոր բաներ չեն և պատմաճանհ
մունքներից զուրկ լինելով՝ ամբողջապէս մտացածին պի
համարուին: Նոյնը պէտք է ասել նաև նորա յետին մտք
ով յերկրած այն պատմութիւնների մասին, որոնց
նկարագրում է Ս. Սահակի միջամտութիւնը քաղաքակ
գործերի մէջ: Յ.յո դէպքում նա չի քաշուում ո՛չ պ
տուաբեր դեր տալու այն Մեծ Սահակին, որին ուր
անգամ ըստ արժանւոյն գովարանելու համար խօսք
գտնուում: Ս. Հայրապետը մէկ հանդէս է գալիս իւր փ
սայ Համազասպին սպարապետ դարձնելու, մէկ իւր թ
Վարդանի համար սարատելատութեան պատիւ ձեռք բ
րելու նպատակով—և ամեն անգամ որ և է ընտանեկ
հոգում, խոր մտածմունքների մէջ աւաջին տեղը տալ
իւր մերձակործների շարժ պաշտպանելուն: Անկուսակաճ
նքնաճ ինչ ընդունակ է եղել և ո՛չ կարել է ունեցել այն

ձիսի դեր կատարելու. այլ այստեղ պարզ կերպով աչքի
ընկնում Խորենացու պատմութեան գլխաւոր միտումը՝
այց տալ, թէ իբր Մամիկոնեանք մինչև Ե. դարի սկիզբ-
երը մի աննշան նախախարական տոհմ են եղել և միայն
Ս. Սահակի շնորհիւ նախաբարութեանց շարքում հինգե-
տորդ տեղը ստացել ու ուզարայեանութեան իշխանու-
թիւնն ձեռք բերել, խլելով կարծես այդ իշխանութիւնը
Քաղքատունիներից. մինչդեռ ստոյգ պատմական իրողու-
թիւնն այն է, որ Մամիկոնեանք ժառանգական սպարա-
պետ էին արդէն ճրդատ Մեծի օրով և նոյնը մնացին
նորա յաջորդների ժաժանակ. որ ինչպէս Ե. Զ. և Ե. դա-
ւերում, այնպէս և Գ. դարում նոքա առաջնակարգ դիրք
աւնէին, հայրենիքի համար զուռոյ հերոսների մի ամենա-
փառանկը շարք են տուել, և օրինակ մը Մանուէլ Մամի-
կոնեան աւելի ընդարձակ և զօրեղ իշխանութիւն է գործ
դրել, քան հայ-պարթեւ թագաւորներից շատերը: Ընդ-
Տակաւակն Բագրատունիք պատմութեան ասպարիզի վե-
րայ կարևոր դերերում երևում են Ե. դարի վերջերից
սկսած միայն, Ե. դարի սկիզբից դառնում են Մամիկո-
նեանց զօրեղ մրցակիցները և հետզհետէ յաջողում դուրս
մղել նոցա ասպարիզից՝ ոչ շատ պատուաւոր միջոցներով,
որոնց մէջ աննշան տեղ չի բռնում անցեալ պատմու-
թիւնը կեղծել տալը: Ս. Սահակի ժամանակակից դէպքերի
համար միակ արժանահաւատ աղբիւրն է Կորիւն, որի
պատմածներն զգուշութեամբ լրացնել կարելի է միայն
Չազար Փարպեցու և Խրատաքին պատմութիւնից: Փարպե-
ցին իբր պատմութիւնն սկսում է այնտեղ, ուր վերջացրել
է Փաւտոս, և եկեղեցական թմբկերներում Կորիւնին հե-
տեւելով՝ ըստ քաղաքականին աւելցնում է այնչափը,
որչափ յայտնի էր մի սերունդ անցնելուց յետոյ, իւր
ժամանակ. այսպիսով աւելորդ տեղ ու նիւթ չի թողնում
այլ ևս Խորենացու և յետագայ պատմիչների համար:

Խորով թագաւորն ըստ Փարպեցու հայ նախաբար-
ների բանասիրութեանց շնորհիւ դառնից ձգուեցաւ և ար-
տոր ուղարկուեցաւ. ապա նոյն նախաբարիների լինելովնօք
Քարսից թագաւորը նորա տեղ թագաւոր հաստատեց
նորա եղբայր Վասիլապուհին: Կորիւնի վերջութեանց

վերայ հիմնուելով՝ Վ.Ռամշապուհի թագաւորութիւն պէտք է դնել 399 թ.-ին. ուրեմն Խոսրովի գահին զբրիւն ևս նոյն կամ նախորդ թուականին տեղի ունեցաւ հասնականաբար: Իսկ Վ.Ռամշապուհ վախճանած պէտք լինի 414 կամ 415 թ.-ին. որովհետև նորա մահին յո խոսրով աքորից վերադառնում և կրկին անգամ 8 տի թագաւորելով Հայաստանում՝ վախճանում է. ապա մեկ կերտ Ա. 416 թ.-ին թագաւոր է նստեցնում իւր որդեակուհին: Սա լսելով իւր հօր ծանր հիւանդութիւնը 420 թ.-ին թողնում է Հայաստանի գահը և շատապա Պարսկաստան հօրը յաջորդելու համար. բայց նպատակ չհասած սպանուում է: Դորանից յետոյ Պարսից բռն Հայաստանը երկու տարուայ շտի մնում է գրեթէ անխլան և շատ խառնակ վիճակի մէջ. ինչպէս երևում է հայերը օգտուելով այն հանգամանքից, որ Պարսկաստանում միաժամանակ թէ ներքին կռիւներ էին յառաջ եկի գահի համար և թէ արտաքին պատերազմ Յունաց դիմաժում էին Պարսից լուծը թօթալել և անկախութիւն հաստատել, բայց նախարարների անհամաձայնութե պատճառով ոչինչ գլուխ չեկաւ, և սոքա երկերը խոր դայնելու համար Պարսից թագաւորին դիմեցին և թագաւոր խնդրեցին. Վ.Ռամ Դ. խոհմութիւն համար նոցա դարձեալ մի հայազգի թագաւոր տալ՝ յան Վ.Ռամշապուհի որդի Արտաշէսի (422 թ.):

Սակայն Արտաշէս փչացած վարքի տէր մի ապի պատանի լինելով՝ շատ շուտ գլուեցրեց ամենքին շուայտ կեանքովը: Նախարարները Ա. Սահակին դիմե և խնդրեցին իրենց հետ մերտանել Պարսից թագաւորողքելու և Արտաշէսին Հայաստանից հեռացնելու մար. բայց մեծ հայրապետը՝ ընդունելով հանգերձ, նոցա ասածները մանուկ թագաւորի անարժան ընթաց մասին շատ ճշմարիտ էին, հագեւոր իմաստութեան և ի հակառակ էր գտնում իւր «մուրեբալ ոչխարին» անասանների ձեռքը տալը և յորդորում էր մի ևս ժամաւ տանել նորա վատ արարքները և ուշխատել ուղղութեան քերելու: Նա անշուշտ նախատեսում էր, ինչպիսի անգարձ կորուստ պիտի լինէր հայ թագաւոր

սրի ձեռք մատնելը և յօժարութեամբ պարսիկ իշխա-
ւոր իրենց գլխին նստեցնելով՝ Հայաստանի քաղաքա-
ւ ինքնուրոյնութեան վերջին ստուերն անգամ ան-
տացնելը: ուստի երբ տեսաւ, որ չի կարողանում
սարարներին համոզել, բացարձակապէս հրաժարուեց
ի նոցա անխորհուրդ գործի մէջ մասնակցութիւն ու-
ալուց, և նոքա զայրացած՝ որոշեցին ինչպէս Արտա-
ին գահից, այնպէս և Ս. Սահակին հայրապետութիւնից
ել տալ: Երբ նախարարների բողոքը Պարսից թագա-
ին հասաւ՝ նա հրամայեց, որ ինչպէս Արտաշէս, այն-
ս և Ս. Սահակ արքունիք երթան, իրենց դէմ եղած
չաստանութեանց պատասխանը տալու: Այստեղ ևս
ք գործ դրուեցաւ Ս. Սահակին դրդելու, որ Արտա-
ի ամբաստանողները կողմն անցնի, և երբ անդրդուելի
սց՝ հրաման ելաւ, որ կաթողիկոսական իշխանութիւնից
ուած համարուի և կաթողիկոսարանը յարքունիս գրա-
ի: Իսկ Արտաշէսի գահընկէց լինելով՝ Արշակունեաց
գաւորութիւնը դադարեց բոլորովին 428 թ.-ին, Հայա-
անը դարձաւ Պարսից նահանգներից մէկը և նորա կա-
վարութեան համար այնուհետև պարսիկ մարզպաններ
արկուեցան:

Վ. Ս. Սահակի դիրքը հայրապետական իշխանութիւնից
ուելուց յետոյ: Միջանկեալ հակաբռն կաթողիկոսներ:
արմանալի է, որ Կորիւն ոչինչ չպատմելով ժամանա-
ից քաղաքական անցքերի մասին և անուշադրութեան
նելով այնպիսի մի կարևոր հանգամանք, որպիսին էր
ոց թագաւորութեան դադարումը՝ նայն իսկ ս. Սահա-
հայրապետական աթոռից զրկուելը չի յիշում: Այդ
ցատրուում է գլխաւորապէս նրանով, որ Կորիւն
ն նպատակ էր դրել ս. Մեսրոպի վարքը նկարագրել
ոալիս էր այն միայն, ինչ որ իւր հայեացքով անմիջա-
ս կապ ունէր այդ նպատակի հետ. բայց պէտք է աւե-
յնել անշուշտ, որ Արշակունեաց անկումն այն նշա-
կութիւնը չունէր երևի ժամանակակիցների աչքում,
պիսին մենք ենք տալիս: Հայոց բուն քաղաքական զօ-
թիւնը այս և յաջորդ դարերում ներկայացնում ենք

նախարարութիւններն իրենց ներքին կառավարութիւն և իրենց այրու ձիով, ո՛չ թէ կենդրոնական իշխանութիւն որ միանգամ Պարսից հպատակութեան տակ լինելու տոյ՝ շատ զգալի չէր այլևս այս կամ այն նահանգի հո հայ կլինէր արդեօք երկրի ընդհանուր իշխանաւորը, Պարսիկ Քաղաքը սիտղոսով, թէ հասարակ մարդկայ ընչ կերպ սկսան նայել հարկաւ այդ խնդրի վերայ յ շրջաններում, երբ հայ ժողովրդեան հոգևոր միութիւն հաստատուեցաւ և դորա հետ գործանալով ընդհո հայրենիքի դադարաւորը՝ ամէնքի համար պարզուեց, այդ գաղափարական միութիւնը պահպանելու համար մեծ կարևորութիւն ունէր ամբողջ երկրի, կամ գոնէ ըստ Պարսից բաժնում եղած նշանաւ որ մասի՝ մի հո կան իշխանութեան ներքոյ քաղաքականապէս միացաւ ներքո: Սահայն նախախնամութեան անհատ տնօրինութիւն էր, որտարուստ իբրև պատմութեան քմահաճ հոսակ խաղն երևացող այն տարօրինակ հանգամանքը, որ չա տանի քաղաքական միութիւնը թագաւորութեան անկ երկրորդ ամենածանր հարուածը ստացաւ նոյն ժամե երբ ու Սահակի և ու Մաշթոցի բազմարդիւն գործուն թեամբ նորա հոգևոր ու գաղափարական մեղծութիւն հաստատուում անխորտակելի հիմքերի վերայ: Ինչ խօ շատ ցանկալի պիտի լինէր, եթէ հոգևոր զարգացման պահպանուէր և գործանար ընկի քաղաքական իշխութիւնը երկրի կենտրոնում: Ըստց երբ վերջինիս բարդէն վճռուած էր՝ աւելի է գնահատելի դառնաւ մեծ մարդոց աշխատութիւնը, որ ներքին զօրութեամբ հոգալով միջոց տուին մեր ազգին, ամենաանն պայմանների մէջ անգամ իւր ինքնուրոնութիւնը պահելու: Առտաի որոշ տեսակէտից արդար է կորիւն իւր վարդապետների գործն այբան մեծ է երևու աչքում, որ ժամանակի նոյն իսկ խոշոր քաղաքական քերքը դորա առաջ նսեմանում են և յիշատակու չեն արժանանում:

Ս. Մաշթոցի և ու Սահակի վերջին գործերը նա պէս է պատմում, որ դժուար է որոշ սահման դնել Յից առաջ և յետոյ տեղի ունեցածները մէջ: Այսպի

արդուում, թէ ե՛րբ վերադարձաւ նա Վրաց և Տաշքստ
շմերից և արգեօք Ս. Ասհատի նորո՞ համար մե՛ծ աշխա-
տութիւն ցոյց տուաւ դորանից յետոյ, ինչպէս երկուս մէ,
աւանձին եռանդով առաջ տարուած թարգմանչական
ընթացիւնէն թեան մէջ, որ արդէն հայրապետական իշ-
խուսութիւնից զրկուած լինելով՝ ազատ միջոց աւելի՛ ու-
շա: Մենք իմանում ենք, որ այդ ժամանակ երկու աչքի
ճնող աշակերտներ՝ Յովհէ՛ճի Պահնայցին և Եգնիկ Կողբա-
ն, Եգնեսիա ուղարկուեցան, որպէս զի աստիճանից հա-
շին թարգմանեն նշանաւոր եկեղեցական հայերի
տուածներ. իսկ նոքա այդ յանձնարարութիւնը որոշ
փող կատարելուց յետոյ Յունաց Կոզմերն անցան և
նարէն լեզուին հմտանալով՝ դարձան թարգմանիչներ
և այդ լեզուից: Նոքա Կոստանդնուպոլսում էին, երբ
ժա մօտ են գալիս երկու ուրիշ աշակերտներ՝ Ղևոնդ
Քալըր Կորիւն, որոնք ևս նոյն ուղղութեամբ աշխատում
մի առժամանակ և ապա քոլորը միասին վերադառ-
ւում են հայրենիք՝ իրենց հետ առած Ս. Փրքի ընտիր
Ենտիներ, Ս. հարց զբուսմանը և ի միջի այլոց «Նիկիա-
ն և Եփեսոսական» հանոններ: Վերջին յիշատակու-
ւունք ցոյց է տալիս, որ նոցա վերադարձը եղաւ 881 թ.-ից,
ընմն և թագաւորութեան անկումից տարիներ յետոյ,
ովհետև այդ թուականին է գումարուել Եփեսոսի Փ.
Էեզերական ժողովը: Յերաւի այս հանգամանքները պատ-
շիւս Կորիւն Ս. Սահակին այլ ևս «Կաթուղիկոս» կամ
ձպիսկոպոս» պատուանունը չի տալիս, բայց ինչպէս
որս նկարագրութիւնը, այնպէս և մեր ձեռքը հասած
է թանկագին թղթակցութիւն, որ եղել է Ս. Սահակի և
Մնջթոցի և Եփեսոսի ժողովի երկու ներկայացուցիչ
սյրերի մէջ՝ պարզում են, որ իւր հաւատարմիւններն ու
րիստոնեայ աշխարհը 428 թ.-ից յետոյ ևս շարունակում
են Ս. Սահակին համարել Հայոց իսկական հայրապետ և
ս որոշ հովուապետանիան պարտականութիւններ կատա-
ւում էր հայ հօտի նկատմամբ:

Փարպեցու և հետեառիւների պատմութիւնից յայտնի է,
Պարսից արքունիքի առաջ Ջրտաշէսին և Ս. Սահակին
մրաստանող նախարարների գործարկիցն էր Սուրբ

Արժեքն մի երէց, և սորան հասաւ կաթուղիկոտական խանութիւնը՝ Ս. Սահակի Կաթուղի գրկուելով: Բայց տով նորա արարքներէց զզուած՝ նախարարները Պապուռը գիմեցին. Վ. Լամ Թագաւորը նոցա մօտ ուզաւ Բրբիշոյ անունով մի ասորու: Սորանից ձանձրացած՝ բրեցին փոխել և ուրիշին ուղարկել. նա էլ ուղարկեց ուրիշ ասորու՝ Շամուէլ անունով: Բայց սա ևս իւր խորդներէ ընթացքը շարունակեց, և այդ ժամանակ նախարարները զգացին, թէ որչափ մեծ տարբերութիւն օտար վարձկաններէ և հարազատ անձնազիր մեծ հովու պետի մէջ. զղջմամբ և սղաչանօք դիմեցին դարձեալ Սահակին և խնդրեցին, որ շարունակէ առաջուայ հովուել իրենց. սակայն նա, անյիշաշարութեամբ ներ նոցա ապերախտ վարմունքը իւր դէմ՝ ոչ մի պայման չկամեցաւ հայրապետական իշխանութիւն վարել: Սորոշ չէ. արդեօք երեք հակաթող կաթուղիկոտաններէ քիտութիւնն այնպէս արագ կատարուեցաւ, որ 485-թուերին արդէն Ս. Սահակ մենակ էր մնացել ասպարվերայ և քաղաքական գործերի չխառնուելով՝ եկեղեցական խնդիրներում հայրապետական իրաւասութիւն գործ դնում. թէ այսպիսի իրաւասութիւն պահպանել նաև այն ժամանակ, երբ յիշեալ հակաթող կաթուղիկոտաններն էին իշխում, որոնք քաղաքական իշխանութի կողմից միայն ճանաչուած լինելով՝ բարոյական հեղինակութիւնից զուրկ էին և հայ ու օտար եկեղեցականներ կողմից իբրև յափշտակիչներ էին նկատուում: Կան մի յիշատակութիւններ, որոնցից եզրակացնել կարելի է, թէ այդպիսի երկուութիւն հայրապետական իշխանութի մէջ եղել է ո՛չ միայն Ս. Սահակի կենդանութեամբ, նոյն իսկ նորա մահից յետոյ, երբ նորա և Ս. Մաշեաշակերտներն իբրև տեղապահներ շարունակել են եկեղեցւոյ ներքին գործերը վարել, իսկ Սուրմակ Արժիկ կամ մի ուրիշը անուանական կաթուղիկոտան եղել քաղաքական աշխարհի առաջ: Յամենայն դէպս վերև յիշուած թղթակցութիւնը, որ իբրև մի կարևոր փաստութիւն յառաջ է բերուել այդպէս կոչուած Ե. տիեզերական ժողովի մէջ (553 թ.-ին) և դուրսնով պատմութի

նակութիւն ստացել, ապացոյց է ի միջի այլոց, թէ ստանի երկու մեծ վարդապետաները որպիսի հռչակ ստացել իրենց ժամանակի քրիստոնեայ աշխարհում. թէ Կ. Պոլսոյ Պրոկզ պատրիարքը նոցա պարզապէս ետարանիչներ» է անուանում և իբրև կենդանի սուր-ի նոցա առաջ խոնարհում՝ լոկ բիւզանդական քաղա-լարութիւնից չէր անշուշտ, այլ որ տեղեակ էր նոցա արև աւետարանչական գործունէութեան:

Սորա և Մելիտինէի Ակակիոս եպիսկոպոսի գրած Իբրի նպատակն է հայերին զգուշացնել Անտիոքացի-ի գործունէութիւնից, որոնք իրենց կողմնակից նես-ի Եփեսոսի Ս. Ժողովում բանադրուելուց յետոյ աշ-տում էին իրենց երկու մեծ ուսուցիչներին՝ Դիոդոր սոնացու և Թէոդորոս Մոպսուեստացու կամ Մամես-ու գրուածքները աբաթել և այդպիսով Քրիստոսի երկու դէմ, երկու ընութիւն որոշող ազանդի կող-կիցներ գտնել մանաւանդ քրիստոնեայ Արևելքում: ս գրութեանց պատասխանների մէջ ասուած է, թէ ուսման հետևողներ դեռ չեն երևացել Հայաստանում, եթէ երևան՝ ամէն ջանք գործ կգնեն հեռացնելու: իրենց միջից, պաշտպանելով եկեղեցւոյ ուղղափառ-անութիւնը և մնալով միաբան ընդհանուր քրիս-տութեան հետ: Յիրաւի Կորիւն իւր պատմութեան ում յիշում է, որ Հայաստան են բերուել «Գիրք տապատումք, ընդունայնախօս աւանդութիւնք առն-ւմն Հոռոմի, որում թէօզիոս անուն», իսկ Ս. Սա-և Ս. Մաշթոց լսելով անմիջապէս միջոցներ են ձեռք-լ, դուրս հանելու, հալածելու նոցա հետևողներին ց աշխարհից: Իօսքն այստեղ անշուշտ Թէոդորոս Մա-տացու գրուածքների մասին է, որ Անտիոքի գպրոցի նազորեղ ներկայացուցիչն էր և որի հետևողներն ու-: Հայաստան են եկել յիշեալ: Թղթապետութիւնը փո-ակուելուց յետոյ. ինչպէս և Կորիւն նշանակում է իբրև Ս. Սահակի վերջին գործ: Այս գործը շատ-աւոր է մեր եկեղեցւոյ պատմութեան համար ունե-հետևանքներով: Ս. Սահակ և Ս. Մաշթոց Եփեսոսի վի որոշումներն ու դաւանութիւնն ընդունելով ըն-

դունած և իւրացրած եղան նաև այն ամէն գաւառնաբ
ու կանոնական որոշումները, որոնք նիկիոյ ժողովոյ յ
տոյ՝ ընդհանուր եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ շատ կ
ընտր տեղ գրաւող մի դարաշրջանում գուրտն ընդ
նուած ու հաստատուած էին. իսկ իսպառ մերժելով Ա
տիոքացիներին Հայաստանից՝ իրենց աշակերտների և յ
տագայ ժամանակների առաջ գծեցին այն ուղին, որ
պէտք է ընթանար այնուհետև մեր եկեղեցին գաւառն
կան խնդիրներում: Յենուելով մեծ վարդապետների և
ղինախութեան վերայ՝ նա շարունակեց ուղիք և վաւեր
կան համարել այն միայն, ինչ որ ընդունուել էր մի
Նիքեսոսի ժողովն ու այդ ժողովով. մերժել իբրև օտ
րամուտ և խորթ այն ամէնը, ինչ որ հակառակ էր պ
ժողովի քարոզած դաւանութեան:

Ս. Մ. Ստեփի եւ Ս. Մարտոսի բարգձմեցական ք
ժուճուրիւնը, եկեղեցական բարեկարգութիւններն ու
ճարտիւնները, վախճանքը—Փարպեցին Ս. Գրքի ամբողջ
թարգմանութիւնը Ս. Սահակին է վերագրում՝ նկար
գրելով, եթէ ինչպէս գրերի գիւտից յետոյ հայ քան
նաներն ու նախարարներ Ս. Մաշթոցի և Վաւաշապ
թագաւորի հետ մեծ հանդիսաւորութեամբ նորան
դիմում և խնդրում՝ իւր վերայ վերցնել այդ ամենակ
ընոր գործը, իւր մեծ նախահօր, Ս. Գրիգորի նման գ
նալ երկրորդ լուսաւորիչ Հայաստանեայց, որովհետև ու
ոչ ոք ձեռնհաս չէր Ս. Գրքի պատասխանատու թա
մանութիւնը գլուխ հանելու. և նա յանձն է առնում
ամենայն յաջողութեամբ կատարում: Սակայն Փարպե
այստեղ անշուշտ չափազանց տարուել է իւր հետաորակ
արուեստողն ու Ս. Սահակին փառաւորելու ցանկ
թեամբ: Ստոյգը դարձեալ Կորիւնի պատմածը պէտք
համարուի, որի գրելով, ինչպէս տեսանք, Ս. Մաշթոց ք
Ասորկըում եղած միջոցին փորձեց նորագիւտ նշանագ
րը Ս. Գրքի թարգմանութեան վերայ փորձել և իւր աշ
կերտների հետ սկսեց թարգմանել Առակաց գիրքը: Ս
կասկած այդ թարգմանութիւնն ասորերէնից էր. Ս. Մ
թոցի աշակերտները անսնեակ տարիներ յետոյ նոր սկ
ունարէն սովորել և գործածել: Մենք շատ պատճա

ուսնինք ընդունելու, որ նոյն իսկ գրեթէ գերտից առաջ
Գրքի եթէ ո՛չ ամբողջ մատեաններ, գոնէ վոքք և ընդար-
կ հատուածներ ամենագործածական մասերից՝ աւե-
յրաններից, սազմոսներից, Առակաց գրքից, Հնգամա-
սանից ևլն—հայերէն լեզուով բերնէ բերան անցնում
'՝ փոխադրուած լինելով նոյնպէս ասորերէնից: Ամենայն
ւանականութեամբ «Քարգմանիչ» կոչուումով եկեղեցա-
ններ գրեթէ գեւաղից առաջ ևս կային, որոնք ասորերէն

Գրքի վերայ կարգաթափք եկեղեցում տեղնուտեղը
սրգմանում, պարզում էին ժողովրդին և այգպիսով
ակել էին արդէն մի որոշ բարբառ, որ նշանագրերի
ւտից յետոյ գործադրուեցաւ մինչև այն ժամանակի բե-
նացի աւանդածք անմիջապէս գրի առնելու: Պէտք է
թաղբել, թէ այս կերպով Աստուածաշնչի կարևորա-
յն բաժինն աղաջին իսկ տարինեցում թարգմանուել ու
ըծածութեան մէջ էր մտել, և հեղազնտէ աւելանում
ն նոր մասեր: Իսկ երբ Կ. Պօլիս գնացած թշակերտ-
ջը իրենց հետ բերին, ինչպէս յիշուեցաւ, յունարէն
տուածաշնչի ընտիր օրինակներ, Ս. Վահակ մինչև այգ
մանակ եզած «յանկարծագիւտ փութանակ» թարգ-
մութիւնները յաւասրէնի հետ հարմարեցում սրբագրեց
մի ընդհանուր խմբագրութեան ենթարկեց՝ գլխաւոր
նական սեննալով այգ գործում Ծղնիկ Կողբացուն,
ի մեր ձեռքն հասած «Եղծ արսնդոց» ինքնուրոյն
ուածքը՝ Աստուածաշնչից յետոյ, գասական հայերէնի
Ռենարնտիր օրինակն է ներկայացնում: Աստուածաշնչի
ժամ գանուած հայերէն ձեւագրերների մանրագննին բազ-
տութիւնն ու ուսումնասիրութիւնը ցայց է տալիս
նպէս, որ նորա սկզբնականք թարգմանուել է յիւրաւե
տրերէնից և ապա ինամբով սրբագրուել յունարէնի
մեմատութեամբ: Բայց այս սրբագրութիւնը միայն
Սահակի ձեռքով չի կատարուել, այլ յետոյ ևս շատ
ուքեր վրան շարժել են՝ թշխատելով միշտ աւելի ու
ելի մօտեցնել յունարէնին, այնպէս որ հնագոյն ձե-
սգրներին մէջ աւելի շատ են նախնական՝ արտերէնից
ած, թարգմանութեան հետքերը:

Կորիւն պարտում է, որ Ս. Վահակ Աստուածաշնչի

Խմբագրութեան ձեռնարկելուց առ.տջ յունարէնից հայրէն էր փոխադրել «Ձեկեղեցական գրոց գումարութիւնն» որ նշանակում է անշուշտ մեր այժմեան ժամագրքի, գոտարագումատոյցի, թերևս Մաշտոցի ու հին տօնակա հիմնական մասերը. այսինքն այն ամէնը, ինչ որ Ե. գորում մեր եկեղեցւոյ ամենօրեայ և տօնական ժամերգութեան մէջ էր մտնում: Գորա վերայ աւելացնում է նշատ սուրբ հայրերի «գծմարիտ զիմաստութիւնն», կամ նաև յով երևի Ս. Եփրեմի, Ոսկերերանի, Բարսեղ Կեսարացու և այլ եկեղեցական հայրերի ճառերն ու յորդորակները մատնանիշ անել, որոնցից շատերը իրենց ոճով իբրև Ե. դարու թարգմանութիւն են նկատուում և մասը մինչև այժմ մեր եկեղեցւոյ տօնական ընթերցուաների շարքում կարդացուում է: Ապա Ս. Սահակ՝ աշկերտներով մէկ տեղ, թարգմանել է նոյն հայրերի մի քան մեկնաբանական գրուածները՝ իբրև մի տեսակ յաւելում Ս. Գրքի թարգմանութեան, որի ընթերցուածների հի գուգընթացաբար գուցէ մի ժամանակ կարդացուում է եկեղեցում այդ մեկնութիւնները: Այս գործերով Մ Հայրապետը հանդէս է դալիս իբրև բուն պարագլուծ ղեկավարը թարգմանիչների այն մեծ դպրոցի, որ ազգային գրականութեան հիմը դրաւ: Այդ գրականութիւնը, ի բաց առեալ մի քանի այնպիսի գրուածներ ինչպէս վերև յիշուած Կորիւնի և Եղնիկի երկասիրութիւնները, իւր նախնական, «ոսկեղէն» կոչուած շրջան գրեթէ ամբողջովին թարգմանական է և եկեղեցակ ընաւորութիւն ունի, յառաջ է եկել մեծ մասամբ Ս. Ս հակի ձեռքի տակ կամ նորա հսկողութեան ներքոյ՝ աւնորա կեանքի վերջին տասնամեակում, երբ հայրապետական իշխանութեան հոգսերից ազատ լինելով՝ իւր ժրութեան օրերը կարող էր հանգիստ աւտնին աշխատութեան նուիրել:

Ս. Մաշթոց ընդհակառակն իւր կեանքն անցրել մինչև վերջը դուրսը՝ ժողովրդի մէջ, Հայաստանի հնաև հարևան քրիստոնեայ երկիրներում՝ Աղուանքում Վրաստանում, շրջելով, աւաքելութեան այդ ընդարձ ասպարիզի վերայ գործելով իբրև աւետարանիչ, քալ

ողիչ և ուսուցիչ. ուստի նորա գրական գործունէութիւնն ևս կապուած է եղել այդ ասպարէզի հետ: Կոմունիստները՝ նա յորինել է «ձառս յաճախագոյնս, դիւստապատումս, շնորհագիրս», ուրիշ խօսքով իւր բերանացի արողութիւններն հետ թողել է նաև մի շարք գրաւոր արողներ: Այդպիսի քարոզների ժողովածուն են համառում մի քանի նշանաւոր հայագէտներ աւանգաբար Ս. Սուսաւորչին վերագրուած «Յաճախապատումը», որի Ս. Մաշթոցի գործ լինելն անշուշտ շատ աւելի հաւանական է, քան Ս. Լուսաւորչի: Բացի այդ Ս. Մաշթոցին ընծայել են, շատ ուշ ժամանակի աւանդութիւնների հիման վեհայ՝ մեր հնագոյն որոշ կարգի շարականներ: Ինչպէս և Սահակ, աւելի հաստատուն վկայութիւններով, մի քանի յայտնի շարականների հեղինակ է նկատուում՝ ըստ Կարպեցու վերև յիշուած վկայութեան, առանձին հրատարակելն ունենալով երաժշտական արուեստի մէջ: Սառայն հաւանականաբար Ս. Մաշթոցին վերագրուած շարականներից մի քանիսը, օր. Ապաշխարութեան Համբարձիւնները Ե. դարից աւելի հին են և երգուել են Սաղմոսների հետ, իբրև նոցա «կցորդներ, կամ քրիստոնէական աւելուածներ, որից և սովորութիւն է մնացել մեր եկեղեցում ամէն շարական կցել «փոխ»ի ձևով ասուող սաղմոսներին: Յայտնի է, որ Ասորոց եկեղեցին շատ հարուստ է եղել եկեղեցական երգերով. իսկ մեր եկեղեցին իւր ազմակերպութեան առաջին երկու դարերում շատ կողմերով ենթարկուած լինելով ասորական ազդեցութեան՝ ըլլա մատուցում ևս երևի փոխառութիւններ է արել հարեան Բաղկած եկեղեցուց: Դորա փոխարէն Ս. Սահակ յունական շրթութիւն ստացած լինելով՝ մի նոր հոսանք է մտցրել, որով սկսել են մեզանում յունական ուղղութեան հետեւել, և գուցէ դորանից է, որ Ս. Սահակի անուամբ մնացած շարականները իրենց կազմութեամբ և ոգւով տարբերուում են այն միւս հնագոյն շարականներից: Յամենայն դէպս թէ այս և թէ գրական ուրիշ ճիւղերում՝ որոշելու համար, թէ ո՞րն է Ե. դարու մեծ վարդապետների ինքնուրոյն աշխատութիւնը և ո՞րը փոխառութիւն օտարներից, ո՞րը նախնական և ազգային ոգւոյ ճնունդ, ո՞րը եկամտ:

և արտաքին սոցիալեկոնոմիկայի յառաջ եկած՝ մանրամասն ուսումնասիրութիւն է հարկաւոր, որ գծադրաբար բնութիւնը եզել: Մի քան ակներև է, որ Ս. Սահակ և Ս. Մաշտոցի բննց աշակերաններով մէկ տեղ, շատ մեծ աշխատութիւնն գործ դրել մեր եկեղեցւոյ ժամապաշտութիւնը կողմէն դադարեցուց, մաքուր կրօնական զգացումը և ճշմարտութիւնը հաստատեցողական բարոյականութիւնը զօրացնելու, Ս. Մաշտոցի եկեղեցական վարդապետութիւնը ժողովրդին մատակարարեցուց: համար: Անցեալի մնացածը նորա գտել և կողմէն դադարեցուց են, իրենք շատ քան աւելացրել՝ որոշ սահմաններով երևի ինքնուրոյնի ու փոխառութեան մէջ, աշխատելով միայն ըստ կարելւոյն առատ և հայ ժողովրդի մասն ըմբռնելի՝ կրօնական խորհրդածութեան ու սրբութեան նիւթ տալ: Այդպիսով գծել են այն շրջանակներէ մէջ մնաց մեր եկեղեցին դարերի ընթացքում՝ ընդունելով յիշուած նորմանս վստիստութիւններ ու յարկաւորութիւններ, ըստ առանց կորցնելու Ս. Մաշտոցի ժամանակներ ընդհանուր պատկերը:

Կորիւնի այն յիշատակութիւնը, թէ Կ. Պօլեա գնացած աշակերտները վերադարձան ընկերական և եկեղեցական կանոններ», հաւանականաբար այն իմաստն ունի, սոցա միջոցով Հայոց եկեղեցին մուսուլման գործեցին նիկի ժողովրդի մինչև Եփեսոսի ժողովը ընդհանուր եկեղեցւոյ մէջ ընդունելութիւն գտած՝ ինչպէս դաւանակոն, այլպէս և կանոնական որոշումները: Բացի այդ մեզ հասնելու Ս. Սահակի անունով 55 գլուխ կանոններ, որոնք ոչ շուտ են եկեղեցւոյ զանազան պաշտօնեաների իրաւասութեանց սահմանները, նոցա հասանելիք սուրբերի տեսնուող շարքը ևն. անվաւերականութեան երևոյթ ամեն շրջանն, ուստի և կարող են իրար փոխառ ծառայել, ինչպէս այս մեծ հայրապետի օրով մեր եկեղեցւոյ վաղապէս կազմակերպութիւնն էլ կարգ ու կանոնի ազդուեցաւ, արտաքին ու ներքին յարաբերութեանց համար հաստատուող կանոններ սահմանուեցան, և երևի ջոկորով գործ դրուեցաւ՝ ըստ կարելւոյն յարմարուելու ընդհանուր եկեղեցական կարգերին: Ինչպէս կտեսնենք, Ս. Սահակ և Ս. Մաշտոցի մահից մի քանի տարի յետոյ ա

նոցա աշակերտները հիմնուում էին նոցա հաստա-
ծ կանոնական դբուկթեան վերայ՝ զանազան զեղծում-
վերացնելու համար, և նոցա այդ հեղինակութիւնը
այ դարեր շարունակ:

Կորիւնի նկարագրութեամբ՝ կրօնաւորական կեանքն
Նոր դարէ է ստացել և խիստ զօրացել այս շրջանում,
ոչկապէս Ս. Մաշթոցի ջանքերով, որ Հայաստանի այլևայլ
մերում մենաստաններ էր հիմնում, եզած միայնա-
օցների հետ առանձնանում էր այս կամ այն քարան-
ում, իւր բարի վարքով նոցա առաքինութեան օրինակ
դիտանում, իւր վարդապետութեամբ նոցա կրթում,
աջակերում՝ հոգեշահ ընթերցողածներով, երգերով ու
քննքով անցկացնելու ժամանակը: Իսկ Ս. Սահակի
Բար Զ. դարու մի վստահելի յիշատակարան պատմում
որ վերանորոգել և սրբատաշ քարերով կառուցել է
Պարշապատում Ս. Կուսանաց վկայարաններն ու Կա-
ւզիկէ Մայր տաճարը, այլ և ուրիշ շատ տեղերում
ոգութիւններ է արել և եկեղեցիներ կառուցել:

Այսպէս Հայաստանի երկու մեծ վարդապետներն
նց բազմակողմանի և բազմաբղիւն գործունէութեամբ
դար առաջ պաշտօնապէս ընդունուած քրիստոնէա-
կրօնը դարձրին իրենց ժողովրդի համար կենդանի
իժօն ոյժ, Հայոց եկեղեցին պայծառացրին ներքուստ
արտաքուստ. նորա ինքնուրոյն կազմակերպութիւնը
հպանելով՝ աւելի հաստատուն նեցուկների վերայ դրին
որ բովանդակութիւն ու նոր մեջոցներ ընծեւեցին իւր
ոպայտութեան իւրաքանչիւր կողմի՝ քարոզութեան,
ուցման, բարոյական հրահանգութեան, կարգապահու-
ան, պաշտամունքի համար ևլն. հայ ժողովրդին դրին
ևոր բարգաւաճման, լուսաւորութեան և քաղաքա-
թութեան ճանապարհի վերայ՝ դրի զօրաւոր զէնքը
ա ձեռք տալով, որով հնաբաւորութիւն պէտք է ու-
ար այլ ևս իւր զգացումներն ու մտքերը՝ իւր հոգևոր
յնքի այլ և այլ շարժումները ազատօրէն արտայայտե-
ւ, ապագայ սերունդներին իւր գլխից անցածը և իւր
ույական ժառանգութիւնը աւանդելու, օտար ազգերի,
որ առանձին կարևորութիւն պիտի ստանար՝ քրիստո-

նեայ արևմուտքի հետ հոգևոր հաղորդակցութեան մտնելու: Իսկ այս վերջին կէտը Ս. Սահակի յատկերախտիքը պէտք է համարուի, քանի որ նորա ազգայութեան ներքոյ Հայոց գիրը իւր կազմութեամբ և Ե. դար դրականութիւնն իւր ուղղութեամբ ու բովանդակութեամբ Արևմտեան-յունական ընաւորութիւն ընդունեցին և այդպիսով հայ ժողովուրդն իւր ներքին կենսութեան միշտ կապուեցաւ, իւր յարատե առաւապանքն ընդ միշտ կապուեցաւ, իւր յարատե առաւապանքն ընդ չնայած՝ կենդանի յարաբերութեան մէջ մնաց գեղքազաքակրթութիւն ձգտող քրիստոնեայ Արևմուտքի հետ նորա երկարամեայ հայրապետութիւնը մեր ազգային-էկեղեցական պատմութեան ամենափառաւոր շրջանն է, ի հոգևոր վերածնութեան դարագլուխը, և իւր անգուցական զուգակցի՝ Ս. Մաշթոցի հետ, նորա երկտառ յիբա մեր ազգի երկրորդ լուսաւորիչները և առաջին մեծ վարդապետները եղան: Ս. Սահակ իւր արգաստաւոր կենդանութեան 438 թ.-ին Բագրատանդ գաւառի Բլրոցաց գիւղում: Կորիւնի յիշելով նա վախճանուել է նոյն օրը, օրը և ծնուել էր՝ Նաւասարդ ամսի վերջին (մօտ Սեպտ 10) առաւօտեան: Նորանով դադարեց ժառանգակ հայրապետութիւնը Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի մեծագործունի մէջ, որովհետև նա արու գաւառի չունէր, այլ՝ գուտար միայն, որ ամուսնացած էր Համազասպ Մամիկոնեան իշխանի և սպարապետի հետ: Այդ օրհնեալ ամուսնութիւնից յառաջացան Մեծն Վարդան և իւր քաջազորները՝ Ս. Հմայեակ և Համազասպեան: Իսկ Վարդան կին Գուտարին էր վիճակուած Մեծ Հայրապետի երկրաւ նշխարներն ամբողջելու պարտքը, որ նորա Երեմիա անու և ուրիշ պաշտօնեաների հետ Տարօն տարաւ և Աշտի շատի սեփական կալուածում հանդիսաւոր յուղարկաւ ընթացմբ թաղեց: Իսկ նորա շիրմի վերայ քիչ ժամանակ անց վայելուչ տաճար շինուեցաւ, որ այժմ կիսաւ դրութեան մէջ է: Նորա տոհմական մեծ կալուածքն, դարձան այնուհետև ժառանգութիւն Մամիկոնեան տանոր մինչև այդ ժամանակ երեւի կալուածատէր նախարարութեանց շարքում չէր և հայրենիքի պաշտպան սու-

Ինքն թողնում սերունդէ սերունդ՝ իբրև ըուն ժառանգաւորսն հարստութիւն:

Ս. Մաշթոց իւր մեծահոգի հովանաւորից և գործակալից յետոյ 6 ամիս միայն կեանք ունեցաւ, որ գործաբքեց միայնակ տանելով անխնամ մնացած ժողովրդի հողատուութեան ծանր լուծը և անպաշտօն արթնութեամբ ճակելով նորա եկեղեցական կեանքի վերայ: Նա վախճաւեց Վաղարշապատում 439 թ.-ի մեհեկան ամսի 13-ին (մօտ 20 մարտի) և Վահան Ամատունի հազարապետ իշխանը Հմայեակ Մամիկոնեանի և նորա գլխաւոր աշակերտների հետ տարաւ նորա մարմինը իւր տոհմական կալուածք՝ Օշական, և մեծ հանդիսով թաղելով այնտեղ՝ մի քանի տարի յետոյ փառաւոր տաճար կանգնեց նորա շիրմի վերայ: Այժմ այդ ս. շիրմը Գէորգ Գ. երջանկալի շատակ հայրապետի ջանիւք կառուցած նորակերտ պայծառ տաճարի հովանու ներքոյ է և վերջին ժամանակ հետզհետէ ուխտաւորների աւելի ու աւելի մեծ բազմութիւն է գրաւում իւր մօտ:

Գ Լ Ո Ւ Ի Ը .

Հայոց եկեղեցին Ս. Սահակի եւ Ս. Մաթոցի անմիջական առակերտների օրով: Ա. կրօնական պատերազմն ու նորա հետեւանքները:

Ա. Հայրապետական արձոյթի վիճակը Ս. Սահակից եւ Ս. Մաթոցից յետոյ—Կորիւն պատմում է, որ Ս. Մաշթոցի թաղման տուփիւ ժողովուած իշխաններն ու բազմութիւնը՝ հանգուցեալ երկու մեծ հայրերի փոխարէն, Հայոց եկեղեցու «գլխաւոր վերակացու և տեղապահ» կարգեցին նոցա աշակերտներին, «որոց առաջինն Յովսէփ՝ գլխաւոր ժողովոյն»: Նոյն Ս. Յովսէփի համար Փարպեցին ասում է պարզապէս, թէ Ս. Մաշթոցի հրամանաւ Հայոց աշխարհի հայրապետութեան յաջորդը եղաւ, և մի ուրիշ տեղ աւելացնում է, «Որ թէպէտ և երէց էր ըստ ձեռնադրութեան, այլ զկաթողիկոսութեան Հայոց զաթոռն»:

ունէր ի ժամանակին»։ Իսկ Եղիշէ, Վարդանանց պո-
մութեան հեղինակը թէպէտ Արտաշատի ժողովին մտ-
նակցողները շարքում նորան առաջին տեղը գնելով՝ ընդ-
կոպոս Այրարատայ» անուանում է, բայց ուրիշ տեղ-
քում նորա մասին խօսելիս զգալ է տալիս, որ յեր-
երէց էր ձեռնադրութեամբ, ինչպէս Ս. Ղևոնդ և այլ ը-
կերներ։ Վերջապէս Ժ. դարու պատմագիր Յովհաննիս-
կաթուղիկոսը յիշում է, որ մինչ Ս. Յովհաննի տեղագր-
հոլութեամբ յաջորդեց հայրապետական յաթուռը, Յաղկի-
տի հրամանով Սուրմակն էր ձեռնադրութիւն կատարու-
վեց տարի, ապա թէ ամբողջ իշխանութիւնը անցաւ
Յովսէփին։ Այս տեղեկութիւններն ի մի ամփոփելով
պէտք է նկատենք նախ, որ եթէ Ս. Յովհաննի ժառանգել
միայն Ս. Մաշթոցի ունեցած իշխանութիւնը՝ այդ չի
կարող լրիւ հայրապետական իշխանութիւն լինել, որով
հետեւ ինքը Ս. Մաշթոց բառի բուն մտքով հայրապետ չի
եղել։ Ընդհակառակն բոլորովին անհաւանակամ չէ Յո-
հաննէս պատմագրի յիշատակութիւնը Սուրմակի մասի
որից կարելի էր եզրակացնել, թէ ինչպէս Ս. Սահա-
կենդանութեամբ, այնպէս և յետոյ մի առժամանակ ա-
խարհական իշխանութեան կողմից ճանաչուած անու-
նական կաթուղիկոսներ կային. և եթէ Սուրմակ իր
երկրորդ անգամ կաթուղիկոս եղաւ և նոյնն է, ինչ
Արտաշատի ժողովականների շարքում յիշուած Սուրմի-
Բզնունեաց եպիսկոպոսը, ապա նա չի կարող 6 տարի ի
խանութիւն վարելուց յետոյ մեռած լինել, այլ գու-
տեններով, որ ոչ ոք իւր վերայ սուրադրութիւն չի դա-
ճում, Ս. Սահակի և Ս. Մաշթոցի աշակերտներն անպա-
ման հեղինակութիւն են վայելում և եկեղեցական խը-
գիրներում ամէնքը նոցա են դիմում, հրաժարուեց ի
անուանական իշխանութիւնից, կամ նախարարների ճըն-
ման տակ մի կողմ քաշուեցաւ և կաթուղիկոսական բ-
լոր գործերի անօրէնութիւնը Ս. Յովսէփին թողեց։ Կո-
րևոր է նաև այն հանգամանքը, որ Ս. Սահակի մահուա-
Ղուսաւորչի տան ժառանգական կալուածները Մամիկ-
նեանց ձեռք անցնելուց յետոյ՝ Հայոց հայրապետանու-
թեան կարողութիւնն ու արտաքին ճոխութիւն

տի չափազանց նուազէին ըստ ինքեան: Մեզ համար սրզ չէ՝ արդեօք այդպիսով հայրապետութիւնը բոլորոս գրկուո՞ւմ էր նիւթական սեփականութիւնից. արօք Գ. դարում ինչպէս Լուսաւորչի տան կաթողիմները իրենց ժառանգական կալուածները հասոյթներով ն կառավարում, այնպէս և Աղբիւնոսի տան կաթողիտները իրենց կալուածների հասոյթներով, թէ կային րև այնպիսի կալուածներ և հասոյթներ, որոնք հայրատութեան հետ կապուած էին և իւրաքանչիւր նոր յրապետի ձեռքն էին անցնում, անկախ, թէ ո՞ր տոհմ կլինէր նա. չգիտենք՝ որչափ էին այդ կալուածներն հասոյթները, որոնք կային հաւանականաբար: Յայտնի նաև, որ եթէ Ս. Սահակի աթոռից գրկուելուց յետոյ 3 թ.-ին «կաթողիկոսական տունը» յարքունիս գրաւեցաւ՝ ի՞նչ էր իսկապէս գրաւուածը. Պարսից մօտ մնաց լդեօք, յանձնուեցաւ Պարսից թագաւորի կողմից կարւած կաթողիկոսներին, թէ կրկին Ս. Սահակին վերասրձուեց և յաջորդաբար Ս. Մաշթոցի ու Ս. Յովսէփի յօրէնութեան ներքոյ դրուեցաւ: Թուում է սակայն, որ ըջինիս և իւր ընկեր Յովհանի Ս. Մաշթոցի թաղումից տոյ «գլխաւոր վերակացու» յայտարարուելը մի ազօտ շատակութիւն է այդ մասին, թէ Ս. Սահակի և Ս. Մաշթոցի մօտ հայրապետանոցին պատկանած գոյք, սպասուր և հարստութիւններ կային, որոնց վերահսկողութիւնը ցա ամենամերձաւոր աշակերտներին յանձնուեցաւ, և դ երևի մեծապէս նպաստում էր նոցա հեղինակոււնը բարձրացնելուն, հակաթոռ կաթողիկոսներին րաւելի գրկելով որ և է հեղինակութիւնից: Հաւանականաբար րսից իշխանութիւնն ևս լուեյեայն համակերպեցաւ այդ ութեանը և նկատելով, որ ընդհանուրի համակրութիւնը Սահակի և Ս. Մաշթոցի աշակերտների կողմն է, թոյլւաւ որ նոքա հաստատուին կաթողիկոսական իշխաւթեան մէջ:

Այդ իշխանութեան հետ անբախտելի կերպով կաւած էր Այրարատի եպիսկոպոսութիւնը: Նախնական եղեցւոյ մէջ առանց աթոռի և թեմի եպիսկոպոսներ պին. իսկ ընդհանրական հայրապետը, եպիսկոպոսների

զլուել լինելով հանգերձ՝ ունէր իւր առանձին թիկնշալէս Արշակունի թագաւորները ամբողջ Հայաստան իշխան լինելով՝ ունէին իրենց առանձին նահանգք: Այս րատեան աշխարհն էր այդ նահանգք, որ կաթուղիկոսկան թեմ դարձաւ հայերի քրիստոնէութիւն ընդունելու յետոյ, ինչպէս որ նախարարական իշխանութեանց սեմաններում հաստատուեցան մի մի եպիսկոպոսական թոռներ: Արշակունեաց թագաւորութեան վերանալ այդ նահանգի ներքին կառավարութիւնը պէտք է անլ լինի մարզպանների ձեռքը և ուրեմն կարելի էր ենթդրել, թէ թեմական իշխանութիւնն ևս հակաթոռ է թուղիկոսների ձեռքը կանցնէր. բայց երբ Ս. Յովստոանց եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան Այրարտ եպիսկոպոս է յիշուում՝ կնշանակէ, եթէ ճշ Ս. Մարթի մահումը անմիջապէս, գոնէ մի քանի տարի յետոյ կաթուղիկոսական իշխանութեան հետ նորած արույտու նաև այդ կարևորագոյն թեմը: Իսկ թէ ինչու ՚ մինչև վերջը երէց մնաց, փոխանակ եպիսկոպոսի ձեռնադրութիւն ընդունելով՝ լրիւ վարելու թեմակու հայրապետական իշխանութիւնները, դորա պատճառը, որ, ասի և չբացատրուած մեր պատմիչների կողմից, կրիի է գտնել ժամանակակից Հայոց եկեղեցւոյ վարչակարու թեմում մէջ: Մինչ այդ, ինչպէս տեսանք, հայրատական իշխանութիւնը ժառանգաբար անցել էր Ս. Լուսորչի և Աղբիանոսի տանց ներկայացուցիչներին. Լուսորչի անից այժմ ժառանգ չէր մնացել, ուրեմն հանպիտակ գային դարձաւ Աղբիանոսի ժառանգները, և նորա ձեռք չէին քաշել իրենց իրաւունքից՝ հաստատու ֆորպիցու պահած այն թանկագին տեղեկութիւնը, Ս. Աստուծոյ յետոյ կաթուղիկոս են լինում յաջորդակրկու: Մանազկերացիներ կամ Աղբիանոսեաններ՝ Մեղի Մոսկու Ամենայն հասանականութեամբ նոքա ալ էր Գլխի Էին կաթուղիկոսութեան և ընդդիմադրութհանդիպել Ս. Սահակի և Ս. Մարթի աշակերտները կմից, որ ի մտոյ ծանոթացած լինելով Յունական եղիցու կարգերին և հոգւով յարած՝ չէին կարող հտուել այլ ևս այն անտեգութեան հետ, որ եկեղեց.

ավուսպետ լինէր ոչ թէ արժանաւորագոյնը նորա պաշտօնեաներից, այլ մի պատահական, գուցէ ամենևին այդ ԶԳ պաշտօնի համար ոչ շնորհք, ոչ պատրաստութիւն, ք հակում ունեցող անձ, և ժառանգէր Առաքելական ժողովը ինչպէս մի հայրական կալուածք: Միւս կողմից, թէ Գարսից թագաւորի նշանակած մի կաթողիկոս կար, որին վերապահուած էր ձեռնադրութեան իրաւունքը, ազա հասկանալի է, թէ ինչո՞ւ Ս. Յովսէփ և իւր ընդները աւելի գերադասում էին երէց մնալ, քան նորա պարսից իշխանութիւնը ճանաչելով՝ նորանից եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ընդունել: Հաւանականաբար ինչ այդ էր պատճառը, որ երբ նորա խմբովին Գարսուստան տարուեցան Վարդանանց պատերազմից յետոյ, շուտ հայոց կեկեղեցւոյ ամէնից աչքի ընկնող ներկայաւոր շրջաններ և ասպտամբութեան դրդիչներ, այդ խմբի մէջ էայն մի ծերունի եպիսկոպոս կար, երևի արդէն Մեծն Սահակ Գարթնից ձեռնադրութիւն ընդունած, Սահակ շտուկնեաց եպիսկոպոսը:

Այսպէս ուրեմն Ս. Յովսէփ՝ վայելելով անշուշտ Մամիկոնեանց, Ամասուսեանց և ուրիշ ազդեցիկ նախաւարների հովանաւորութիւնը, որոնցից շատերը, ինչպէս տեսանք, Ս. Սահակի և Ս. Մաշթոցի գալոցից էին անյիշ՝ կարողացաւ իւր ձեռքում պահել հայրապետական իշխանութեանը պատկանած էական իրաւասութիւններն ու ստացուածքը, իւր ընկերների հետ միասին առաջնաւոր գոյն տեղ ընել եկեղեցական ժողովներում և զարեւելապէս եկեղեցւոյ ներքին կառավարութեան վերաբերեալ բոլոր գործերը. ըայց արտաքին ոտնձգութիւնների և հնացած ժառանգական իրաւունքների դէմ նա խուլ լռել մղել միայն կարող էր և պէտք է թոյլ տար, որ որդաղափարները ժամանակի ընթացքում մոռաց գտնեն և նոր կարգերի՝ ի միջի այլոց հայրապետական աթոռը արժանաւորագունին ազատ ընտրութեամբ ժառանգել զալու սկզբունքի համար ճանապարհ հարթեն: Թողում է թէ, ինչպէս առաջ ասինք, նոյն այս մաքառման արձագանքները պիտի համարուին որոշ էջեր Քաւաթողի իշխանագոյն պատմութիւնից, որ հաւանական:

վերջնական կերպով խմբագրուեցաւ Վարդանանց պատ-
րագմից յետոյ, Մանազկերտցի կաթողիկոսներէ որ-
բում: Արդեօք Ս. Ներսէսի կենդանութեամբ և նո-
մահից յետոյ թագաւորներէ կողմից կարգուած Զում-
ե և Յուսէկ Բ. կաթողիկոսներէ ձեռնադրութեան իր-
ւունքը նորա համար չէ՞ ժխտուում այդ պատմութե-
մէջ, որ ապացուցուի Ս. Սահակի կենդանութեամբ
նորա մահից յետոյ Պարսից թագաւորի կարգած Սուր-
ե և այլ կաթողիկոսներէ ձեռնադրութեանց ապօրինի ի-
նչը. արդեօք նոյն ինքն Մերիտէ Մանազկերտցին,
իբրև Մանազկերտի եպիսկոպոս յիշուում է Արաշ-
ժողովականների շարքում՝ սոցանից չէր ընգտուել ի
ձեռնադրութիւնը և նորա ապօրինի ձեռնադրութե-
դէմ նոյնպիսի բողոք չի եղել, ինչպիսին նկարագրում
Դ. դարու Մանազկերտցիների համար. արդեօք Զաւէ-
Աղբիւնոսի տնից եղած այլ կաթողիկոսներ նորա հա-
չեն ամենամութ գոյներով նկարագրուում Փաւստ-
մօտ, որ այդ տոհմը վարկաբեկ լինի և ցոյց տարուի,
Նուսաւորչի զաւակները աւելի իրենց անձնական արժ-
նիքներով և մէկը միւսից յետոյ թողած մեծ երախտի-
կէն հայրապետական աթոռի օրինական ժառանգ հան-
սացել, մինչ Աղբիւնոսի ցեղը, այդ բոլոր առաւել-
թիւններից զուրկ լինելով՝ ո՛չ մի հիմնաւոր իբրև
չունէր նոյն աթոռի համար: Յամենայն դէպս Ս. Սահ-
ե և Ս. Մաշթոցի դպրոցի ու հին սերունդի մէջ մի զօ-
մաքառում, ինչպէս յետոյ կտեսնենք, տեղի ունեցել
և բոլոր նշանները ցոյց են տալիս, որ նախ քան Վ.
դանանց պատերազմը առաջինի կողմն էր գերակշռ-
հետեւեալ խառն ժամանակամիջոցում երկրորդը զօ-
ցաւ, բայց յետոյ դարձեալ առաջինը տարաւ վերջնա-
յադթանակը:

Բ. Շահապիվանի ժողովն ու Մծղեկաբիւնը:—Փարս-
ցին ս. Յովսէփի Հայոց հայրապետութեան յաջորդ է
գտուելը յիշելով՝ աւելացնում է, « Եւ ի բարեխօսութե-
անքը հանգուցելոցն արանց (ս. Սահակայ և ս. Մաշթի-
որհեցաւ լաշարհիս Հայոց պաշտօն ուղղափառ հա-
յ՝ մինչև ցամն երկոտասաներորդ Յազկերտի արք»

արսից, որդւոյ Վռամայ»։ Այս նշանակում է պարզա-
էս, որ ս․ Յովսէփը մինչև 450 թ․ը խաղաղութեամբ
եռավարել է եկեղեցին և ունէ հալածանք հաւատոյ դէմ,
աչքի ընկնող յեղաշրջում եկեղեցական կեանքի մէջ
դի չի ունեցել։ Բոլորովին հակառակ մի պատկեր են
գտնել շատերը այս ժամանակամիջոցի նկատմամբ՝ Իորե-
ջու ողբի աղբեցութեան ներքոյ, որ ներկայանալով էբբև
Սահակի և ս․ Մաշթոցի Յունաստանից վերադարձող
ւտումնական աշակերտներից մէկը, խիտտ մուսյլ գոյնե-
ւ է նկարագրում երկու մեծ վարդապետների մահուամբ
ւ անտէր մնացած Հայոց եկեղեցու և ժողովրդի վիճակը։
Վշայն ինչպէս նորա ուրիշ այն նկարագրութիւնները,
ոնք ժամանակով աւելի մօտ պատմիչների գծած շրջա-
ց ելնում են և ըստ երևութիւն նոցա աւանդածը հերքող
ամ լրացնող նիւթ տալիս՝ գուրկ են պատմական արժէ-
կից, այնպէս և այս։ Ըստ ինքեան հասկանալի է, որ ս․ Յով-
էփի և նորա ընկերների գործունէութեան օրերը անկման
ւեր չէին Հայոց եկեղեցու համար, այլ ներքին շինութեան,
րացման և բարեկարգութեան ամենարդիւնաւոր օրեր,
ը մեծ վարդապետների սկսած գործն ամենայն եռան-
ով առաջ տարուեցաւ և աննկուն հաւատոյ այն կենդա-
սրար ոգին հայ ժողովրդեան մէջ արժարժուեցաւ, սրի
առաւոր արտայայտութիւնն են Վարդանանց և Վահա-
մնց պատերազմները։ Իսկ արտաքին պատմութիւնից
սյտնի է, որ մեր երկիրը խաղաղութիւն և համեմատա-
սը բարօրութիւն է վայելել այն ժամանակամիջոցումս
սգկերտ Բ․ դաժան բռնաւորը իւր թագաւորութեան
լցբին մի յաջող պատերազմ վարեց Միջագետքում Բիւ-
մնդական կայսերութեան դէմ, և մնացած ամբողջ
ամանակը զբաղուած էր Հեփթաղների դէմ վարած պա-
երազմներով։ Հայաստանի ներքին գործերի վերայ ա-
անձին ուշադրութիւն դարձնելու միջոց չունէր․ միայն
է Հայոց այրուձին հեռաւոր երկիր շարունակ դէնքի
ակ մնալով շատ ընտանիքների գրկում էր իրենց
վանաւորից ու սիրելուց։ Նոյն իսկ հայ մարզպան
նեցաւ մեր աշխարհն այս ժամանակ յանձին Վա-
սկ Սիւնու, ունէր հայ հազարապետ յանձին Վահ

Ամատուանու, և առհասարակ հայ նախարարներն այնպիսի
ոյժ էին կազմում և այնպիսի անկախութիւն զայնու
ներքին կառավարութեան մէջ, որ եկեղեցին ու ժողովուրդ
երևի շատ չէին զգուս, թէ մի օտար հեթանոս թագաւ
է իշխում իրենց վերայ:

Այսպիսի կացութեան մը նշանաւոր վկան է նաեւ
պիվանի ազգային-եկեղեցական ժողովը, որ տեղի պիտի
ունենցած լինի 145 թ.—ին: Առաջին ժողովն է այդ մի
ազգային-եկեղեցական ժողովներէ շարքում, որի 20 կո
նոնները պահուած են մեր կանոնադրերէ մէջ. իսկ սոր
կցուած կայ մի նախարան, որը թէպէտ ժամանակակից չէ
չէ և զանազան ձեւադիրներում զգալի տարբերութիւն
ներով է աւանդուած, այնուամենայնիւ հետաքրքրաբ
տեղեկութիւններ է տալիս ժողովի մասին: Նշանաւոր
նախ այն հանգամանքը, որ եպիսկոպոսներէ ու վարդ
պետներէ հետ ժողովին մասնակցում են հայ նախարարն
ու իշխանները և գործով հաստատուում է, որ մեր ժ
ղովներն սկզբից և եթ խառն ժողովներ են եղել, ու ս
խարհական ներկայացուցիչները նոցա մէջ իրենց պատու
ւոր տեղն են ունեցել: Ապա տեսնում ենք, որ ժող
համար կանոնական հեղինակութիւն են ս. Գրքերը և
Ներսէս, ս. Սահակ և ս. Մաշթոց: Որոց զբաժ կարգ
վերադաստատելը համարում է նորա գլխաւոր նպատակ
Սակայն որչափ այստեղ ևս կրկնուում է, թէ վերջին ժ
մանակ շատ զեղծումներ են մուտք գործել եկեղեց
մէջ և կարգ ու կանոն խանգարուել է, ժողովի կանոնն
ի նկատի ունին ընդհանրապէս այն տեսակ չարիքն
որոնք առաջ էլ անշուշտ եղել են, և գուցէ տւելի ը
դարձակ չափով, բայց իբրև սովորական երևոյթներ տ
ուել են: Այդպէս է միշտ, մարգարէներէ օրերից ի վ
ժամանակի վատութեան ու զեղծումների աւելանալ
դէմ ամէնից շատ թողաքներ լսուում են հենց այն գէ
քում, երբ մարդոց բարոյական գիտակցութիւնը զօրաց
է և հետեւաբար պակասած չարիքն իսկ աւելի աչք է ծ
կում ու մեծ երևում: Ս. Սահակի և ս. Մաշթոցի աշ
կերտները, որոնք անկասկած ժողովի բուն կազմակերպ
ներն ու վարիչներն էին, աւելի պարզ հասկացողութի

նէին եկեղեցւոյ պաշտօնեաների և ժողովրդեան քարո-
ւական պարտականութեանց մասին, քան ասորիներէ մօտ
չակերտած իրենց նախորդները և կամենում էին այդ հաս-
օցողութեան համեմատ բարեփոխել նոցա փոխադարձ յա-
օքերութիւնները: Ժողովի կանոններից մէ քանիսը յերաւի
քահաստատում են ս. Ներսէսի օրով ամուսնական կեանքի
կանոնութիւնների, մեռելաց կոծի, հմայութեանց և այլ
ապիսի հեթանոսական սովորութեանց գէժ օտմտնուած
բրգերը, որոնք երևի սկզբից և եթ ընդարձակ գործա-
օնութիւն չէին գտել, բայց աւելի խտասցնում են և
ատկապէս պատիժներ որոշում եպիսկոպոսների, երէցների
նոցա մերձաւորների ըտրոյական գեղծումների համար:
է քանի ուրիշ կանոններ վերաբերում են եպիսկոպոս-
երի, երէցների ու վանականների հոգևոր կեանքին ու
յաշտօնական յարաբերութիւններին: Սակայն, ինչպէս
րևում է, ժողովի գումարման բուն պատճառը եղել է
յն ազանդը, որի մասին խօսք է լինում ԹԳ. ԹԳ. և Ի.
անոնների մէջ:

Մծղնէ են կոչուում այդ ազանդի հետևողները և նոյնն
անշուշտ, ինչ որ ընդհանուր եկեղեցւոյ պատմութեան
ջ յայտնի մեսալեանները, երկու բառն ևս ազաւազումն
նելով ասորերէն « աղօթող » կոչման: Այս ազանդի ծա-
ււմը մինչև այժմ ծածկուած է մնացել խոր մթութեան
ջ. նոյն իսկ ամենահին աղբիւրներն այդ մասին ոչ մի
տշ ծանօթութիւն չունին և զարմանալի է, որ գրեթէ
յն խօսքերով են նկարագրում, ինչպէս մեր Փարպէցին
ը ժամանակ Հոյաստանում եղած ազանդներին, որ ա-
հնայն հաւանականութեամբ նոյն ազանդի հետևողներ
ն. « Իսկ Հայոց աշխարհի ազանդ անանուն է ըստ վար-
ապետի և անդիւր ըստ բանի »: Արտշ ազանդապետի
նուն չի կրում սա, ինչպէս արիոսականութիւնը, նեո-
որականութիւնը, մոնտանականութիւնը, և այլ քրիստո-
եական աղանդներ. չունի իւր որոշ վարդապետութիւնը
այդ վարդապետութիւնը պարունակող գրուածներ, այլ
նորանշան երևոյթ է քրիստոնէութեան մէջ: Ննթադ-
ււմ են, որ նա յառաջ է եկել Գ. դարում՝ իբրև հա-
սկչիւ օր աւուր դարգացող կրօնաւորութեան. վե՛րջ

արտայայտուել է նաև այն կարծիքը, եթէ նորա մէջ քրակնեզանացած պէտք է տեսնել Բ. Գ. զարեւրի Բրիգրահան ազանգը: Անհաւանական շէ ետեալէս, որ թէ այդ և թէ Միջազեաքում բուն գրած ուրիշ հին տղանքներ Մարկիոնեանք, Բարդեսեանեանք և այլն) միեւնոյն հայածական զինակում գանուելով՝ հետզհետէ միմիանց նեմուլում էին, և երբ եկեղեցւոյ մէջ առանձին կարեւոր թիւն ստացան մի կողմից դաւանական խնդիրները, մի կողմից կրօնաւորական կեանքն ու ծիսական բարեպաշտութիւնը՝ այդ ազանդաւորները հանգէս գային իբր շատագոյ աշխտի պարզ քրիստոնէութեան, որ դիտարտեցր տալիս է կրօնական զգացմունքին, և մէջ թէ վարդապետական նրբութիւններին, որ բարդ վարչական կազմակերպութիւն, սրբազնագործ պաշտօնէութիւն և նիպաշտամունք չի ընդունում. ճգնութիւնից հրաժարում է և սնխտիր հաղորդակցութիւն է պահանջում ազամորդոց և կանանց մէջ՝ պահանջում է մի խօսքով աշխտի կրօնական կեանք, որ հաւասարապէս մատչելի լինի գէտտոնին և տգէտին, մեծին ու փոքրին, այր մարգունիկոն, աստիճան ու բաժանում չզնի կրօնական համայնականումները մէջ: Կնչպէս կտեսնենք գոնէ յաջորդ գարբում նոյն ազանդի հետևողները այդ տեսակ ուզողութիւրոնեցին, և դորանից հասկանալի է դառնում, թէ ինչնս մեծ հրապոյր ունէր ամէն կարգի և մանաւանդ ստորդատակարգի մարդոց համար, որ նա աւելի տաքածու էր արեւելքում, ուր զգացմունք գերակշռում է գատոթեան և յունական եկեղեցւոյ բարդ կարգերին: Բարդազան պաշտամունքին համակերպելու տրամադրութիւնը պոսկատում էր: Հասկանալի է ապա, թէ ինչնս Հոյսոտանում մաքառումն է սկսում այդ ազանդի գէտոյն այն ժամանակ, երբ բարենորոգում էր մտնում մեկիկիկոյ մէջ յունական ոգւով: Առաջ յիշել էինք ազգէն, որ ամենայն հաւանականութեամբ այս ազանդին է պատկանում Կորիւնի ասած Բարբարիանոսները և հետևաբար ու Մաշթոցի հանած հալածանքով նոր շջնջուեցան, այլ որչափ նորա աշակերտները նախանձութիւն էին ցոյց տուլիս նոր կարգեր հաստատելու

այնչափ և սորա օգուտ էին քաղում հնի կողմնակիցները
առել դժգոհութիւնից և զօրացնում իրենց ազդեցութիւնը
աշխարհեան մութ խաւերում, մինչև հարկ եղաւ Շահա-
լիվանի ժողովը գումարել և արտահարգ խիստ միջոցներ
եռք առնել նոցա դէմ:

Եփեսոսի տիեզերական ժողովն արդէն բանադրել էր
միջի այլոց Մեսալեաններին: Իսկ Հայոց եկեղեցին, ինչ-
պէս տեսանք, ս. Սահակի և ս. Մաշթոցի միջոցաւ ընդու-
տել էր այդ ժողովի դաւանական սկզբունքներն ու ռահ-
մանած կանոնները, և նոցա վերայ հաստատ մնաց մինչև
վերջը: Ուրեմն Շահալիվանի ժողովը նորոգեց միայն
Քլեեսոսի ս. ժողովի որոշումը՝ դասապարտելով Մծղնէու-
թիւնը, և մի քանի գործնական միջոցներ ձեռք առաւ
այդ ազանդը բնաջինջ անելու համար: Նոցա վերև յիշած
բանոնները ազանդի էութեան մասին շատ բան չեն ասում,
բայց տալիս են մի քանի բնորոշ դժեր, որ օտար սղբիւր-
ներէ համաձայն յատուկ էին մեսաղեաններին: Թ՛. կանոնը
արգելում է եկեղեցականներին այդպէս կոչուած « տան
տիկին » պահել, « սրպէս սովորութիւն է մծղնէից »: Թ՛.
բանոնը ուրիշ ծանր պատիժների շարքում սահմանում է
նասակաւոր մծղնէների ոտքի ջիզերը կարել և գողենոց
տանել: Իսկ այդպէս պատժելու պատճառն այն էր հա-
ւանականօրէն, որ մծղնէները, կրօնական ոգևորութիւն
յառաջ բերելու համար՝ դերուիշների, հին սեմական նա-
բինների, կամ այժմեան ռուս պրիգունների նման մոլեկան
պարեր էին կազմում: Միւս ծանր պատիժն էր բռնուած
ազանդաւորների ճակատին աղուեսադրոշմ դնելը, որի
բուն նպատակն էր անշուշտ նշանակել և ամէնքին յայտնի
կացուցանելով նոցա ինչ լինելը՝ զգուշացնել նոցա մօտե-
նալուց և վարակուելուց, բայց արտայայտում էր գուցէ
միևնոյն ժամանակ նոցա աղուելոյն խորամոնկութեամբ
մարդիկ որսալու սովորութիւնը և այս ազանդի ներկայաց-
րած վտանգը՝ իւր թագուն ու կեղծ բնաւորութեամբ:
Ընդհանրապէս այս պատիժների խտութիւնից երևում է,
որ ազանդի տարածումը մեծ երկիւղ էր ազդում, և այն
հանգամանքը, որ նորա հետեողները թուում ազամաւզոց
և կանանց հետ յիշուում են նաև մանուկներ, որ պա-

տիժներ են սահմանուում նորան յարող իշխաններէ, ի
խարարներէ, ոստանիկներէ և նոցա ընտանեաց համար
պարզ նշան է, թէ որչոփ ընդարձակութիւն էր գտնու
արդէն, մինչև բարձր նախարարական տները մուտք գործե
ծել և առանց սեռի ու հասակի խտրութեան՝ ամբողջ
իւր ցանցերի մէջ առել: Իսկ եթէ ժողովը չի քաշու
նաև երկրի ամէնից զօրեղ իշխաններին ծանր պատուա
ու դատապարտութեան ենթարկել՝ նշանակում է հարկա
որ հիկեղեցին մեծ ոյժ էր զգում իւր մէջ, ինչպէս և արդ
այս ողանդաւոր շարժումը ցոյց է տալիս, որ կրօնակ
ողին մեր երկրում կենդանացել էր և կրօնական խնդ
ների համար հետաքրքրութիւն զարթել: Մեզնէու
այնպիսի կրօնական շարժումներից է, որ արտաքին պո
զութեան քողի տակ օգուտ էր քաղում անկառ
ասիացի մարդու մեղկութիւնից, զգայականութիւնի
հոգևոր ծուլութիւնից: Կարելի է սսել՝ եւրոպականաց
քրիստոնէութեան դէմ նա կամենում էր դնել մի ասե
կան կրօն, ինչպիսին մանիքեցութիւնն էր, ինչպէս յե
ուրիշ կերպարանքով մահմեդականութիւնը եղաւ, որ
բարոյական ու մատուր ուժերի մեծ շարում չէր պ
հանջում՝ չէր ստիպում իրերի ու գաղափարների խո
թափանցել, այլ բուռականանում էր քրիստոնէութիւն
միայն ծայրեր քողելով և թոյլ էր տալիս, որ մնացող
կրեակայտութիւնն ու զղացմունքները լրացնեն: Ուստի ար
ագանդի դէմ մարաուումը մոտում է դարձեալ ու Սահակ
և ու Մաշթոսի արժարժած գործունէութեան այն ընդար
ձակ շրջանի մէջ, որով նա յունական-արեմտեան ոգու
կտրտի ու գաղափարականութիւնը պաշտպանեց ասիական
ասիականութեան և զգայականութեան դէմ՝ այն մե
արդիւնքը յառաջ բերելով, որ հայ ժողովուրդը ասիական
հոյի վերայ պարձաւ առ միշտ արեմտեան քաղաքակ
թութեան յարող և այն ըմբռնելու: Ընդունակ մի ապր
Ինչպիսի կանոններ, նայն մարաուումը կրկնուել է պարբ
րաբար դարերի ընթացքում և այս շրջանում մի անգամ
գծած շաւղի վերայ մեծամեծ գծուարութիւններէ դէ
յառաջ ապրուելով յաջողութեամբ՝ զուաւարել նախ
նիքի անունը:

Գ. Յազկերտի հանած հալածանքն ու Հայոց ուխտը:—
որդանանց պատերազմի երկու պատմիչները՝ Փարպեցի
Եղիշէ, համաձայն են այն կէտում, որ հալածանքը Հայոց
մ սկսուել է Յազկերտ Բ.ի Թագաւորութեան ժ.Բ.
Երին, կամ 449 թ.-ին. բայց երբ անցնում են մանրա-
անութիւններին, զգալի տարբերութիւններ ենք նկա-
ււմ նոցա պատմածի մէջ, և եթէ ուշի ուշով համեմա-
նք՝ կտեսնենք որ Փարպեցու պատմածն աւելի նախ-
կան է, իրականութեան մօտ և ժստարհելի. մինչ Եղիշէն՝
որեւոր դէպքերում կէտ առ կէտ նորան հետեւելով, ամէն
նգամ երբ շեղուում է և տարբեր բան է պատմում,
ին տպաւորութիւնն է գործում, որ կամ ինքն իրենից
սղկեցնում է, կամ իւր նիւթը վերցնում ո՛չ արժանա-
ււատ աղբիւրներէց: Այդպէս՝ նորա պատմելով, Յազկերտ
ը Թագաւորութեան ժ.Բ. տարուայ սկզբին նախ յար-
կուում է Քուշանաց վերայ, մեծ յաղթութիւն տանում,
կերն ասպատակում, շատ բերդեր ու քաղաքներ առ-
ււմ, աւար ժողովում, և երբ կամենում է այդ բոլորի
մար դոհութիւն մատուցանել աստուածներին՝ մոգերը
ըհուրդ են տալիս, որ բոլոր ազգերին զրադաշտական
օծի գարծնէ: Ընդունում է այդ խորհուրդը, Հայոց, Վրաց
Աղուանից այրուձին «Պահ դրան» այն կողմում փակած
սհում, զանազան տանջանքներով, անարգանքով ու խա-
սկան միջոցներով օտիպում իրենց հաւատն ուրանալ:
Կա Դենշապուհ անունով մէկին ուղարկում է Հայաս-
տն, որ գալիս աշխարհագիր է անում, եկեղեցին հարկի
ակ դնում, հարկերն առհասարակ ծանրացնում, նախա-
սրների մէջ բանսարկութեամբ խռովութիւն ձգում, հայ
սգարապետին փոխել տալիս և տեղը պարսիկ բերում:
անելով վերջապէս որ այս բոլորը չի օգնում՝ նոր
իհրներէն հազարապետը դրում է իւր նշանաւոր նա-
սկը: Սակայն մի կողմ թողած այն, որ Եղիշէն ինքն իրեն
սկասում է՝ երկու անգամ կրկնելով մոգերի խորհուրդը
կրօնափոխութեան գործը արդէն տարիներ առաջ
խուած, երեք աշխարհի այնուձին այդ իսկ նպատակով
երեւ տուած, վերջին անգամ Քուշանաց դէմ գնալուց
ուջ բոլոր հպատակ ազգերին մոգական կրօն ընդուն՜

լու հրաման արձակած ցոյց տալով, — նոյն իսկ այդ վեժ պատերազմի և նորան հետևող դէպքերի նկարագրելով մի կերպ չի կարելի կենդանի, ժամանակակից իրականութեան հետ հաշտեցնել, և ըստը, դեռ Միհրներսէհի մակե պատասխանը, հայ նախարարներն ազգունիք կե չուելը, հաւատն ուրանալը և Հայաստան վերագառնել վրան աւելացնելով՝ մի տարուայ ժամանակամիջոց տեղաւորել: Պարզ է, որ եթէ նա իւր հռետորական պ ուեստը փայլեցնելու և առաջը դրած խնդրի կարեւոր թիւնը բազմացնելու համար չի ստեղծում շատ բն գոնէ ժամանակները շփոթում է և գուցէ ուրիշ հանգ մանքներում կատարուած դէպքեր այստեղ փոխադրու Գիտե՛ք օրինակ, որ քրիստոնէսներին հաւատուութե րթեան դրդելու համար նորա նկարագրած այնպիսի ջոյները, ինչպէս աւագ իշխաններին ստորացնել, ստոր ըին բարձրացնել, թոշակներ կապել և այլն, Վարդան պատերազմից յետոյ են տեղի ունեցել: Ակներև է և որ եթէ Հայոց այրուծին առաջուց արգելքի տակ դրու լինէր Պարսկաստանում և հաւատի համար չարչարանքն ենթարկուած, նախարարներն այնքան պարզամիտ գտնուէի, որ յետոյ առանց այլևայլութեան ազգո գնային, ծուղակի մէջ ընկնէին և նոր մասծէին, թէ պէս իրենց հաւատն ուրանալով՝ հայրենիք վերագառ ու ապստամբելով պաշտպանուեն Յողկերտի բռնութի դէմ:

Մնում է ուրեմն հեռակէլ Փարպեցուն և ընդու որ առաջին անգամ մոգական կրօն ընդունելու առա կութիւն եղել էր հայերին այն հրովարտակով, որ գրո ինքը թագաւորը՝ Միհրներսէհի խորհրդով (և ո՛չ Միհէ սէհ): Փարպեցին յառաջ է բերում թէ այդ հրովարու և թէ հայերի տուած պատասխանն բովանդակութ միայն, մինչ Նղիշէն ամբողջական գրութիւններ է բել հասցէով ու ստորագրութիւններով մէկ տեղ, և համ աութիւնը ցոյց է ապլիս, որ Փարպեցին դարձեալ ս մօտ է իրականութեան, որչափ և Նղիշէի բերած առեւտուցի ղիւանական վաւերութիւնների կերպարանք աւել բաւական միամիտ է Փարպեցու տուած

ատրուութիւնը, որով նա այս աղէտալի բանակցութեան
ն շարժառիթ համարում է Վարազդադան Սիւնու
ատուերացութիւնը: Վերջինս Վասակ Սիւնի Հայոց
զպանի փեսան լինելով՝ գտնուել էր նորա հետ, Պար-
զուռն էր դիմել և մոգական կրօնն ընդունելով՝ յոյս
էր վրէժ առնել իւր աներից: Այս օրինակն իբր թե-
րել էր Պարսից հաղարապետին այն միտքը, որ կարելի
նախ հայերին և ապա ըստը հպատակ քրիստոնեանե-
մոգութեան դարձնել, որով և համոզել էր թագաւո-
գրելու յիշեալ հրովարտակը: Սակայն նոյն իսկ Փար-
յուս ուշադրութիւնից չեն վրիպում ժամանակի քա-
ւական պայմանները, որոնց մէջ Յնունդ առաւ այսպիսի
շնորհաձակ ծրագիր: Յազկերտի օրով ինչպէս Սասանեանց
անութիւնը, այնպէս և նորա հետ զուգընթացաբար
ւաջ եկած և զարգացած մոգութիւնը իրենց զօրու-
ան գազաթնակէտին էին հասել: Նախորդ թագաւոր-
ի ժամանակ փորձեր շատ էին եղել, որ ո՛չ միայն
երբ, այլ նաև Պարսկաստանի խորքերում գտնուած
ստոնեաներ՝ հագով իրենց շատ աւելի մօտ էին զգում
ստոնեայ արևմտեան կայսերութեան, քան իշխող
տութեան, մինչև անգամ սոցա մէջ պատերազմ եղած
պէում ակներև համակրութիւն էին ցոյց տալիս առա-
ին և ուրախանում նորա յաջողութիւնների համար:
ու պետութիւնների դարաւոր մրցումը Հայաստանի
հար վերջացած կարելի էր համարել այժմ և Պարսից
անութիւնն ընդ միշտ հաստատուած նորա մեծագոյն
ի վերայ: Ի՞նչ զարմանք ուրեմն, որ յաղթութիւն-
ով յղփացած ու օտար աղբիւրներից ևս իբրև մոգա-
կրօնի ջերմեռանդ պաշտպան յայտնի Յազկերտը՝
արատև պատերազմներով իւր պետութեան արևելեան
հմաններն ապահովացնելուց և այդպէս ամբողջ երկիրը
ղաղացնելուց յետոյ, մտածէր ըստը հպատակ աղբե-
նոյն կերպ երկրպագութեան բերել մոգական ատրու-
ի առաջ, ինչպէս խոնարհած էր տեսնում իւր արքա-
ւան գայիսոնի ներքոյ. կամենար դորանով մանաւանդ
էլ պետութեան արևմտեան սրհմանների վերայ գտնուող
ստոնեաների հարևան զօրեղ քրիստոնեայ երկրի հե:

կապող ներքին կապերը և սերտ կերպով միացնել երկրի հետ. վերահաստատել գոնէ այն յարաբերութի որ կար հայերի և պարթևների մէջ քրիստոնէութի առաջ, երբ Հռովմայեցիների հպատակ համարուած հա իրենց ընական հակումներով միշտ դէպի արևելք թեքուում: Գուցէ Վարազդադանի ուրացութիւնն և փոքր դեր խաղացել է այն տեսակէտից, որ կամեցն նորանով սրտալ և ընկճել նախ Վասակ Սիւնուէն՝ Հայ տանի ամէնից զօրեղ իշխանին ու կառավարչին, այդ միջոցաւ միւս նախարարներին:

Յամենայն դէպս ըստ Փարպեցու թագաւորի՝ մանը յայտնուել է սկզբում մի պարզ առաջարկի ձ գրի են առնուել Պարսից կրօնի տարբերը, որ հրովարտ հետ ուղարկելով՝ առաջարկուել է ընդունել այդ «ալ և կշիւ օրէնքը», և թողնել այն «սուտը և անօգու որ պաշտում էին հայերը, պատուիրելով այնուամենս իրենց օրէնքը նոյնպէս գրել և արքունիք ուղարկել: Ի հոգևորականութիւնն ու իշխանները ժողով կազմեցին առթիւ Արաաշատում և նոյնչափ պարզ և կտրու պատասխանով կամենում էին միանգամից փակած լինողը: Նոքա առարկում են, որ ինչպէս իրենց պա է ըստ մարմնաւորին ամենայն հաւատարմութեամբ՝ սից թագաւորին ծառայել, այնպէս և ըստ հոգև միակ ճշմարիտ Աստուծուն երկրպագել. աւելորդ համարում երկու կրօնների քննութեան մէջ մտնել մոյական կրօնի մասին գրուածը ըսնում կարգում նորա ինչ լինելը առաջուց իմանալով և ի յարգանս գաւորի չկամենալով նորա անհեթեթութիւնը ծաղրի առ կայ դարձնել, ո՛չ էլ քրիստոնէական կրօնի մասի գրում, սրպէսպի աւիթ չտան մուսուանդ անհասկացողին նորա սրբութիւնն անարգելու: Այս կէտում յ կապէս շատ սարբեր ոգի ունի եղիշէի յառաջ բն պատասխանը՝ մի ընդարձակ յիշատակարան, որ պատու որ սեղ կարող է ընել եկեղեցական գրականութ մէջ՝ իբրև մաքուր աւետարանական հաւատքի և հաս տուն բարոյական համոզումների արտայայտութիւն, և անաբար արտայայտութիւնը այն հաւատք

ժողովուրդները, որոնք կռուել ամբասել էին երկարատև
մեկուկան պատերազմները մէջ, և ո՛չ թէ նոցա սկզբում
առաջադի Ժողովականների ձեռքով բառ առ բառ այս
առաձգքը թելադրել: Այսպէս թէ այնպէս պատասխանը
որտէ որտէ և համարձակ էր. հետևանքն այն եղաւ, որ
Վրաց, Վրաց և Աղուանից նախարարները տրքունիք կախ-
ուցան և մեծ սպառնալիքներով հրամայուեցաւ նոցա
«Ետեզ» ենթարկուել անպայման թագաւորի հրամանին,
պակաս կրօնն ընդունել: Նախարարները մտածեցին, որ
թէ ընդդիմանան՝ ո՛չ միայն իրենք չարաչար կտուգեն,
չալ իրենց երկրներն անտէր կմնան ու օտնատակ կլինեն-
տակ որոշեցին առերես հնազանդել, մեծ դժուարու-
եամբ և միջնորդներ ձգելով կարողացան համաձայնեցնել
քա Վարդան Մամիկոնեանին, երգուեցին աւետարանի
Յրայ՝ հայրենիք վերադառնալուց յետոյ արիւն չինայել
աւատի պաշտպանութեան համար, ապա թէ յօժարու-
իւն յայտնեցին կրակատուն երթալու, և պատիւներ ու
նծաներ ընդունելով ուղևորուեցան դէպի իրենց տեղերը:
այց երևի Յազկերտ ինքն էլ շատ զստակ չէր նոցա ան-
կեզծութեան վերայ, որ իւր մօտ պատանդ պահեց Վրաց
շուշա Բռեշխին և Հայոց մարզպանի երկու օրգիններն:
Նախարարների հետ Հայաստան էին եկել նաև բաղ-
աթիւ մոզեր, որոնք նոցա արդէն կրօնակից համարելով՝
ոցս ունէին նոցա օգնութեամբ ատրուշաններ կանգնեց-
ելու երկրի դիւաւոր կենդրոններում և Ժողովրդին հեշտ
երպով դարձի բերելու: Բայց հայ Ժողովուրդը ո՛չ միայն
ոցա երեսը տեսնելու տրամադրութիւն չունէր, այլ և
ախարարներին ընդունեց իբրև օտարացածների՝ իրենց
ստանեաց գիբրը վերադառնալու անաքժան ուրացողնե-
ն: Լացով ու սղքով էին դիմաւորում սոցա ամէն տեղ,
սա անգամ յայտնի թշնամանք ցոյց տալիս: Տեսնել
որազատների վիշտը, սաօրադրեալների արհամարհանքը,
օղովրդական ընդհանուր մեղադրանքը, և սափալուծ
նել կեզծելու, ապելի կրօնի պաշտօղ ձևանալու՝ շատ
անք պիտի դար հարկաւ հայ նախարարներին, մանաւանդ
հնապիներին, որոնք մանկութիւնից պմնախնամօտ
թիտօնէական դասախարակութիւն էին ստացել, էնչպէս

օրինակ Վարդան Մամիկոնեան: Սա չկարողանալով տակ
այսպիսի դրուժիւն, իսկ յայտնի ապստամբութեան հետ
հարկաւոր ոյժ ու պատրաստութիւն իւր երկրի մը
չգտնելով՝ ժողովեց իւր հարազատներին ու մերձաւոր
ընն և առաջարկեց՝ տուն, կայուածք, ամէն ինչ թող
և Յունաց բաժինը գաղթել: Սակայն մինչ նա իւրայինն
ըով այս պատրաստութեան վերայ էր՝ Վասակ մարզպան
ու այլ իշխաններ իմացան, ժողովուեցան, խորհարդ արեւ
Պարսկաստանում արած ուխտը նորոգեցին և աւետարան
կրքելով մի քանի աչքի ընկնող քահանայներ և իշխան
ներ ձեռք սուիւն, ուղարկեցին, որ նորան համոզեն, թէ
իրենք ամէնքը պատրաստ են միաբան սիրով ու զօր
թեամբ հայրենի հաւատքը պաշտպանելու: մինչ էլ
Մամիկոնեանք, որ այսպիսի գործերում սովորաբար աւս
նակարգ տեղ էին բռնել՝ թողնէին հեռաւայնին, իր
ուխտը կքանդուէր և ամբողջ աշխարհին ու եկեղեց
մեծ զրկանք կլինէր: Վարդան համոզուեցաւ, թողեց
մտազրուժիւնը, վերադարձաւ Հայոց բանակատեղի
նախարարներ հետ միաբանելով, իբրև զօրաց հրաման
տար՝ զիպող աւթի էր սպասում, ապստամբութ
գրօշը բարձրացնելու:

Գ. Հայոց ապստամբութիւնը եւ երկպառակութիւնը 1
սեպտեմբերի մեջ:—Փարպեցու նկարագրութիւնից երևում
որ հայ նախարարները միաբան լինելով այն կէտում,
պէտք է զիմադրել Պարսիկներին և թոյլ չտալ բռնի
գահան կրօն մտցնելու հայերի մէջ, տարբեր հայեացք
ունէին զիմադրութեան եղանակի նկատմամբ: Ու
անտանելի համարելով ուրացութեան քօղի տակ մն
պատրաստ էին, հողեւորականութեան և նորան հետ
բազմութեան հետ՝ օր առաջ յայտնի ապստամբութ
գիմել և ու է գնով իրենց վերայ եղած արատը մաք
ուրիշները, որոնց գլուխ Վասակ մարզպան, կհամեն
երևի ըստ կարելւոյն երկար մնալ նոյն քօղարկեալ դ
թեան մէջ; առերես համակերպել մոգերի հետ և զի
ժամանակի սպասել, մինչև կարելի լինէր կամ Պար
սկաստանի համոզել՝ յետ առնելու իւր անտեղի
բռնական ազատութիւն շնորհելու,

Պատից օգնութիւն գտնելով և ապստամբելով՝ կրօնական
ապստամբեան հետ նաև քաղաքական ազատութիւն ձեռք
բերել: Յայտնի է յամենայն դէպս, որ ժամանակի քաղա-
կական պայմանները խիստ աննպաստ էին ապստամբու-
թեանը փութացնելուն, և Փարպեցին ինքը փաստեր է
առաջիկա կասկածելու այն մասին, թէ յիշեալ երկրորդ
ապստամբի նախարարները սկզբից և եթ սրտով յարած են
ապստամբել մոգութեան և նենգաւոր խորհուրդներ ունեցել,
այնպէս պնդում է նորա հետ մանաւանդ առանձին թա-
մարով Նղիշէն: Նա վկայում է նոյն իսկ, որ միւս խմբին
ապականողներն էլ բոլորեքեան զուտ դադափարական
ապստամբերով չէին առաջնորդուած, յիշելով գոնէ գլխա-
ւորներէից մէկի՝ Վահան Ամատունու համար, թէ Վասակ
ապստամբի հետ ոխ ունէր և աշխատում էր ապստամբու-
թիւնը արագացնել՝ միայն նորա համար, որ մարզպանը
մեջտեղ տուժէր: Իսկ վերջինս յերաւի ամէնից աւելի
պատճառներ ունէր զգուշութեամբ շարժուելու: Զէ՛ որ նա
էր երկրի կառավարիչը և պատասխանատուն թագաւորի
առաջ անցած դարձածի համար. չէ՛ որ նորա երկու որ-
դերը պատանդ էին թագաւորի մօտ և Յազկերտի նման
մի դաժան բռնաւորի համար ոչինչ չարժէր՝ չնչին կաս-
կածից նոցա գլուխները կտրել տալ: Փարպեցու պատմե-
լով՝ այս պարագան լաւ ըմբռնում էր օրինակ ուխտեալ-
ների պարագլուխ Վարդան Մամիկոնեան, ուստի դէմ էր
քնում Վահան Ամատունու սատրանքներին և իւր կողմից
քանի չէր խնայում ապստամբութեան խորհուրդը հնա-
բաւոր չափով ծածկուած պահելու: Այս այսպէս լինելով
եթէ Կորիւնի վկայութեանը, որ թէպէտ ս. Մաշթոցի
վարքը գրել է Վահան Ամատունու մահից՝ ուրեմն և
Վարդանանց պատերազմից յետոյ, և Վասակի բոլոր
արարքներին տեղեակ եղել, այնուամենայնիւ, ինչպէս
առաջ ակնարկեցինք, մեծ գովասանքով է խօսում նորա
մասին, — առանձին կարեորութիւն իսկ չտանք, ի նկատի
ուրեմնալով, թէ ինչպիսի մեծ գովասանքով է խօսում նա
միաժամանակ Վահան Ամատունու մասին, դարձեալ պիտի
խոստովանինք, որ մեր պատմութիւնը շատ խիստ գուցէ
և բոլորովին անարդար, դատառտանի է ենթարկել Վա-

սակին՝ նորան իբրև մի հրէշ և ուբացողների տէպար : կայացնելով : Հաւանականաբար շատերը, որոնք արգար անուռն են վաստակել՝ նորա տեղ լինելով, նորանից ս բեր ընթացք չէին ըռնի : Եթէ նա առաջիններէց մէկն որ արգելք եղաւ Վարդան Մամիկոնեանի գաղթել նորա համար չէր երևի, որ մտքում գրած ունէր աշխարհը մոգութեան դարձնել և ինքն էլ մոգ մնալ : ուխտեալներին առպարիզից հանելով՝ կատարեալ լինել այդ աշխարհին : Մոռանալու չէ նաև այն, որ ի երկու պտտանգ որդիները գերեալ և ուխտապահ նա բարների թւում էին Վարդանանց պատերազմից յի իսկ նորա երէց որդին՝ Բաբգէն, Վահան Մամիկոնի գլխաւոր աջակիցներէց մէկն էր և մինչև վերջը հաւատ ըմ մնաց նորան :

Երկպառակութեան սկիզբ դրուեցաւ անշուշտ ժամանակ, երբ Վարդան և ուրիշ իշխաններ՝ նկատի նելով, որ իրենց հաւատարացութեան աւերեալ լինի հայերի մէջ ամենուրեք մոգերին ցոյց տուած արճա հանքը երկար ծածուկ մնալ չէր կարող, կամ որ վե ներս իմաց տուած կլինէին արքունիքին իրերի իսկ դրութիւնը և մի նոր ծանր փորձանք կը երէին : Գլխին, հոգևորականութեան հետ մէկ տեղ, Վաս ծածուկ, խորհուրդ կազմեցին, թէ ինչպէս հրապ հանեն իրենց ապստամբութեան ծրագիրը : Թէպէտ յի նոցա կասկածը մարդպանից այնչափ մեծ էր, մինչ չ չար մահով սպանել տուին ոստանիկին, սր գնացել խորհրդի մասին յայտնել էր նորան, բայց դարձեալ չկայ ընդունելու, թէ այն պատճառաւ էին կասկա որ նորա նենգաւոր և սրտանց ուբացող լինելու մողուած էին : Բաւական էր, որ նորա՝ իւր որդւոց գիրքի պատճառով, ապստամբութիւնն արագացն հակառակ լինելը գիտէին, ուստի պիտի մտածէին, իւր ունեցած մեծ ազդեցութեամբ կարող էր իրենց գիրք խափանել : Եթէ նա սկզբում այդ չտուաւ, այլ խորհրդներէ հետ միաբանելով՝ երդուեց ու իւր որդւոց աւերապարանի վերայ, որ պէտք է պաշտ ն հաւատը, եկեղեցի գնաց, միւսները

կողմ ձգեց ուրացութեան դիմակը և սկսեց պատրաստութիւններ տեսնել Պարսիկներին դիմադրելու համար, ւցէ յերաւի հանգամանքների ճնշման ներքոյ այդպէս բռնեց, ստիպուած, մինչ արդէն մտքում գրել էր տանի բանակցութեան մէջ մտնել սրբունիքի հետ և որդիների կեսանքն ու իւր իշխանութիւնը ապահովել ի դերև հանել ապստամբութեան խորհուրդը:

Յամենայն դէպս ապստամբութիւնը ծածկել այլ ևս բերի չէր: Մինչ նախարարները եկեղեցում երգում էին օւմ և ուխտ հաստատում, ամբօրը յարձակուել, ատշանը կործանել և մոգերին ձերբակալել էր, որոնց մեծ օրն յետոյ ոպանեցին: Պէտք էր այդ բոլորի համար տասխան տալ թագաւորին, և շատ հաւանուկան է, Վասակ շտապեց գրել այս մասին արքունիք, մեղքն իշխ վերայ ձգել և իւր անձն արդարացնել: Ետտ հանական է, որ նա դաւաճան դիտաւորութիւններով օրգան Մամիկոնեանին՝ Խորէն Խորխոռունու, Արշաւիր մուրազանի և ուրիշ իրենց հաւատին առանձնապէս լատարիմ և ջերմեռանդ ճանաչուած նախարարներին օ Աղուանից աշխարհն ուղարկեց, իսկ իւր սեբերիմ նամի Վահան Ամատսւնուն քաջարի շմայեակ Մամիկոնանի հետ դեսպան կարգեց՝ կայսեր մօտ գնալու և իր օգնութիւնը խնդրելու համար, հեռացնելով այդպէս իրեն բոլոր նոցա, որոնք լուրջ խոչընգոտներ կտրող էին նել իւր ապագայ ձեռնարկութիւնների դէմ: Ստեփան է ի նկատի ունենանք, թէ սրջափ վտանգաւոր խաղ էր իր կողմից իւր կնքով գորշմած թղթեր ուղարկել Յուսկ կայսրին և շայաստանի սահմանակից նահանգների օրը կիսանկախ իշխաններին՝ հրաւիրելով նոցա զինուորութեամբ օգնել հայերին Պարսից դէմ ապստամբելու մար, մի խաղ, որը բացուելով կարող էր նորան շատ քնք նստել, ինչպէս և իրօք թանգ նստեց վերջում և իր կորստեան պատճառ եղաւ, ոպա պիտի մտածենք, նա իրկպպէս երկզիմի դիւք էր բռնել: Նթէ տեսնել, ոպասած օգնութիւնը ստանում են արկմութեանց, կարէին ապստամբութեան գործը յաջողութեամբ գլուխ տել և Պարսից լուծը թօթափել, գուցէ արդւոյ հ:

ու այլ կողմնակի նկատումներ մի կողմ կզնէր և ան
նայն եւանդով ձեռնամուխ կլինէր այդ գործին, որ
իրեն պէտք է հասնէր փառքի մեծագոյն բաժինը: Ինչ
եթէ ո՛չ մի կողմից օգնութիւն չգտնէին և յաջողութեամբ
յոյսը կարուէր, այն ժամանակ բացարձակապէս կգտնուէին
ճանէր իւր ուխտակիցներին և հաւատարմութիւն թաւա
տարով Պարսից արքունիքին՝ կարգարանսը նորա առաջ
կամ թերևս աւելի մեծ պատուի ու իշխանութեան
կարժանանար: Իսկ իրերը շուտով այնպիսի ընթացք առն
ցան, որ դժուար չէ հասկանալ, թէ ինչո՞ւ նա թող
առաջին ծրագիրը, եթէ ունեցած համարենք այն, և գե
րկրորդը հակուեցաւ:

Վարդանի մղած առաջին ճակատամարտը Պարսից
դէմ Աղուանից երկրում, Կուր գետի ուփին, շատ յաջո
ղ էր: Մնայելով սր թշնամիներն անհամեմատ առաւել
թուով իւր փոքրիկ զնգից՝ կատարեալ յաղթութիւն
տարաւ նա, ցրուեց ու նոցա դուրս քշեց դաշնակա
քրիստոնէաների երկրից, ոնցաւ Կուր գետը և մինչև
պահակը հասաւ, որ Պարսից իշխանութեան հիւսիսային
սահմանը պաշտպանում էր Հաներից, կոտորեց պարսի
պահապաններին և ըսնակցութեան մէջ մանելով Հաներ
հետ՝ կարողացաւ դաշն հտոտատել սոցա հետ, խառնու
առնել, որ օգնութիւն հասցնեն Հայերին Պարսից գեղը
Գորա փոխարէն կատարեալ անյաջողութեան հանգիստ
կայտեր մօտ ուզարկուած դեսպանութիւնը: Թէպէտ
կայսրը վախճանուել էր 450 թ.ի ամառը՝ հենց այն ժամ
մասնակ, երբ Հայոց դեսպանները ճանապարհին պէտք
եղած ինէին. նորա յաջորդը Վարկիանոս շատապէս կր
բաճատատել խաղաղութիւնը Պարսից հետ և զբազան
էր արեմուսքում այնպիսի խնդիրներով, որ ամեն
տրամադրութիւն չունէր հայերի պատճառաւ: Ժանք գե
տերազմի մէջ մտնելու: Հայ դեսպանները աւս ժամանակ
մայրաքաղաքում ղեգերելուց յետոյ ձեռնուենայն պէտք
վերադառնային: Այդ դէպքում զուր էր օգնութիւն
սալ նաև Հայաստանի արեմտեան և հարաւային սահման
նակից նահանգների իշխաններից: Հաւանակամաբար
գոտ կայտեր մահը լսելու ց և դորա հետևանքները կշռել

տոյ միայն Վասակ բացարձակ գերպով դրժեց տուած նստին: Նա շուտով միտցրեց իրեն հետ Հայաստանում ացած նախարարներին, գրաւեց բերդերը, Մամիկոնեան, մասաբախան և այլ հակառակորդ: Իշխանական տահմերի նկահասուակ զոււակներին ժողովեց և իբրև պատանդ նեաց երկրի բերդերը իոխագրեց. այդպիսով հաւաքմութեան ամէն տեսակ երաշխիք ընծայեց Պարսից սգաւորին՝ և շտապեց յետ նուաճել երկիրը նորս մար:

Երբ այս բոլորը լսում է Վարդան, շտապում է ըկաւ իւր ընկերներով և գորքով Հայաստան վերագաւառ: Փարպեցու պատմութիւնից պարզ չի երևում, թէ յարարեբութեան մէջ էին այնուհետև երկու հակասեկ կողմի նախարարները: Նոքա սր և է ընդհարում չեն տեսում, իրար դէմ չեն ելնում իբրև երկու պատերազմ ըմնակներ. այլ վերև նկարագրածի պէտ իբրև երկու կաւաւակ կուսակցութիւններ են ներկայանում, սրանցից յաքանչիւրը տարբեր քաղաքականութեան էր հետևում սող պետութեան նկատմամբ: Ուխտագրութիւնը՝ պագլուխը Վասակ չի քարտղում. թէ պէտք է մոգութիւն ղուանել, այլ մարդիկ է ուղարկում ամէն կողմ, քահաներ է ուղարկում և հաւատացնում ժողովրդին, թէ չը խոտտում է ընդունել թագաւորից, որ քրիստոնէութեան պաշտամունքը բոլորովին ազատ կթաղնուի և մինչդեռ տեղի ունեցած ապստամբական շարժումները կնկնին, յորդորելով միայն՝ չհետևել Վարդանին և կորստեան ստանել երկիրը: Խաբէութիւն էր արգեօք այդ հաւատացումը նորս կողմից, դժուար է հաստատ պնդել: Ըցէ յիբաւի Յազկերտ տեսնելով, թէ ինչպիսի ընդարակ ծաւալ ստապաւ տայտամբութիւնը, և աւելի ծանր տնամնքներից վախենալով՝ զիջել էր և պատրաստ էր յետ բցնելու կրօնափոխութեան հրամանը, ինչպէս և յետոյ բցրեց: Յակայն Վարդանի կողմնակիցները պատճառներ տնունէին չհաւատալու եղած խոտտումներին: Նարն փորձում նոքս Պարսից նենգութիւնը և մի անգամ քա ղորքի դէմ ուրքը ձեռքին կուտելունց յետոյ՝ աւելի տաւաւոր պէտք է համարէին. դարձեալ ուտըր ձե

նոցա դէմ ելնել և կամ իբրև յազիժական խաղաղուի պայմաններ թելադրել: կամ ուզնիւ մահով վկայել ի սուրբ հաւատի ճշմարտութիւնը, փոխանակ ստորանո և անագորոյն բռնաւորից գիտութիւն հայցելու: Եւ պ մտութիւնը այս անգամ էլ պէտք է ապացուցանէր ինչ ուրիշ շատ անգամներ, թէ իրաւունքը նոցա կողմն արնք իրենց խղճի և համողման ձայնին էին հետև որոնք նուրբ հաշիւներ չէին անում և սառը գառով թեամբ անձնական շահերը նախատեսում՝ այնպեղ, պարտաճանաչութեան զգացումը պարզ կերպով լրագրում էր անելիքը և սգւորութիւն ներշնչում:

Ե. Աւարայրի ճակատամարտն ու անվիրակաճ հետեւ Գերբ.— Դժուար է որոշել, թէ ինչպիսի՞ գիւրք էին բռ ուխտանենդ նախարարները պատերազմի նախօրեկին և մասնակցութիւն ունեցան բուն պատերազմի կամ ոչ հետևող անցքերը մէջ: Փարսեցու պատմութիւնից ո նում ենք միայն, որ ս. Վարդան Աղուանից երկրից վե զառնալուց յետոյ առանձին մի գործի չձեռնարկեց, իւր հետ եղած իշխաններին ու զօրքին թոյլ տուաւ ի աները ցրուել և վերահաս ձմեռն անցկացնել՝ սպաս որ գարնան սկզբին անշուշտ Պարսից զօրքը կգար ա սամբուլութիւնը ճնշելու համար և հարց կլինէր նորից զսվտել և ուղիմագրաւել: Հաւանականորէն Վաստակ մ պանն ու ուխտանենդ նախարարներն ևս իբեհնց եր ներն էին քաշուել և սպասում էին իրերի վախճանին պատերազմից աւաջ ուխտապահների հետ որ և է լ հարում ունեցան և ո՛չ յետոյ իրենց բերգեքից ի մինչև որ պարսիկները տիրեցին կատարելապէս Հայոց խարհին և իւրարանչիւրը նոցանից շտապեց իւր գր արդարացնել: Բոլոր այն թշնամական գործողութիւնն որ վերագրում է Եղիշէն Վասակին ու իւր ընկերն ինչպէս և այն աւերածութիւնները, որ իւր գործ Վարդան աւխտանենդներին պատժելու և մագութ ոչնչացնելու համար՝ ուշ ժամանակի պատկերացու պէտք է համարուին: Ուխտանենդները հարկաւ ի երկրի թշնամիները չէին և ո՛չ մի պատճառ չունէին ռ թելու: այն նախարարներին, որոնց մէջ ունէին մտա

Պատաններ, ցեղովիկներ ևլն. այլ միայն անձնական նկատ-
ւածներով առաջնորդուած՝ անխորհուրդ էին համարում
անտեղեկ այնպիսի շարժման, որից օգուտ չէին ուրա-
ւաւ: Նոցա պատճառաւ մեծ շարիքը հենց այն էր,
ժողովրդականութեան ուխտը քակտելով՝ ուխտապահները
քաղաքովին ջլտտեցին և նոցա ձեռնարկութիւնը սկզբ-
աւել եթ անպաշտօնական դատապարտեցին, մինչ եթ է
ժողովրդականութիւնը պահպանուած լինէր և ամբողջ եր-
բայի շնչով իւր հաւատի պաշտպանութեան համար
Պառնի գէտ ելնէր՝ գուցէ նայն իսկ պատերազմի չհաս-
նայր: այլ Պարսից թագաւորը մի անխորտակելի զօ-
րութիւն տեսնելով իւր դիմաց և չկամենալով զուր տեղն
կորել իրեն հպատակ ու հարկատու մը երկիր՝ տեղի
տար և քրիստոնէութիւնը ազատ կթողնէր, հայերի հա-
տաւելի ձեռնառու և պատուաւոր պայմաններով, քան
ուր վերջը՝ այնչափ կտորածներից և աներածութիւն-
ներից յետոյ:

451թ.—ի զատիկը գեռ նոր էին կատարել հայերը,
և բար հասաւ, որ հայաստանի հարաւարեկելեան կող-
մէն Պարսից զօրք է գալիս և մտել է արդէն չեր ու Զար-
նազ գաւառները: Հայոց Սպարապետը ս. Վարդան
Պապեց ուխտապահների գնդերը իւր մտ ժողովել և
նամու գէտն արշաւել, որպէս զի միջոց չտայ նորան
երի խորքը մտնելու: Առանձաք անուսով մի տեղուհի
նատունեաց ազգից փոքրիկ հեծելազնդով նա առաջ ու-
րիկեց, թշնամու զօրութեան և դիրքի մասին ճիշտ տե-
ղութիւններ ստանալու նպատակով, որ և ընդհարուե-
լ Պարսից վերջապահների հետ յաղթութեամբ վերա-
արձաւ և իւրայիններն աւելի խրախուսուեցան և քաջա-
բուեցան: Պարսից զօրքը Մուշկան-Նիւսալուաւերս զօ-
րաբար առաջնորդութեամբ արդէն Արասզ գաւառն էր
տնել և Տզմուս գետի հովտում, Աւարայր գիւղի մօտ՝
մաւր դիրք գրուելով բանակ դրել: հայերն ևս եկան
հրետիկոստէի նախորդ ուրբաթ օրը դիմացը բանակեցան:
այս բանակի մէջ էր ս. Յովսէփ հայրապետը ս. Ղևոնդ-
յեցի և ուրիշ բազմաթիւ հոգևորականներ ի հետ, որոնք
որք առաջ երեկոյեան ժամերգութիւնը հանդիսապէ

կատարեցին և ամբողջ գիշերը հսկուեմով անցրին. իսկ Աննի իւր ճարտարաբան լեզուով քարոզում ու յօ էր կարգում նոցա՝ անվեհեր առաջ դիմել, նահատակեան պահն ընդունելու: Առաւօտեան լքատաբացին բողջ զօրքը ս. հաղորդութիւն ընդունեց, և այնպէս հոսպաւագինսձ, հոգևոր յաղթանակի յաւսով՝ պատեմի պատրաստուեցան: Ա. Վարդան իւր զօրքը երեք ըստոնեց. միջին մասն ու աջ թևը յամենեց իւր է պլխաւոր համհարզներին՝ ներշապուհ Արծրուհուն և խոսուհի Խորէն մախազին, իսկ իրեն պահեց ձախ: Զնայելով իրենց թուի անհամեմատ ոտկաւութեան նամինքի հանդէպ՝ հայերը մեծ ոգևորութեամբ յակում գործեցին և սկզբում յաջողութիւն ունեցան. երբ մի մտոր դաւաճանեց և ի փախուստ գարձաւ՝ լքառաջ եկաւ նոցա շարքերում, որից օգտուելով պալները ամէն կողմից վրայ տուին, շատերին առանկ խողխողեցին, շատերին էլ հալածելով ձերբակալեցին կոտորեցին: Պատերազմի դաշտում իբրև քաջ նահատակ ընկան՝ ինքը Մեծ սպարապետը, Կարմիրն. Վար Խորէն Խորխոսուհին և ուրիշ եօթն տչքի ընկնալ իջներ: Իսկ բոլոր սպանուած հայերի թիւը մեր տղաները հաշուաւ են 1036, թշնամիների կողմից ընկած մարելով 8544 հազի:

Այսպէս, անյաջող ելք ունեցաւ պատերազմը յերի համար, բայց մեծ էր նորա պատմական նշանութիւնը և յարատև նորա թողած բարոյական ազգութիւնը: Զուր անգը չէ, որ Հայոց եկեղեցին այս պրտողմում գոհուած բոլոր 1036 վկաներին սուրբերի կգտնեց և տարէչտարի առանձին հանդէտով տօնս նոցա յիշատակը. պատահականութիւն չէ, որ Ե պատմութեան նման մի ոգևորեալ գրուածք յառաջ այս արատրոյ կարգի նահատակութեան տպաւութեան ներքոյ և անսպառ ոգևորութեան աղբիւր ձու գարեդար յաջորդող սերունդների համար, ս. դանի անունը գործրեց քաջութեան, վեհան թեան անյողողը հաւատոյ և աննկուն հայրենաստեան տիպար հերոսի սնունդ: Վարդանանց պատ

Բարձր մի անօրինակ գործ էր ասիական հողի վերայ՝ ան-
բարձր բռնութեան և ստորաքարչ ոտքիութեան մթնոլոր-
ում: Նա ապացուցեց որ իբրևուրեք մշտա գորեղինը չէ,
Եթէ մէկը պատրաստ է աւելի շուտ իւր անձը դնել,
Քստից, փառքը՝ ամէն ինչ զոհել, քան տեղի տալ
նրութեան, կնշանակէ նորա մէջ մի ոյժ կայ, սրի հետ
չիւ պէտք է տեսնեն ուշխարհի ամենագորեղ բռնաւոր-
քը: Համոզմունքի ոյժը, որ երբ անպարտելի է մնում
Եհտի մէջ՝ այնչափ մեծ ապաւորութիւն է գործում շըր-
եպտաի վերայ, գերմարդկային բնաւորութիւն ընծայում
Եհտաակին և երկնային լուսոյ պատկով վարդարում նորա
գաւը, որչափ տպաւորիչ պէտք է լինէր, երբ ամբողջ
Ժողովուրդ նահատակութեան տպարէզ էր մզում և
գործնակ գարձում՝ ամէն մարդկային հաշիւ մի կողմ
հէջով, ահաւոր թշնամու դէմ խիզախելու: Այն հան-
ումանքը, որ մի բուռն հայեր՝ առանց արտաքին օգնու-
եան և ներքուստ երկպառակուած, Պարսից հոկայակախ
բութեան ընդդիմագրել համարձակուեցան և պարպու-
եան կրելով հանդերձ՝ իրենց հաւատն ու իրենց պատիւը
տշտպանել կարողացան, որ չնայած պատերազմին հե-
ռազ արհաւիրքներին՝ քրիտոսնէութիւնը Հայաստանում
բաւ կըն մնաց և պատերազմում ընկած նահատակ-
քի զուակները նոցա հաւատով մեծացան, մի անջնջելի
աս էր. եկազ ուրունդների համար, որ հայի հաւատը
ըջին ծայր տկարութեան ու նեղութեան մէջ անընկ-
զի պիտի լինէր և անոտուեր պայծառութեամբ փայլէր
սիական խաւար հարկանի վերայ:

Պատերազմից յետոյ պարսիկները հարկու անպատիժ
ին թողնի ապաւորներին: Յազկերտ, ընդունելով Մուշ-
ն՝ շտապեց Ասորմիզգ անաւնով մի պարսիկ մարդպան
որդի, որին հրաման տուա՝ քրիտոսնէութեան պաշ-
ամունքը ազատ թողնել և խաղաղ մթնոցներով ու խո-
մանագ հնարներով յետ նստածէլ երկիրը: Սա տեղ հաո-
չուն պէս թողնէր ուղարկեց ամէն կողմ և հրաւիրեց
պոլքեան, որ հանդիստ սրտով իւրաքանչիւրն իւր
յրապմունքի ետեւից գնայ և կրօնական հաւածանքեօ:

ամենևին երկի: Դ չունենայ: Բայց կային իշխաններ որ
տամբութեան ղեկավարների, որոնց ղեռ ղինու զոր
Թեամբ նուսաճել պէտք էր: Այդպէս՝ ամենափոքանգու
Թշնամի կարող էր համարուել ու Վարդան սպարապետ
եղբայր Հմայեակ Մամիկոնեան, որ Բիւզանդիոնից ուն
նսաճեալն վերագառնալով՝ ճայսց աշխարհի ամուր կողմ
էր ասպաւինել, և իւր շուրջը ժողովելով փոխառակ
իշխաններ և զօրքի բաւական պատկառելի մի բազմ
թիւն պատրաստուեալ էր լուրջ ընդդիմադրութիւն ց
տալու: Մարզպանի կողմից ուղարկուած զօրքը, որին
ուջնորդում էին փոխառականների գերբերին լաւ ո
ղեակ դաւաճան հայ իշխաններ՝ այնպէս անտեղեկալ կ
պով վրայ հասաւ, որ Հմայեակ իշխանն ու իւրայինք
ուսնց որ և է կոսկածի Պարխար լեռներից իջել, մի գ
ղում գիշերում էին: Սաքա լուսաբացին իրենց յանկ
շրջապատուած գոտան Թշնամիներով և թէպէտ անաղ
բեցին ձի նստել ու գէնքը ձեռին քաջութեամբ պաշտ
նուել, բայց երբ մահացու վէրքով ընկաւ ուրին Հմայե
միւսները յուսահատ ցանուցիւր եղան, և ստպարէզը մ
Պարսիկներին: Այնուհետև Արարմիզդ աւելորդ համ
գէնք գործածել մնացած սպասամբ նտխարարների գ
այլ սուտ երգումներով և պատիւ խոստումներով յ
ղեց նոցա ցած բերել իրենց բերդերից և ձերբակալ
բոլորին, որոնց մէջ նշանաւ որ էին ներշաղկուն Ս
բունին, Արշաւիր Կամարակունը, Վահան Ամասունին
Պարսից դուռն ուղարկեց: Ձերբակալուեցան և նոցա ես
թագաւորի առաջ դատուելու ուղարկուեցան նաև
հոգևորականութեան պարագլուխները՝ ու Յովոէփ
Ղևոնդ, ու Սահակ Ռշաւնեաց եպիսկոպոսը, Սամ
Աբրահամ, Մուշէ և Արշէն երէցներ և Քաջմիջ սարկաւ
Ականաւոր սէ յը մնաց այդպիսով երկրում, որ ու Վ
դանի դատը շարունակէր:

Զ. Վասակի դատաստանը եւ ս. Ղեւոնդիոսնց հոսն
կուրիւնը:— Պատերազմից անմիջապէս յետոյ պարսիկ մ
պան նշանակուելը ցոյց է տալիս արդէն, որ Վս
աւելի կարգել էր իւր վարկը Թագաւորի առաջ, քան
իւր գաւաճանութեամբ նոր վստահութիւն գրաւել:

ի երբ կապեալ իշխանների և հոգևորականների ետևից
լին էլ շատապէս Պարսից դուռը գնալ, ո՛չ թէ նորա հա-
տը էր, անշուշտ, ինչպէս Փարսիցիս և նորան հետևող
առաջններն են բացատրում, որ իբր իւր ցոյց տուած
բժամեմ ծառայութիւնների փոխարէն թագաւորական
փառնութիւն ձեռք բերէ, այլ որ ընդհակառակն իւր
տեսութեամբ զիրքը վերահաստատէ: Հաւատարմութեան
նոր նշան և իւր վերայ եղած կասկածները փարատե-
ւ միջոց պէտք է լինէր նորա կողմից նաև Մամիկոնեան
Վամուարական իշխանազուններին Պարսից դուռ ու-
թեկելը, որոնց գերել էր ո. Վարդանի Ազուանից երկրում
անուամբ ժամանակ և որոնց Պարսկաստանում գտնուելը
բառատուում է յետագայ շրջանի պատմութեամբ: Փար-
սիցին յառուջ է բերում կապեալ հոգևորականների և
ասակի մէջ ճանապարհին տեղի անեցած մի միջագէպ,
որ գարձեալ ապացուցանում է, թէ վերջինս աներկբա-
րէի ուրացող չէր դեռ ըստ հայերի աչքում և ամէն-
ին յայտնի թշամական գործողութիւնների ու ազգա-
տաւ արարարքների համար չէր մեղադրուում: Երբ սա-
րցա ետևից հտնում է, իջնում է ձիուց և յարգանքով
լջտնում: ասպա ո. Ղևոնդի հետ մտերմաբար խօսակ-
րչով ուղեկցում է նոցա բաւաճան տեղ, մինչև ինչ մո-
տի իջեանում իւր մօտ ճաշելու հրակիրում: ասպա թէ
տնտնուելիս ո. Ղևոնդ ետևից ձայն է աւելի և կշտամ-
անօք մարդարէանում, որ Վասակ գլուխն ուսերի վե-
ոյ ուջ շայտտուն պիտի չվերագրուած: Այդ մարգա-
տութիւնը եթէ մի կողմից արտայայտութիւն էր այն հու-
ղովունքի, որ ո՛չ մի չարիք՝ առաւել ևս աւետարանով
կրօնած երդման դիմելն ու ո. եկեղեցուն գաւառունելը,
նպատիժ մտնել չէր կարող, միւս կողմից՝ անկեղծաբար-
իւնքէր այն դիտակցութեան, որ՝ դաւաճան իշխանի
ենդութիւնը պիտի բացուէր և Պարսից թագաւորն իմա-
տը, որ նա սկզբում կամակից էր ձգել ո. Վարդանին,
արտամարտութեան համար բանակցութիւն ունեցել օտար-
երի հետ, և միայն հարգամանքների բերմամբ իսխուել
ր ու Պարսից հաւատարմիմ ձեռքելը:

Այսպէս գտնէ կատարուում է գաւառակութիւնը: Ե՛

կապեալ նախարարներն արքունիք հասան և թաղապետ
ասեանի առաջ հանուեցան՝ հարց արուեցաւ. նոցա հար-
կաւ, թէ ինչպէ՞ս էին համարձակել անիրող իշխանութեան
գէմ մպտամբելէ և յն ժամանակ Արշաէի Կամարակոյ
բոլորի կողմից պտտախանելով՝ մի առ մի նկարագրելի
թէ ինչպէ՞ս հաւատու ըստ թեան անտեղի պահանջը թա-
ղապետի կողմից անսանելի գրութեան մէջ էր գրել իրենց
իսկ այդ գրութիւնից ելնելու համար սպաստամբութեան
պարագլուխը—ս. Վարդան պտտախտուել էր առան ա-
կալուած ձգել և մտքով ազգասասնով Յունաց կողմ
գաղթել, մինչ առևրեւոյթ հաւատարիմ մնացած Վարդան
նորան յետ էր բերել ասել, սպաստամբութեան ուրա-
կները և գրոյից սփռութիւն գանելու նպատակով նամակ
ներ աւարակել կայսեր ու այլ իշխանաւորներէ և յալտե-
լուց և Կամարակոյնի խորքերի ճշտութեանը հաւատարի-
նալուց յետոյ մէջանց են կանչում Վասակին, որ մինչ
այդ մեծարանքով ընդունուել էր արքունիքում և իրն
վայել շուքով բազմած էր նոյն ժամին ասեանում. թա-
ղապետը թափում է նորա վերայ իւր զայրոյթը, իբրև
Հայաստանում տեղի ունեցած բոլոր չարեաց ակզնա-
պատճառի և պատասխանատուի, կարգազրուած՝ նորանից
պահանջել պիտական գտնծարանին հոտած բոլոր վնաս-
ները և առանց թոյլ տալու, որ մի խօսք անգամ տակ իւր
արգարայման համար, հրամայում է տեղնու տեղը հանել
նորա վերայից պատուայ նշաններն ու անարգանքը դուրս
վարել: Ըստ Փարպեցու Վասակ այնուհետև մի քանի
տարի մնաց Պարսկաստանում և այտակ էլ մեռաւ՝ իշ-
խանութիւնից ու պատուից զրկուած, իւր արարքները
համար չարաչար զլջալով, բայց ո՛չ բանում և այնպիսի
խայտառակութեամբ ու զարհուրելի ասնջանքներով, որ-
պիսին Նղիշէն է նկարագրում՝ ամենապղտ սասպարէզ
ապով իւր կրքոտ երևակայութեան:

Մինչ այս Միհրնէրէ՛՛հ հազարապետն ևս ասեանին
հարցարննութեան էր ենթարկել կապեալ հագեաբակոյն-
ներին և նոցա համարձակ պատասխաններից զայրանալով
բերանները երկաթէ շղթաներով ծեծել տուել ու բանաբ
գրել: Այնուհետև թէ նորա և թէ կապեալ նախարար-

Քրիստոսը արգելանաց ներքոյ մնացին Վրկան աշխարհում
Զինչև Յաղկերտի թաղաւորութեան ժԶ. տարին, կամ
ՅԹ. թ. քս Այդ թուականին Յաղկերտ, նորից պատերազմի
չկելով Բուշանաց դէմ՝ հրամայեց բոլոր կապեալներին
և ք. ետևից ասանել և բանաստիճել տուաւ նոցա Ապար արշ-
աւարի նիւշապուհ քաղաքի ըերդում: Իոկ երբ մեծ տն-
աջողութեան հանդիպելով, գլխիկոր վերադարձաւ պա-
ռերազմից՝ գրգռուած ըստ մեր պատմիչների մոգերի մո-
հուանդ թելագրութիւններից, որոնք անյուջողութիւնը
չսոց յանցապարտ հոգևորականների անպատիժ մնալուն
էին վերադարձ, հրաման տուաւ, որ սոցա մի առ մի չա-
քաջաց ասնջանօք մահացնեն: Նահատակութեան պոսկի
ընդունեցին ամէնից առաջ Ստմաւէլ երէցն ու Աբրահամ
տարկաւագը, սրանք Աբրահամում սրբազան կրակը հանգ-
ցրած լինելուն համար առանձնապէս ժանր յանցաւոր-
ներ էին համարուում և բանակի մէջ էին: Ապա նահա-
տակուեցաւ Քասենոյ Թաթիկ եպիսկոպոսը, որ միւսներից
առաջ Սարբասան էր տարուած և ժանր կապանքի ներ-
քոյ պահուում էր: Իսկ Վիւշապուհ քաղաքում բռնատու-
կաւածների մօտ թաղաւորը շարժութեան պաշտօնեա-
նիք ուզարկեց՝ պատուիրերով այնպէս հեռացնել նոցա-
կապեալ նախարարներից, որ սոքա չիմանան, թէ ո՛ր և
ինչի՛ համար են ասնում և այնպիսի տեղում նոցա մա-
հուան պատժի ենթարկեն, որ ո՛չ մի քրիստոնէի յայտնի
չլինի, և նոցա նշխարները շաննեն՝ պատուայ և պաշտա-
մունքի առարկոյ դարձնեն: Սակայն երբ հանում էին ըեր-
դից, թէ նոցա և թէ մնացող նախարարների համար շատ
պարզ էր նպատակը, ուստի և վերջին հրաժեշտի ողջոյն-
ներով, փոխադարձ քաջալերութեան ու մխիթարութեան
արտառուչ խօսքերով միմեանցից բաժանուեցան: Քաղա-
քից բաւական աքրածութեամբ հեռու, Քեզիոն անունով
մի գիւղի մօտ, անապատ և քարքարուտ տեղում ժանր
ասնջանքներ կրելով նահատակուեցան այն սուրբերը,
որոնք Ե. դարու ազգային-կրօնական շարժման բուն սգին
էին՝ Ս. Յովակիմ, Ս. Ղևոնդ, Ս. Սահակ Եպիսկոպոս, Ս.
Աբշէն և Ս. Մուչի երէցներ և Ս. Բաջնջ սարկաւազ: Սոցա
և միւս տեղերում նահատակուած ընկերները համար մե

եկեզեցին մի ընդհանուր ասն հաստատակց և Ա. Ղևոնդեանց անուանով յիշատակուում են նորա սերունդէ անբուկ իբրև օրինակելի անմնագիր հովիւներ: Նոցա մարմիններ անթաղ ու անյայտ ջմնացին, ինչպէս դահիճները գիտուորութիւնն էր. այլ Խուժիկ անուանով մի գազանի քրտտոնեայ վաճառական նոցա գէպի նահատակութեան անը տանող պաշտօնէի վտահուութիւնը գրաւելով՝ վկայ եղաւ նոցա անցրած վերջին ժամերին և իւր մարդկանցով կարողացաւ նոցա մարմինները թաղել մի ծածուկ վայրում. իսկ նշխարների մի մասը նախարարներին հասցնելով՝ պատեց իւր տեսածները, և Փարպեցին իւր ատելով, լսել է անձամբ Արշաւիք կամասրականի բերանից ու նկարագրել:

Ա. Ղևոնդեանց հետ իբրև նոցա սպասաւոր գերութեան մէջ գտնուում էին նաև երկու երէցներ՝ Խորէն ու Աբրահամ, որոնք նահատակութեան տանելիս կամենում էին նոցա ընկերանալ. բայց դահիճները թոյլ չտուին: Սոցա ականջները կարելով յետոյ՝ ուղարկեցին իբրև սարուկներ Ասորեստանում աշխատելու, ուր և Խորէնը վախճանուեց. իսկ Աբրահամ գերութիւնից գնուելով Հայաստան վերադարձաւ և եղաւ վերջը Բզնունեաց եպիսկոպոս: Այս Աբրահամ Խոստովանողը համարուում է թարգմանիչ «Վկայք Արևելից» գրուածքի, որ պատուաւոր տեղ ունի մեր Ոսկեգարեան գրականութեան մէջ:

Գ Լ Ո Ւ Ի Թ .

Երկրորդ հայկական մեծ պայխար մոզուքեան դէմ Վահան Մամիկոնեանի առաջնորդութեամբ եւ արդիւնք:

Ա. Հայրապետական արձուի փոխադրութիւնն ի Գուրգեան եւ Գիւս Կարուղիկոս.—Փարպեցին գերեալ նախարարները օտարութեան մէջ կրած տառալալանքը, նոցա և հաջրեմեւում թողած նոցա կանանց քրտտոնէական համբերու-

Քիւնն ու արժանավայել ընթացքը ոգևորութեամբ նկատագրելով՝ մինչև նոցա դարձը գերութիւնից, գրեթէ մեքէ է թողնում մե լայն էջ մեր երկրի պատմութիւնից և չէ յիշում, թէ ինչ էր Հայաստանի վիճակն այն երեք-ստանամեայ ժամանակամիջոցում: Սխալ կլինէր հարկաւ բարանից առանց այլևայլութեան հետևեցնել, թէ ուրեմն՝ չէ մե առանձնապէս կարևոր ու յիշատակելի անցք տեղի էր ունեցել: Քանի Յազիբոս Բ. կենդանի էր, Հայաստանում տիրում էր հաւանականաբար այն մեռելային խալաթութիւնը, որ լինում է սովորաբար Վարդանանց սպառնալուծութեան նման մեծ ցնցումներից յետոյ: Բայց երբ Յազիբոս մեռաւ (457 թ.-ին) և նորա երկու որդիների մէջ պատերազմ ծագեց դահի համար, որ մօտ երկու ասրի տևեց և որ ժամանակ Հայաստանում եղած Պարսից զօրքերն ևս երևի գուրս տարուեցան, գոուար թէ Հայերը հանգիստ նստէին, մանաւանդ որ, ինչպէս Յզիբին յիշում է, նոյն միջոցին ապստամբութեան գրօշ էր բարձրացրել Ազուանից Վաչէ թագաւորը: Յիրաւի մեր սւշ ժամանակի պատմիչների մօտ գտնում ենք պատմական անուանց և գէպքերի մութ յիշատակութիւններ, որ կարծես այդ օրերին են վերաբերում և կարող են փոքր է շատէ նպաստել այդ հեռաւոր անցեալի զբայից անյայտութեան քօզը բարձրացնելու: Այդպէս, Ժ. դարու նեղինակ Թովմա Արծրունին պատմում է, որ Շաւոսպ Արծրունի իշխանը Պարսից Պերոզ թագաւորի մօտ է գնացել, մոգութիւն ընդունել և հեար «զիշխանութիւն Հայոց», ապա Վնդոյ անունով պարսիկ մարդպանն եկել է Հայաստան, սկսել է հալածել քրիստոնէութիւնը, խառտանդէկ եկեղեցւոյ պաշտօնեաներին և կրակարաններ շինել: Այդ ժամանակ «Մեծն Վարդան Մամիկոնեան», որ բաշտուել ամբացել էր «ի Տօրոսականն Ձապլ», շխարհապալով տանել իւր հաւատին հասած անարդարքն ու երկրի աւերմունքը, զգնութիւն է խնդրում Տիգրան Ռշտունի և Վահրէն Անձևայի իշխաններից, նույնպէս երկու հարկեր մարդով յանկարծակի յարձակուումէ, Շաւոսպ Արծրունին իւր ձեռքով սպանում է իսկ մարդպանին և արտաներս արգուն իւր դաշնակիցները ձեռքով

Դուքին են բերում. մարդպանին նորա տաշտած կրակ-
քանի վերայ այրում են, որդուն կտառում, նորա մարդ
էլ մինչև՝ Երասխի միւս կողմը հալածում. ապա Դուքին
մեհեանը քանդելով՝ անգը բուրի մօտ եկեղեցի են յի-
նում՝ Ա. Գրեգորի անունով, և Հայոց Գիւտ կոթուղիկու-
սին այնտեղ նստեցնում: Նոյն դէպքը փոքր ինչ փոփո-
խուած ձևով պատմում է ժամանակակից Յովհաննէս կա-
թուղիկոս պատմագիրը. համառօտակի յիշում է նաև
Փ. Գարու պատմիչ Վարդան Բարձրբերդցին:

Արդ, սկիներև շիթթութիւններ կան այս նկարա-
գրութեան մէջ: Վարդան Մեծը հարկաւ ժամանակակից
չէր Պերոզ Թադաւորին և նորա միջոցաւ այսպիսի գէղը
անգի ունենալ չէր կարող: Բայց մեր Փ. Գարու պատմիչ
Սանգաննոս Առողիկ յիշում է, թէ Վարդան մի որդի է
ունեցել Մանգնոս անունով, որ նորանից յետոյ 20 տարի
սպարապետ է եղել: Նոյն Մանգնոսը յիշում է նաև
Սամուէլ Անեցու ժամանակագրութեան մէջ: Եւ անհաւա-
տալի չէ մտնելին, որ այդպիսի մի Մամիկոնեան եղած
լինի: Յունասնչիւն Մանգնոս անունը մի տիւարի է կար-
ձես, թէ նա Յունաստանում էր սնուել, գտցէ և շատ
ուշ վերադարձել հայրենիք՝ Վարդանանց պատերազմից
տարիներ յետոյ, երբ Մամիկոնեան իշխանազունները ցու-
նուցիւր էին եղել և նոյա կառուածները յարքունիս գրա-
ւուել: Գուցէ Յազկերտի մահից յետոյ տիրող խառնակու-
թիւնից նա կամեցել էր օգուտ քողել և հաստատուել
հայրենի իշխանութեան մէջ. իսկ երբ Պերոզ, իւր եղբորը
յազթելով և գահին տիրանալով, սկսել էր իւր զօրու-
թիւնը ցոյց տալ բոլոր հպատակ ազգերին՝ խոյս էր տուել
ու ամբացել Տօրոսեան լեռներում: Եթէ Կաւառայ Արժ-
րունու հաւատուրացութեամբ ձեռք բերած իշխանու-
թիւնը սպարապետութիւնն էր՝ ապա աւելի հասկանալի
կդառնայ Մամիկոնեանի յարձակումը նորա վերայ. հո-
գևոր ու հայրենասիրական նախանձախնդրութեան հետ՝
հայրենի տան պատուի վերականգնումն ու սեփական
իրաւունքների պաշտպանութեան խնդիր եղած կլինէր
այդ: Թէ ինչ՞և՛ վերջապէս այս գործը Մեծ Վարդանին է
վերագրուել՝ կարելի է բացատրել կամ նորանով, որ ժա-

Մանուկներից պատմիչները կողմից չյիշուած և օտարոտի
անուան տէր որդու իսխարէն՝ աւանդութեան մէջ, ան-
հաստելի կերպով, հռչակաւոր և իբրև սուրբ պաշտուած
հոր անունն էր անցել, և կամ որ շիւթուութիւն է յառաջ
եկել՝ յաջորդ դարում, 571 թ.-ին, տեղի ունեցած մի
ժաման գէպի հետ. ուր, ինչպէս կտեսնենք, դարձեալ մի
պարտիկ մարդպան է սպանուել և հերոսը եղել է մի ու-
րիշ Մամիկոնեան Վարդան: Այս բոլորը ենթադրութիւն-
ներ են ի հարկ է. բայց ստիպուած ենք ենթադրութիւն-
ներով պարզել այն պատմական իրողութիւնը, որ հայրա-
պետական աթոռը այս ժամանակամիջոցում Գուին է
փոխադրուել և Գիւտ կաթուղիկոս հաստատուել, քանի
մեր եկեղեցւոյ պատմութեան համար այդպիսի առաջնա-
կարգ կարևորութիւն ունեցող մի հանգամանք աւելի հո-
ւաստի աղբիւրներից ծանօթ չէ մեզ, այլ աւանդուել է
զուգորդուած յիշեալ արկածի հետ:

Փարպեցին Գիւտ կաթուղիկոսի անունն առաջին
անգամ օտար է նախարարների գերութիւնից վերոգառ-
նալու և աթիւ, որից յետոյ և իբրև մի մուտացուած էջ
յառաջ է բերում արդէն նախընթաց գլխում յիշուած
տեղեկութիւնը նորա նախարարների մասին: Բայց հարևան-
ցօրէն միայն ունիարկելով, որ ո. Յովնէպից յետոյ կա-
թուղիկոս էր եղել Տէր Մելիտէ Մանազկերտցի, ապա
աորա ցեղակիցը Տէր Մովսէս, առանձին հանդիսաւորու-
թեամբ պատմում և իբրև «Աստուծոյ տեսչութեան» մի
գործ է նկատում, որ սորան յաջորդեց Տէր Գիւտ, Տայոց
գաւառի Արահել գիւղից, մայրենի լեզուին և մանաւանդ
յունարէնին հմուտ և զիտուն մի սնծ, հոգեշունչ քա-
րոզիչ և անձանձրոյթ սուտցիչ աւետարանական ճշմար-
տութեանց: Նայնչափ առաւել գարմանալի է ի հարկէ, որ
գտնէ այս փառապանծ հայրապետի համար չի յիշել, թէ
կրք և ի՞նչ պայմաններում ո. Առաւելորչի աթոռը բարձ-
րացաւ Սակայն այդպիսի բացեր անթիւ են պատմու-
թեան մէջ և ո՛վ կարող է այժմ նոցա համար մի առ մի
բացատրութիւն գտնել: Յամենայն գէպ, եթէ վերջէնք
մեր խորհրդածութիւնները ժառանգական և ընտրական
կաթուղիկոսութեան, Ս. Ստհակի հաւատարեմներէ:

Մանազկերտցիները մէջ եզած մըցութեան մասին. ի նկատի ունենանք, որ Գուինը այս շրջանից սկսած բաւի դարեր շարունակ Հայոց կաթուղիկոսանիտը եղ որ այնտեղ յերաւի ու Գրեգորի անունով եկեղեցի յաջորդ դարում՝ կաթուղիկոսարանի մայր եկեղեցին սուրբմն օրին մէկ օրը պէտք է շինուած լինէր, — ս պէտք է համոզուենք, որ վերև յառաջ բերած աւանդ թիւնը առանց հիմքի չէ և Գիւտի կաթուղիկոսանաւ որոշ շարժման հետ կապուած է եղել: Եթէ հայերը բողոսցան հողար երկու հարիւր մարգով ապստամբն ինչպէս Քովմա Արժրուհու նկարագրութիւնից և սուրբ շինութեան հանգամանքից երևում է, բաւական կար ժամանակ անպատիժ ու ինքնադուրս մնալ, պէ ենթադրել, որ սուրբմն Պարսկաստանում դեռ կենդանի կան զօրեղ իշխանութիւն չկար, կամ ուրիշ խօսքով եղել է Յազկերտի երկու որդուց կռուի և գործունից ռաջացած անիշխանութեան օրերում, իսկ Պերոզ յիշ է աւանդութեան մէջ գուցէ նորա համար, որ յայտն իբրև Յազկերտի անմիջական յաջորդ:

Այդ դէպքում Գիւտի կաթուղիկոսութիւնը կլինէր դնել 460 թ.-ից առաջ, և մեր սննեցած կցկ տեղեկութիւնները միմեանց շատ լաւ կյարմարէին: Գժ չէ պատկերացնել, թէ ինչպէս մը Մամիկոնեան, մաւանդ երբ Մեծ Վարդանի որդին էր նա, Ս. Սահակի Ք նորդին, մոգական հուրը Հայաստանում հանգցնել նորա պաշտօնեաներին և նորա հետ բերուած այլ և խորթութիւնները գուրս վարելուց յետոյ, համազգ կրօնական մի հանգիսով կկամենար վերականգնու Վարդանունց ջերմեռտնութիւնը դէպի մայրենի եկցին և կջոնար Ս. Սահակի ու Մեսրոպի պարոցի ըստ աւանդութիւնները գործողութեան մէջ գնել: Եւ աւելի սպաւորիչ մի հանդէս, քան Հայաստանի մեծ սաւարչի նշխարները իւր հանգստեան վայրից՝ Քորոս տեղափոխել երկրի այն ժամանակաւոյ մայրաքաղաքի մի նոր կաթուղիկեկեղեցի շինել և այդ եկեղ հովանաւ ներքոյ Հայոց հայրապետութեան աթոռը լող նստեցնել ապրիլին ինքեամ ազատուին ընտր

դիկոս, որ Եւուսաւորչի յաջորդը պիտի լինէր՝
ըմհաւոր, այլ հոգևոր ժառանգութեան իրաւունքը:
Ս. Գրիգորի անունով կառուցած աւաջին եկեղեցի-
այդ և նորա շինութեան ու նշխարների փոխա-
եան նկարագիրը կարող է նորա համար պատմու-
ց անհետացած լինել, որ յաջորդ դարերում ընդ-
ընդունելութիւն գտաւ Գառնիի Էջնաւորի դրոյցը
ուսարչի նշխարների գիւտի մասին իսկ այդ երկու
շութիւններն իրար հետ հաշտեցնել չէր կարելի:

Նշ եղաւ այս շարժման հետեանքը և ժամանակի
լքում ինչ վերաբերմունք սոյց առեց չպարտիկ պե-
իւնը՝ մեզ յայտնի չէ: Փարպեցին պատմում է, զք
գահի վերայ հաստատուելուց յետոյ, Վեր թագա-
թեան առաջին իսկ արին, հրամայեց գերեալ հայ
ըարներին կապանքից ազատել և բաժնի կապելով
ուալ, որ արձակ ապրեն Հրե նահանգում, իրենց
չիով ծառայեն պետութեանք: Եգիւշէն այս արձա-
ուելի վրայ՝ արգէն Յազկերաի օրով եղած համա-

Յազկերաի որդւոց կառւի ժամանակ Աղուանից
ուորի ազոտամբէն է պատճառ բերում, որ հայ
ըարներին չթողին հայրենիք վերադառնալս նա պատ-
է սպա, որ պարսիկները երկարատե պատերազմ
ան Աղուանից թագաւորի հետ, մեծ աւերմունք
ցին երկրում, սոյց չկարազսցան զինու զօրութեանց
քաջարի իշխանին, մինչև որ Աերդ բարւոք համա-
մնակցութեան մեջ մտնել նորա հետ և խաղաղ մի-
ւով հպոտակեցնել: Վաւհա, մեր ազգաբնով Աերդի
ուսրութեան Ծ. տարին կարգ աւ խաղազութիւն
ստուեցաւ Պարոից պետութեան ընդք սահմաննե-
հայ նախարարներին իս իրաւունքը պատեցրու յա-
տարին Հայաստան վերագառնուլ: Արգ. ենթադրել
ի է, որ այս բոլորը կարող էինք մտել Հայաստանում
թանցած անյքերի հետա միտ ապտոտագած ճայերը
րկից ակն Արուսդից թագաւորին, որ շատ հաւանա-
յ, տղաւ հնազանդեցնելու համար Աերդ յայտը է
իս իսաղաղ միջոցներ քարծ Էգիւսծ վնելը պատմ
լ հրաւարութեան և ս. Գրիգորի կապանքից արձակեցնել:

յետոյ հայրենիք վերագարձնելը այս ուղղութեամբ ուղեցութիւն անելու համար էր: Գոնէ ու Գրեգորի եւ զեցուց շինութիւնն ու Գիւտի կաթուղիկստութիւնն, ի պէս երևում է, իբրև կատարուած իրողութիւն են նկատուել և Պարսից թագաւորն առժամանակ աչք է փառոցա զուգընթաց հանգամանքներէ նկատամբ: Կարելի մը ակնարկ համարել այս մասին այն խօսքերը, որ Փարսեցու թագաւորի կողմից Գիւտ կաթուղիկստին սուեցան, երբ նա տարիներ յետոյ Պարսից զուգընթաց շուեցաւ. «Մինչև ցայժմ քո իշխանութիւնդ առանց հրամանի կալեալ է և ծառայ մարդիկ են, որոց քեզ զպղիսի մեծ գործ տուեալ է»: Առանձին ուշագրութեամբ արժանի է նաև այն, որ Գիւտ կաթուղիկստը թղթակցութիւն է ունեցել Աղուանից Վաչէ թագաւորի հետ, Մովսէս Կաղանկատուացու Աղուանից պատմութեան պահուած այդ թղթակցութիւնը հաստատում է, որ Գիւտ Վաչէ ժամանակակիցներ՝ կարծես թէ թագաւոր են և որ երկու հարևան քրիստոնեայ թագերի մէջ նօրով սերտ յարաբերութիւն է եղել՝ ընդհանուր շահաւանականաբար համերաշխ գործողութիւններով պատանուել են:

Նոյն թղթակցութիւնը ներկայացնում է Գիւտ կաթուղիկստին ընդհանրական մի նման դերի մէջ, որպիսին ըստ Փարսեցին է վերագրում հայ իշխանների նկատմամբ Սախիստ մուայլ գոյներով է նկարագրում ժամանակակիցութեան, մանաւանդ նախարարական տների թարգմանական վիճակը: Վարդանանց պատերազմից յետոյ պարսիկները լաւ հասկացել էին, որ ղէնքով ընդհանուր շատ աջարմար ու զիւրիկն էր հրապոյրներով ու զանազան խղճալի միջոցներով նախանձ, երկպառակութիւն, սնանկութիւն տարածել հայերի մէջ, նոցա կրօնական ու ընկերային եռանդը պաղեցնել, մեղկացնել ու թաքստապետութեանը նոցա. և որոշ չափով հասել էին նպատակին: Հայ ցարժանգի իշխաններից շատերը թարգմանկ պատիւներ, կալուած ու հարստութիւն ձեռք բերեցին համար ուրանում էին իրենց հաւատը, մատնում ու լուրջանում իրենց մրցակիցներին. նոցա օրինակը վերջինս

բում էր աւելի ստոր դասակարգի մարդոց, և բանն այն-
տեղ էր հասել, որ Պարսից թագաւորը մոռանալ կարող
էր անընկճելի հայ զինուորութեան դարերի ընթացքում
բայց տուած ամբաւ սխրագործութիւններն ու ասել. իմ
Ըօրքի մէջ ամէնից անպիտան ու յետին տեղ բանողը ասո-
ւիներն են, բայց ասորուց էլ յետանեալ ու անպիտան
ճայն է: Հարկաւ պակաս չէին նաև իրենց նախնեաց պա-
տուիւն, եկեղեցւոյ և հայրենիքի բարւոյն նախանձախնդիր
յախարարներ, և տհա ոոցա միջոցաւ Գիւտ ջանք էր գործ
քնում օրէօր ծաւալող չարիքի տուաջն առնելու և իւր
Տօտի անմխիթար կացութեանը մի դարման տանելու. աշ-
խատում էր արթուն պահել նոցա մէջ բարոյական գի-
տակցութիւնը, համախմբել նոցա և միաբան գործել տալ:
Վաչէ թագաւորի հետ ունեցած վերոյիշեալ թղթակցու-
թեան նպատակն էլ այն էր, որ քաջալերէր նորան նե-
ղութեան օրերում և այդ կարևոր ոյժը պատրաստ պա-
հէր երկու հարևան ազգերի ընդհանուր քրիստոնէական
գործի համար: Մինչև իսկ հաւատարիմ նախարարների
հետ միացած՝ Գիւտ երկու անգամ գաղտնի պատգամա-
ւորութիւն էր ուղարկել Լեոն կայսեր մօտ և նորա օգ-
նութիւնը խնդրել՝ մի նոր ապստամբութեամբ Հայոց եր-
կիրը քրիստոնէայ իշխանութեան ներքոյ դնելու համար.
բայց արգիւնքի չէր հասել:

Միւս կողմից Գիւտ ընականաբար լաւ յարաբերու-
թեան մէջ չէր ուրացող և դաւաճան նախարարների հետ.
տեղն ընկած ժամանակ նա չէր քաշուում նոցա կշտամ-
բելու իրենց վատութեանց համար և ցոյց տալու իւր
տակներև արհամարհանքը. որից զայրացած Գարջոյլ մախազ
Խորիսուունին ամբաստանեց նորան Պարսից թագաւորի
տուաջ, և նա արքունիք կանչուելով՝ թէպէտ կարողացաւ
արգարանալ իւր վերայ բարդուած գլխաւոր մեղադրան-
քից, որ էր կայսեր հետ ունեցած գաղտնի բանակցու-
թիւնը, բայց և թագաւորի պահանջներին չհամակերպե-
լուն համար զրկուեցաւ կաթուղիկոսական աթոռից: Ըստ
Փարսեցու նորան ստիպում. էին մոզութիւն ընդունել.
բայց գտուար է հաւատաւ, որ այդպիսի անհեթեթ ա-
հանջ գրուէր. երևի թագաւորը կամենում էր:

միայն գործիք դարձնել իւր ձեռքում, և չյաջողեց: Յստի մենայն դէպս մեծ չի կարող եղած լինել բարկութիւնը նորա դէմ, երբ նորան թոյլ է տրուում աղատ ապրի մայրաքաղաքում, պատիւներ վայելել, նոյն խոյն ձեռնադրութիւններ կատարել, ապա հայրենիք վերագառնալով դեռ երկար տարիներ խաղաղ կեանք վարել ու խոր ճշտութեան մէջ հանգչել Վանանդ գաւառի Ոգմսու գիւղում: Գժբաղդաբար ուրիշ կողմնակի մանրամասն տեղեկութիւններ չունինք այդ նշանաւոր հայրապետի մասին, չենք կարող որոշել, թէ երբ զրկուեցաւ աթոռի և երբ վախճանեց. ի՞նչ վիճակի ենթարկուեցաւ հայրապետութիւնը նորա հրաժարումից յետոյ: Նորան վերադրուում է մի թուղթ Դուխիթ Անյաղթին ուղղուած, որ կեղծ լինելն անկասկած է: Ի նկատի առնելով, որ նրա մեղադրում էին կայսեր հետ դեռ շարունակուող յարաբերութեան համար, իսկ Լևոն Ա. կայսրը վախճանել է 474 թ.-ին, կարելի է մտածել, որ նա այդ թուականի առաջ զրկուեցաւ հայրապետական իշխանութիւնից:

Ի. Վահագն Մամիկոնեանի ապստամբութիւնը:— Վերջ յիշուեցաւ, որ Վարդանանց պատերազմից յետոյ Մամիկոնեան, Կամարական և այլ տոհմերի գերեալ մասադ իշխանագլուխներ Պարոնց դուռն էին ուղարկուել: Յարկերտ Բ. դեռ ևս կենդանի էր, որ Վրոց Աշուշայ բզեշեք մեծ ջանքով կարողացաւ նահատակ Հմայեակ Մամիկոնեանի երեք որդւոց ազատել գերութիւնից (155 թ.-ին): Ազատ երեքը՝ Վահան, Վասակ և Արտաշէս, սնուեցան այնուհետև Վրաստանում, Աշուշայի տանը՝ իրենց մայր Զուգի կի խնամքի ներքոյ, որ Արծրունի էր ծննդեամբ և որի քոյր Անուշիւամը Աշուշայի կինն էր. իսկ կրտսեր եղբայրը՝ Վարդ, առաջուց տարուել էր Կայեակների ձեռքով Տայց աշխարհը: Ղազար Փարպեցին, որ թէպէտ տարիքով փոքր ինչ մեծ՝ նոցա մննդակիցն է եղել պատանութեան օրերում և նոցա մօրեղբայր Աղան Արծրունու մօտ մնել, մեծ գովութեամբ է խօսում նոցա մօր՝ իբրև քարձր բարոյական արժանիքների աէր մի անբնականութիւն. ինչպէս երևում է, նոցա կրթութեան գործում էր՝ դեռն է ունեցել նաև Աղան Արծրունին, որ Կ. Ս.

կի և ս. Մկրտչի գպրոցից էր և շատ երիտասարդական սակում կրօնաւորական սքեմ էր հագել: Եւ աճա, մինչ ինչ շայտատանում բարոյական անկումը աւելի ու աւելի լայն էր գառնում և հետզհետէ մի ողբալի կացութիւն լեզգուում՝ հարեան երկրում աճում զօրանում էին ամբիպնէան կորեւնները և արժանավայել կրթութեամբ պարաստուում իրենց աննման նախնեաց տեղը բռնելու: Լանձնապէս այժի էր ընկնում իւր արտաքոյ կարգի գունակութիւններով մեծ եղբայրը՝ Վահան, որ թէպէտ լարկ ժառանգական իշխանութիւնից ու ստացուածքից, յրգանք էր սողում ամէնքին և նախննձ շարժում պն լիարաբարզուների մէջ: որանք ուրացութեամբ և պլ լարթաց միջոցներով սաոր դիքքից բարձրացել էին ու ենց մուրացածոյ զիպոքը նսեմացած էին պեմում ազ և Մամիկոնեանի ընատուր ձիւրքերի առաջ: Սոքա չգան լզեցին բանասարկութիւններով ու քսութիւններով կաս թելի դարձնելու նորան արքունիքում, և Վահան տեւ լով, որ ապահով լինելու և յառաջադիմելու համար աւ ճանապարհն էր ժամանակի բարքերին յարմարուել, նձն առաւ դժբաղդացաց հակառակորդների դէմ նոցա կցով կռուել, ինքն ևս Պարսից գուռը գնաց և ճաւա մէջ ահաբանալով, կարողացաւ, ինչպէս երևում է, միայն զխտհուրթեան ձեռք բերել, այլ և մի կարեօք սշտօն ստանալ՝ պետական օսկեհանքի վերակացու կար ւել: Ասկայն շարախօտութիւնները նորա դէմ չգաղա ցին, և թէպէտ երկքորք անգամ արքունիք գնալով՝ նա ջոգեց իւր վերայ բարգած մեղագրանքները զիպուն ցացայցներով հերքել, բայց սեփական խիցը նորան հան ստ չէր տալիս և նա յարմաց առիթ էր որոնում՝ ու ցութեան ուրաան իւր վրայից մարտիւս և մի Մամիկո անի անվայել կեղծ դրութիւնից ելնելու:

Առիթը շուտով ներկայացաւ: 482 թ.-ին Վրաց Վասն անգ իշխանը ապստամբելով Պարսիկներից՝ թագաւորեց աստանում, որով յայտ արժարժուեցաւ հարեան քրի նեայ տղքերի, մանաւանդ Պարսից բանակում ամէն րոտն անարգ անքի, ու անտեղի ղրկանքներ եմթացեալով չօրամասերի մէջ, որ ժամանակը եկել էր նաև երեւոյ

համար՝ անտանելի լուծը թօթափելու և պատուաւոր կեանքի պայմաններ ստեղծելու :

Այս զօրական իշխաններից ոմանը՝ լաւ իմանալով Վահանի տրամադրութիւնը և գնահատելով այն հրապարակաւ որ Մամիկոնեան անուէն ունէր հայ ժողովրդեան աչքում ծածուկ նորան դիմեցին և յայտնեցին, որ պատրաստ էին ժամանակի ներկայացրած յարմարութիւններից օգտուել լու և նորա աւաջնորդութեամբ ապստամբութեան դրօշը բարձրացնելու : Վահան ոկզբում մերժեց նոցա առաջարկը՝ աւարկելով, որ չնայած երեսից անտանելի դիմադրանքներու իւր մեծ յօժարութեան՝ ո՛չ Յունաց, Վրաց և Հոնքերի անվաստանելի օգնութեան, և ո՛չ մանաւանդ հայ նախարարների հաւատարմութեան յոյս կապել կարող էր ըստ իր վերջիններս բունն սգեւորութեամբ հաստատեցին, որ պատրաստ են աւելի շուտ մահ յոնձն առնելու, քան շարունակելու մնալ այնպիսի արհամարհելի դրութեան մէջ, Վահան ևս սգեւորուեց, քահանայ ու աւետարան բերել տուաւ, և ամէնքը միաբերան երգութեան՝ անձը դնելու իրենց հաւատի սւ պատուի՝ պաշտպանութեան համար : Այն հանգամանքը, որ այստեղ գարձեալ մի անպիտան մատնիչ գտնուեցաւ Ամատունեաց տոհմից և գնաց նախարարների խորհուրդը յայտնեց պարսիկ մարզպանին, շատ արագացրեց ապստամբութեան ծրագրի իրագործումը : Հայաստանի մարզպանն էր այդ ժամանակ Ատրվշնասպ անուանով մէկը, որ պարսիկ հազարապետի և ուրիշների հետ գտնուում էր Շիրակում և երբ ապստամբութեան լուրն առաւ՝ շտապեց իւրայիններով Արտաշատի բերդն ապաւինել : Հայ նախարարները ետեւինքն ընկան ու բերդը պաշարեցին, ըստ նա կարողացաւ այդտեղից ևս խոյս տալ ու Ատրպատական անցնել : Միայն ուրացող Գաղիշոյ Խորխոռունի մախազը բռնուեցաւ ճանապարհին և Գուին բերուեցաւ, ուր ապստամբներն սկսեցին եռանդուն պատրաստութիւն տեսնել :

Ատրվշնասպ հետեւելով իւր շրջապատողների խորհուրդին, որ քանի դեռ հայերն անպատրաստ էին և վրաց հետ չէին միացել՝ դիւրին կլինէր նոցա ընկճել և ապստամբութեան սաղմը մէջ խեղդել, հասցնելով մի խառն գունդ

Ռեյ Ատրպատականում և սորշաւեց գէպի Երասխի : Հայերն ևս շտապեցին երկրի մէջ կառավարութիւն տարգեր հաստատել: Սահակ Բագրատունի ասպետն տւեցաւ մարզպան, Վահան վերականգնեց իւր տանն իրաւունքները և ճանաչուեց իբրև սպարապետ ց ու տանտաւէր Մամիկոնեանց: ուրիշ աւաջնակարգ արարներէ համապատասխան պատիւներ տրուեցան, պէս զի այս գեռահան կազմակերպութիւնն սկզբից շ. վասնդի շենթարկուի ու քայքայուի, որոշուեցաւ արգելանքն ու սպարապետը Գուլինում մնան, գործ կարգի դնեն. իսկ Վասակ Մամիկոնեան, կամսարան գաղապներն ու ուրիշները Բաբկէն Աիւնու գլխաւոր Էեամբ մի փոքրիկ գնդով Պարսից դէմ դնան և աշտն շթողնել, սր Երասխն անցնեն ու երկիրը մտնեն: Լ թշնամի գնդերն իրար դէմ ելան Մասիս լեռան տոտում, Ակոռի դիւղի մօտ: Հայերն ընդամէնը 400 էին և դոցա մի քառորդը Գարջոյլ մախազի հետ: Ե, որին սէքաղդաբար անխոհմութիւն էին սւնեցել՝ բազմազիմի դաւաճանութիւններին չնայած, հայրեայաշտպաններին ընկերացնել, և սր սչ միայն կռուի ում իւր մարզկանցով թշնամու կողմն տնցուլ, այլ և ի րամենասաք ժամանակ մի խորամանկ շարժումով ի կողմից յարձակուեց հայերի վերայ ու քիչ մնաց Գութիւն ձգէր նոցա մէջ. սակայն և այնպէս մնացած հերոսներն աներևակայելի քաջութեամբ կռուեցան ենց վատ ազգակիցներէ նենգութիւնն. ի դերև հով փառաւոր յաղթութիւն տարան քաղմագատիկ ուել թուով թշնամու գէմ: Պարսիկ մարզպանը սպաց պատերազմում, նորա խոտնիճաղանճ զօրքը ցրուեց ցկրը. ժամանակ վաստակեցին կրկնապատկուած ոգ և Էեամբ սկսած գործն աւաջ տանելու: Այնուհետև հասաւ ձմեռը. և թէպէտ սչ Վախթանգ թագաւոր կողմից սպասուած օգնութիւնը գաաւ. Վահան և նիկ հարուային մեծ նուխարարութիւնների՝ Արժրուլ, Անձեացեաց, Մոկաց և Ռշտունեաց մօտ նորա աւաւած պատգամաւորները զգալի սյծ բերին, այնպէս յայնչ զհատեց, և նորա փոքրիկ գունդը զ:

ուղղելն կազմ պատրաստ էր պարսիկներն դիմագրաւելու որ
Օրերը տաքանալուն պէս սոքա արգէն կանոնաւոր բա-
մութեամբ գէպի Հայաստան գիմեցին. բայց Վահան ան-
պարեց նրասխի մեւս կողմում նոցա հանգիպելու, և գործ-
մեալ մի անգամ պատմական Արտաղ գաւառում, ներ-
սէհապատ գիւղի մօտ, օրհասական ճակատամարտ տեղի-
ունեցաւ աւետարանի ու կրակի պաշտօնեաների մէջ: Երբ
որչափ մեծ բազմ էր հայերի համար, որ յարթութիւն
նոցա կազմը մնաց, որ այսպիսով կրկին անապատելի
անհաւատալի յարթութիւններից յետոյ ահարներն
թերահաւատներն խկ զօրանալ ուսան, և համոզուել, որ
հայրենի սրբութիւններին հաւատարիմ քաջութիւնը հրաշ-
ներ կարող է գործել, յուռալ, որ Պարսից տահազին գիւ-
նուորական ոյժը սեղի պէտք է սոյ ի վերջոյ խաչի տե-
նկուն զօրութեան սուաջ:

Յարթութեան պատկն եղաւ մի նոր անսկնկալ յա-
ջողութիւն, որ Վահանի և իւրայնոց ուրախութիւնը կա-
տարեալ վարձրեց: Նորա կրտսեր եղբայրը՝ Վարդ, որ
պատանդ էր Պարսից մօտ և սրի վիճակը բնականաբար
մեծ հոգս էր պատճառում նորան՝ զարմանալի քաջու-
թեամբ ու ճարտարութեամբ կարողացաւ խոյս տալ իւր
պահապանների հսկողութիւնից և պատերազմից վերադար-
ձողների ետևից հասնել: Սակայն այս յաջողութիւնը վեր-
ջինն էր. շուտով ծանր փորձութիւններ վրայ եկան: Գե-
պատերազմից չէին հանգստացել հայերը, որ թուղթ
ստացուեց Վաթթանգ թագաւորից, թէ պորտուգալեան մեծ
բանակ իւր երկիրն է մտել և ինքը չկարողանալով մենակ
դէմ դնել՝ Հայաստանի լեռներն է ապաւինել և օգնու-
թեան է սպասում: Վահան Մամիկոնեան, Սահակ մարդ-
պան և մեւս բոլոր իշխանները՝ հուսատարիմ վրաց հե-
հաստատած ուխտին և երդման, ձեռքի տակ եղած օժ-
բոջ զօրն առան ու ամապարեցին Վաթթանգի մօտ: Այս-
տեղ նոքա կիսամենային ամուր լեռնային դիրք գրաւել և
թշնամուն Հայաստանի սահմանի վերայ ընդունել, բայց
Վաթթանգ սուր խոստումներով և խաբէական հնարեն-
րով նոցա համոզեց, թէ դաշնակից չունելի մի մեծ բազ-
մութիւն իրենց է սպասում դաշտում, նոցա տարաւ գիւղ

ք գետի հարթավայրը, և գետ ո՛չ մի հոնի երես չառ-
ծ՝ նորա հանդիպեցին Պարոնի Միհրան զօրավարին և
կարուած եղտու իրենց համար շատ աննպատակ պայման-
աւամ, անհամեմատ փոքր թուով, հակառակ նորա ան-
կար զօրքի գէմ: Վահան և իւրացիներ սովորական քա-
թեամբ կռուեցան: Ըսոյց շնորհիւ այն հանգամանքի,
գաշնակեցների զօրքի մէջ շատերը նախօրօք բանակ-
թեան մէջ լինելով պարտեհների հետ՝ պատերազմի
շատամ գտուածանեցին և նոցա կողմն անցան, կամ
փուռտի հրաւիրելով իբարտեցում ձգեցին իրենց կողմի
դքերի մէջ՝ հետզհետէ լքումն յառաջ եկաւ և փո-
ւտաք ընդհանուր դարձաւ: Իսկ պարսիկները հետա-
կելով փախչողներին՝ մեծ կատորած արին: Հայերի կո-
տաք շատ զգալի էր: Յոհակ մարդպանն ու Վահանի
բազուկը՝ իւր քաջարի եղբայրը Վասակ, ընկան պա-
րազմում, նրոհտա Կամոարսիանը գերի բռնուեցաւ
մնացած զօրքը ցանաւոր եղաւ: Հաւատարիմների մի
քիկ գնդով միայն կարողացաւ Վահան խոյս տալ դէպի
յոթ ասուր կողմերը, և սպոսամբները բազդք վճառած
բնի էր համարել, եթէ նորա տնօրինակ արեւթիւնն
հաստատակոմութիւնը չլինէին և մի քանի սպոսներն
ընշաջող հանգամանքներ ոյժ շտային նորա նոցամոք
նդուգն ձեռնարկութիւններին:

Գ. Վահան Մամիկոնեանցի սխրագործութիւններն ու
լրտեսկր: Նկարագրած մեծ անյաջողութեան ծանրա-
յն հետևանքներն սպացուցեցին, թէ որչափ իրաւունք
էր Վահան սկզբից և եթ կատկած յայտնելաւ սպրո-
տքութեան առաջարկով իրեն դիմողների գեղեցիկ խա-
ւամբերի և սակակալութիւնների համար: Նորա բարք
և կատակեցները, որոնք առաջին յարթութիւնների փայ-
շլացած եկել յարել էին՝ թողին, իրենց տները քա-
ւեցան և ներելի ու աններելի մեջոցներով իրենց գլու-
տանհաւ մտին էին միայն մտածումս՝ նոր օժանգա-
թեան սպասել վրացիներից, որմնք այնպէս վրտաբար
ըստեցան իրենց իսկ երկիրը պաշտպանելու եկած գաղ-
կեցներէ հետ՝ անմտութիւն կրինէր: Ուրիշ ո՛չ մի տե-
օքնութեան յոյս չկար: Միհրանն ահա գին զօրքով

Իշխանների բռնած ընթացքին, գնահատելու նոցա
տեսնիքը և գատապարտելու թերութիւններն ու գեղ-
արհմեղքը, քսուների և շողոքորթների չարախօսութեանց
պատճառով, վատերին առաջ քաշում, ազնիւներին արհա-
տախտի ենթարկում: Անարգ վաճառքի առարկայ էր
դարձել կրօնը. թոյլ էր տալիս, որ ամենացած մարգիկ
ժողովուրդը հաւատան ուրանալով և մոգութիւն ընդունելով՝
տեսանց կրակը պաշտելով և ծածուկ պղծելով ու ծաղ-
կաբլի, պատուի ու աստիճանի հասնեն. մինչդեռ մեծա-
ւածի նախարարները պէտք է քաշուէին ամէն ասպարի-
տի, եթէ պատուազգաց էին և հաւատարիմ հայրենի-
քաղաքեանց: Այդպիսով բանն այնտեղ էր հասցրել, որ
իսկ աչքում անպիտան ասորուց աւելի անպիտան
էր երևում: Ուստի ուրիշ ելք չէր մնացել հայ մար-
տա համար, բայց եթէ՝ կամ յարմարուել տիրոզ իշխա-
նութեան պահանջներին և կամովին իւր վերայ վերցնել
Քաղկեդանութեան անունը, կամ մի հնար մտածել մաք-
արու վրայից այդպիսի մեծ սրբատ: Ինքը Վահան ոկգրում
Քաղին ճանապարհն էր ընտրել և բանասերիւնների ան-
բաշխ չարախօսութիւններից ձանձրացած կամեցել էր հա-
տարի գնով ապահովել իւր գիրքը. բայց ուրացութիւնից
այդ գագեցել էր, թէ աւելի լաւ էր՝ վիշտ, հալածանք,
ուհ, քան հազուոյ այս սպանութիւնը յանձն առնէր: Եւ
Տո, եթէ համարձակուել էր գէնը վերցնել թագաւորի
Էմ՝ սչ թէ նորա համար էր, որ Պարսից անաւոր զօրու-
թեան ու հայերի խեղճութիւնը չէր ճանաչում, այլ որ
պէր գերազատում էր վատ անունից: Թողնել հեռանալ,
որոք աշխարհում ազատ ապրել, կնշանակէր վատու-
թան գրոշմը հնար տանել: մնում էր ուրեմն գէնը ձե-
ռին պայտուցանել, որ պղ գրոշմը արհեստական կեր-
ով է գրած, և հայութեան կրօնքում գեռ բաւական
քաղութիւն կայ Պարսից զօրքի՝ սչ թէ վատթարագոյն մա-
ին, այլ առանապատիկ աւելի թուով քաջերին իսկ գի-
տազրելու: Ինչպէս արգէն երկու անգամ սպայացուցեց,
բազում հայեր էին կռուում պարսիկների հետ, և եթէ
բորոք անգամ իւր կողմնակիցների նենգութեան ու երկ-
առախութեան երեսից անյաջողութեան է հանդիպել:

դորսնով իրերի գրութիւնը չի փոխուում, և իւր գահանջը նային է մտում. կոմ պէտք է պարտիկներն իր կառավարութեան անպիտան եղանակը փոխեն, ամէն իւր իսկահոն արժէքով գնահատեն ու խզճի ազատութիւն շնորհեն, կամ թէ չէ հայերը պատուաւոր կընտրեն և մինչև յետին կէտ կպաշտպանեն իրենց գար գատը:

Այս սկզբունքին հաւատարիմ մնաց Վահան իւր բոլոր կեանքում: Պարսից թագաւորը ստիպուած լինելով իւր բոլոր զորութիւնը կենդրոնացնել պետութեան կենտրոն-արեւելեան նահանգներում՝ չեփթաղներէ հեռ պետերազմելու համար, չէր կարող բարեբաղգաբար մշական մեծ զօրք պահել Հայաստանում. շատ շանցած Միքայիլ իւր գնդով Պարսկաստան կանչուեցաւ և Վահան իւրայիններն ողատ շունչ քաշեցին. Հրահատ Կամարպահանը ևս ճանապարհին խոյս տուաւ Պարսից զօրքէ միջև և նոցա հետ միացաւ. ապա Դուին մայրաքաղաքը փրկող դարձան և նորից մի ամբողջ ձմեռ վաստակեցին՝ իրենց ուժերը ժողովելու և նոր արկածների համար պատրաստելու: Սահայն ուարտիկներին յաջողեց, դեռ գարնան չբացուած, նենգաւոր և դաւաճան հայերի միջնցաւ իւրութեան մէջ ձգել Վահանի շրջապատողներին, մի կողմէն զօրագունդ Մուշեղ Մամիկոնեանի առաջնորդութեամբ բաժանել, հեռացնել նորսնից, և ապա յանկուճակի բերել նորան, որ առանց մի կառկածի սահմանութիւ մարգկանցով Դուինում նստած՝ մէկ էլ շրջապատուած գտաւ իրեն Զառմինը Հազարաւուխտ պարսկազօրավարի բիւրաւոր բանակով: Թէպէտ առիւծ Վահան այս որոգայթի մէջ ևս չբռնուեցաւ, այլ իւրայիններէ հեռ ուրը ձեռին թշնամիների շղթան կտրեց ու ազատան Կատու հայրենի ազատ լեւներում, բայց չէր կարելի հարկէ մի նոր բանակ կազմել և բաց դաշտում պարտիկներէ դէմ ելնել: Մի անհաւասար պայքար տեսուեցաւ այնուհետև, որի մասին դեռ գազափար չուճէր կայր ուժ աւաջ ամէն ինչ խանարհեցնելու սովոր ախիական բռնափայտութիւնը: Հազարաւուխտ մի առժամանակ անպարտ լինելով Վահանին հետամուտ լինելուց, իւր գայլով

յամբ անգլերի տնայաշտպան ազգաբնակչութեան վերայ-
վերջուց և մի շարք աւերմունքներ գործելուց յետոյ՝
մեան ստացաւ իւր բանակով Վրաստան անցնելու և
վեթմոնգ թագաւորին նուտնելու. իսկ իւր տեղը թո-
յ Շապուհ զօրավարին՝ մի քանի հազար զօրքով, որ
լածանքը շարունակէ: Բայց Վահան ամենեւին միտք չու-
: տեղի տալու: Նա իւր փոքրիկ զնդով մերթ շանթի-
ն նետուում էր պարսիկներէ վերայ այն ժամին, երբ
Վնից քիչ էին ապաստում իրեն, մահ ու սաբասփ ուրփ-
ում աջ ու ձախ, մերթ թե աւած ճակրտում անցնում
քետար, գաւառէ գաւառ, և դարձեալ շաբաթներ էր
բիտուրք լինում, որ թշնամին ետեկց հասնէր: Այս խօշ
չաւանքի պատկն եղաւ Շախի ճակատամարտը, որ
պէս երևում է, անջնջելի տպաւորութիւն է գործել
անատանների վերայ: Վահան մի անգամ գիշերով յար-
իուէլ էր Պարսից բանակի վերայ և սաստիկ կատարած
եղևց յետոյ եկել հանդատանում էր իւրայիններով
էր գիւղ կոչուած տեղում, որ պարսիկները եկան շք-
պատեցին գիւղը: Յսգնած ու քնաթաթախ՝ հազարա-
պարսիկներէ պոպէս յանկարծ իրենց շուրջ տես-
ով, Վահանի մի քուռն հետևողները դարհուրեցին ու
լառակ նորա արիակտն յորգորներին փախուտի դի-
ին: Նորա մօտ մնացին միայն իւր հարազատ Մամի-
եաններն և ի մանկութենէ անդակից աւ բազգակից
Տաթարական եղբարք՝ Մեծն Վարդանի դասեր և Աբշա-
նաճաթարականի որդիքը, իրենց մտերիմներով՝ ընգա-
ր մօտ զառասուսն մարդ: Մինչև իսկ այս անվեհեր
ջերն ամէն ինչ կորած էին համարում արգէն և գի-
ջրութիւնն անօգուտ. բայց երբ քաջելի քաջը խու-
նքեց փրկան ու աշտանակեց ձիուն, անզուտոյ ոգևո-
թեամբ հետևեցին նորան ու փոթորկի նման ընկան
նամու վրայ: Պարսիկներն իրենց աչքերին չէին հասու-
ւմ և վարձում էին, թէ մի քերմարդկային զօրու-
ան հետ դարձ անին. ուրացող հայնախնարներն իր
բշտիկ: Բեգինն Սիւնի՝ մի յաղթանակով զգրական
խօր տեղեկան քնքով Շապուհին օժանդակելու. հա-
մարտում էր, իրորնեց յանգուղն արգաւակ

գէմն առնել, բայց մահացու զէջք ստացաւ, և Վնանք, չորս հոգի միայն զո՛ր տալով՝ զերջնական ճանապարհ հարթեցին դէպի ազատութիւն:

Այս դէպքից յետոյ, մինչ Պարսից զօրավարը չբաժ չգիտէր, թէ ի՛նչ ձեռնարկէր առատելիական, խոցելի հերոսի դէմ, մի գոյժ հասաւ նորան, որ զամայն յեղաշըջեց իրերի ընթացքը: Պերոզ թագաւորաչար պարտութիւն էր կրել չեփթաղների դէմ բաժ պատերազմում և ինքը սպանուել, տագնաւ վիճակ էր ստեղծուել Պարսից տէրութեան համար, զարման տանելու պիտի շտապէին՝ ինչպէս ուրիշ բոլոր, այնպէս և Հայաստանում եղած զօրականն զօրքը: Ընդհանուր հաճութեամբ Պերոզի եղբայր Վաչը նորա գահի վերայ բարձրացաւ և առաջին պէտք է դարձնէր՝ իւր գոռոզ նախորդի յարուցած ընդհատ պատերազմների ու ապստամբական շարժների հետևանք քայքայեալ պետութիւնը խաղաղ շուր և ներքուստ բարեկարգելու: Նիխոր անուն բարձրատիրձան անձ ևս դէպի Հայաստան ուղարցաւ, որ խաղաղ միջոցներով հնազանդեցնէ ապստամբերին: Առանց Երասխն անդնելու՝ սա պատգամաւորակեց Վահանի մօտ և հրաւիրեց իւր բանակագնալ, խաղաղ բանագնացութեան մէջ մտնել ու գաւորի հրամանները լսել: Վահան իւր կողմնակիցի մի ժողովելով պատգամաւորների ներկայութեամբ պայման առաջարկեց սոցա, որոց յանձնառութեան քում միայն կյօժարէր Պարսից բանակը գնալ. ա) տոնէութեան պաշտօնն ազատ թողնել, ո՛չ ոքի բութեամբ կամ հրապոյրներով մոգութեան չդարձնել և կարսններ չչինել Հայաստանում. բ) Ամէն մէկին իւժանիքի համեմատ գնահատել և անիրաւ տեղը բաժնարձարցնել ու քաջատոհմներին շատորացնել. գ) բարխոսութեանց ու բանսարկութեանց ականջ չդնել անմիջապէս թագաւորի ատեանի առաջ քննել իւր չեւրի գործը և ըստ այնմ գատել կամ վարձատրել: Երաջարկութիւնները տեղ հասցնելու համար ամաւարների հետ իւր կողմից ևս մի քանի

ուղարկեց, որոնց նիւոր սիրով ընդունեց և Արեւոյ
չի անունով խոտտանալով բաւար պայմանները կա-
ել՝ գիր ուղարկեց, որ առանց կասկածի փութայ
իւր մօտ: Վահան այն ժամանակ իւր հաւատարիմ-
ն հետն առած և զգուշութեան բոլոր միջոցները գործ
սվ՝ դիմեց գէպի Պարոնից բանակապետին, ուր և մտաւ
երազմի փողը հնչեցնելով՝ իբրև մի յաղթական: Այս-
նա ու նորա ուխտապահ ընկերներն այն մեծ հոգե-
բաւականութիւնն ունեցան, որ մինչ իրենք պա-
ստը ընդունելութիւն էին գտնում և ամէն մեծա-
վայելում, բանակի մէջ եղած ուրացող հայերն ընդ-
ուակն արհամարհում էին և դռքս քշում և հան-
ւար ակումբներէ: Նիւոր կրկին անգամ խոտա-
վ՝ կատարել Վահանի առաջարկած պայմանները և
խօսել թուգաւորի մօտ, որ հայերի սպասամբու-
ն ի հարկէ ստիպեալ նկատուի և ապստամբող իշ-
ները պատժի փոխարէն իրենց արժանի պատիւն
նան, խնդրեց, որ Վահան ևս իբրև նշան իւր հաւա-
նութեան մի օժանդակ գունդ ուղարկէ Պերողի որդի
հի ապստամբութիւնը ճնշելու համար: Վահան ու-
եց այդ գունդը, հետն էլ իւր եղբորորդի Գրիգորին,
ք այդպիսով զգալի ծառայութիւն մատուցած եղաւ,
ևս ամենայն պատրաստութեամբ արքունիք գնաց,
որչից սպարապետութեան պատիւ և Մամիկոնեանց
ուտէրութիւնն ընդունեց, իւր հետևողներ ի մար
պատաստան պատիւներ ձեռք բերեց, ինչպէս օրի-
ազնիւ Կամարականներ ի մար իրենց տանուտէ-
ն ի ինանութիւնը: ասպա փառքով պահուած վե-
սրճաւ հայրենիք, որը ամենանեղ դրութիւնից հա-
ր: Այս եղաւ հաւանականաբար 485 թ.-ին, քանի որ
չ 484-էր սպանուել:

Գ. Յովնան Մանգակունի կարուղիկոս.— Ի՛նչ գեր էր
սրում հայ եկեղեցականութիւնը Վահանանց շարժ-
մէջ, այդ մասին հարևանցի անգեղութիւններ միայն
լին մեզ. բայց սպասամբութեան առաջին
բաժնի անսպարեզի վերայ երևում է և նորա
բաժնի եռանդուն գործակցութիւն

ինչպէս կարելի է մի քանի նշաններէց տարակոյնել, եւ
տակարարօք սուրբ կաթուղիկեան Յոհան, ժամանակի և
եկեղեցւոյ հոգեւայեալը: Անյայտ է մնում, թէ երբ
հայրապետական աթոռ բարձրացաւ. Գիւտ կաթուղի
տից սեմիջապէս յետոյ արդեօք, թէ միջանկեալ ժա
նակ անցաւ. երկնք տեւց այդ ժամանակը և թափուլ
այդ միջոցին աթոռը, թէ մի ուրիշն էր հայրապետ
իշխանութիւնը վարում: Թովմա Արծրունին պատմու
թէ Պերոյ թագաւորի օրով Բարձրմաս ասորին աշխ
է նետարականութիւն տարածել հայերի մէջ, նախաւ
ներին աժըտտանել է Պերոյի առաջ և շատ շնորհ
գործել. իսկ ժամանակի Հայոց կաթուղիկոսը՝ Քրիստոս
թղթեր է գրել Ասորեստանի և Խուստտանի կող
ուղղափառ քրիստոնեաներին և նետարականութի
զգուշացրել: Այստեղից շատերը հետեցրել են, թէ Գ
ու Յովհան Մոնղակունու մէջ կաթուղիկոս պէտք է
լինի յիշեալ Քրիստոսիօրը: Բաւական է սակայն ին
տանել, որ թովմա Արծրունին այդ պատմութիւնը յ
բերում սպացուցանելու նպատակով, թէ Բարձր
Նղիշէի պատմութիւնից հանել է Վարդան Մամիկոն
գործակից Վահան Արծրունու սխրագործութեանց վ
բերեալ մի գլուխ, մինչ Նղիշէի պատմութիւնը Պերո
Բարձրմասյի ժամանակներ գրուած չինել չէր կարող
անա կարգաւոր, որ թովման իւր անգեղակութիւնները
տարելի աղբիւրից չի տանում: Ինչպէս յետոյ կտես
այն Քրիստափոր կաթուղիկոսը, որ նետարականու
նից գրուչացնելու համար թղթեր է գրել, սպարու
Զ. դարում, և եթէ Պերոյ անունը հաննաք թովմացի
մուտքի միջից, մնացած գոլոր հանգամանքներն էլ
դարուն են յարմար գալին՝ թիւրիմացութեամբ Պ
անուան հետ կապուած և Բարձրմասյի հետեւողներ
խարէն Բարձրմասն ինքը գրուած: Պէտք է անթե
նուե, որ եթէ Մանգուիւսաւ և Գիւտի մէջ ուրիշ
թուղիկոս չինէր, Փարսեցին առանց յիշուտակութեա
թափնի, ինչպէս որ Գիւտի մատին լուսել տեսած մասով
յիշում է սեմիջապէս հարա նախորդ երկու Մանգու
ցիւներն:

Յովհանն Մանդակունուն սմանք նոյն են համարել վհան Եկեղեցացի թարգմանչի հետ, որ ս. Մեսրոպի ազգայն յաշակերտներէց էր, նորա մահից յետոյ ս. վսէփի հետ տեղապահ-վերականգու Հայոց եկեղեցւոյ, և ապա Կորիւնի պատմելով, չարչարանքի է ենթարուել Տիգրանուն հաւատի համար և «Խոստովանող» անուն առանգել: Բայց այդ մի ըուրովին ձրի ենթադրութիւն որը հասկանալի դարձնելու համար պէտք էլինի Ե. սրբ առանց միջին շրջանի և մի քանի տասնեակ տարիքի երեւեակայել: Աւելի ընդհանրացած է այն կարծիքը, է Մանդակունին Գիւտ կաթուղիկոսի եղբորորդին էր, ովհետեւ Փարպեցին իւր թղթի մէջ յիշում է մի ինչ որ ջրանելւոյն Յովհաննու, Գիւտւոյ կաթուղիկոսի եղբորդւոյ» մասին: Կարելի է սակայն ընդունել, որ այդ անելի Յովհանը Մանդակունին եղած լինի և Վահան ամիկոնեանին: ուղղուած թղթի մէջ հարկ նկատուել իւր ամանակակից և գործակից մեծանուն կաթուղիկոսին սնաչեցնել նորա հորեղբոր անունը աւելով: Թող որ Փարպեցու պատմածը նոյն Յովհանի մասին ամենեկին չի էլ սմապատասխանում Մանդակունու հայրապետական իրքին և արժանեաց: Կմնայ ուրեմն խոստովանել, որ անդակունու նախ քան հայրապետութիւն վարած ամբի և ունեցած ազգակցական կապերի մասին մենք մի տեղեկութիւն չունենք: Իմանում ենք միայն, որ յշամունեաց գաւառի Մախնատ գիւղից էր. իսկ Մանակունի անունը ցոյց է տալիս իշխանական ցեղից լիւրջ: Փարպեցին նորա անունն առաջին անգամ տալիս է չորուոյ ճակատամարտի համար եղած պատրաստութեանց առթիւ, 482 թ.-ից, երբ նա օրհնում և քաջարիչ ջարեմաղթութիւններով ճանապարհ է ձգում Պարսից դէմ աճապարող կտրիճներին, որոնց և յետոյ՝ յաղանակով վերադարձած միջոցին, ընդունում է նոր օրհնութեամբ և գոհաբանական մաղթանքներով: Ապա Մանակունին ներկայ է լինում Ներսէհապատի ճակատամարտին և իւր ազօթքով ու քաջալերական խօսքերով խրաուստում զօրականներին: Իսկ երբ Վահան շրջապատուում Գուրնում Հաղարաւուխտի զօրքերով, նա ևս օրհուայ՝

մէջ է մտում և ուրիշների նման փախուստի գիմած մը ջսցին՝ ձիուց վայր է ընկնում և հիսամաս գրութեան մը դուրս տարուելով՝ հողիւ ապաստուում: Մէկ էլ այնուհետև հանդէս է գալիս նա Վահանի սպարապետական տանուտերական իշխանութեամբ Պարսկաստանից վեր դարձած միջոցին, երբ եկեղեցական շուքով գիմաւորութիւն է նորան և դէպի Վաղարշապատի սրբավայրերն առնալ նորգում: Այստեղ յիշուում են առաջին անգամ, ս. Լուսաւորչի նշխարները, որ ուրիշ սրբութիւններէ հետ դուրս էին հանուել հայրենիք դարձող իշխանների հանդէպ, որոնքով հաստատուում է մեր այն ենթադրութիւնը, թէ նոքա բերուել էին Քորդանից Գուլիսի ս. Գրիգոր եկեղեցու շինութեան ժամանակ և պահուում էին այս կաթողիկէում, որ Հայոց հայրապետութեան երկրորդ աթոռն էր:

Յովհան Մանդակունին, ինչպէս ասնում ենք, գրիթ նոյնպիսի յարաբերութեան մէջ է եղել Վահանանց հետ որպիսին ս. Յովսէփ և իւր ընկերներն ունէին Վարդանանց օրով: Անշուշտ նորա կատարած դերը չէր սահմանափակուում հանդիսաւոր ժամերում քրիստոնէական հաւատոյ պաշտպաններին օրհնութիւն ու խրախոյս կարգալով, այլ պէտք է ենթադրել, թէ նա մնացած ժամանակն էլ եռանդուն կերպով աշխատում էր արիւթեան ու միաբանութեան ոգին կենդանի պահել ապստամբների մէջ և եկեղեցւոյ հեղինակութիւնը գործ էր դնում ի նպաստ նոցա առաջ վարած դատին: Նա և խաղաղութեան տարիներում պէտք է որ նա պակաս բեզմնազ գործունէութիւն ցոյց տուած չլինի: Այն մեծ պատկուածները, որ արտայայտում է Փարպեցին ամէն անգամ նորա անունը տալիս, և այն գովութիւնը, որ ընտրուում է նորան մեր ընդ որ պատմիչներէ կողմից անխտիր՝ իբրև մի խիստ երախտաւոր ու մեծ արժանեպետ էր հայրապետի, արդիւնք են կարծես մի ընդհանուր գիտակցութեան, թէ նա շատ աւելի բան է արել, քան աւանդում է մեզ կցկտուր պատմութիւնը: Յայտնի է միայն, որ նա մի շարք բարեփոխութիւններ է մտցնել մեր ամենօրեայ ժամերգութեան, մաշտոցի և պատարանամատոյցի մէջ. նորա անունով կանոններ կան պահուում

Կանոնագրերում և նորան վերագրուում են մի նի թարգմանութիւններ, բաւական մեծ թուով ճար ու խրատաբանութիւններ, որոնք պատուաւոր տեղ չունում մեր եկեղեցական գրականութեան մէջ, բայց տեղապէս այդ ճառերի վաւերականութիւնը, գրական պատմական արժէքը որոշելու համար զեռ մի լուրջ ետադատ է հարկաւոր, որ չի գտնուել: Պարզ է յամեն դէպս այն, որ Մանդակունին ս. Սահակի և ս. Մեսրոպի դպրոցից լինելով և նոցա գծած ուղղութեանը հետեւով՝ աշխատել է լրացնել նոցա ձեռնարկութիւնները եղեցական ներքին բարեկարգութեան նկատմամբ և ըրել այն խորթութիւններն ու զեղծումները, որոնք առ գործած պէտք է լինէին նախնիքաց խառն ժամակներում և որոնց դէմ մասնակի յաջողութեամբ այն մաքառել էր նորա արժանաւոր նախորդը, Գիւտ: Ե տեսակէտից նա իրաւամբ համարուում է մեծ թարգմտիչների դպրոցի վերջին հոյակապ ներկայացուցիչը և իսկ ընդարձակ բարենորոգչական գործունէութեան ձիովողն ու մի քանի մասերում վերջնականապէս ձեռնադրը,—կարելի է ասել այնպէս, ինչպէս Մեծն Վառն Մամիկանեան Մազդեզանց կրօնի դէմ մաքառման պարիզում վերջնական յաղթանակ տանողն եղաւ և խոստնէութեան տիրապետութիւնը հոյ երկրում առատ ապահովողը:

Մանդակունին պէտք է որ նաև որոշ մասնակցուն յան յանցած լինի Վահան Մամիկոնեանի շինարարութեան մէջ, ինչպէս վկայում է յատուկ Յովհաննէս պատգիրը: Փարպեցին Վաղարշապատի Մայր տաճարի մասնատում է. «Ձոր հիմնարկեալ նորոգեաց մեծապայտ շքեղութեամբ՝ զհնացեալ գործ նախնեացն իւրոց, ոջ զօրավարն Հայոց Մամիկոնեանն Վահան»: Իսկ նորա թիւն նայելով այդ հիմնարկութիւնը կատարուած կալի է համարել 487 թ.-ին, երբ նոյն ինքն Փարպեցին յաբարձու» կարգուեցաւ Սրբավայրին և նորա հսկութեան ներքոյ հաւանականաբար տեղի ունեցաւ վերորդութիւնը: Եթէ նա Վաղարշապատի կաթուղիկէն իսնի նախնեաց գործ է համարում, որ ինչպէս յա-

տուկ պարտք է զգում այն նորոգելու, այնպէս և բ
ցառիկ իրաւունքներ է գործ դնում, յանձնելով սրբ
վայրի վերակացութիւնը ում կամինար, պատճառը է
այն ժառանգական իրաւունքներն էին, որ նոյն ա
համար ունեցել էր Լուսաւորչի սերունդը, իսկ Վարդ
Մամիկոնեանից յետոյ ստացել էր նորա օրինական ժառ
գը Վահան. ըստ այդմ և ս. Սահակ Պարթև նախնին
մէկն էր, որ իրենից առաջ նորոգել էր նոյն տաճարը:
որովհետև ասուած է թէ «հիմնարկեալ նորոգեաց», ի
ւունք ունենք ընդունելու, որ նախկին անշուք և խ
խուլ շէնքը վերացուել, տեղն ամբողջութեամբ նոր
կառուցուել, ուրիշ խօսքով Ս. Էջմիածնի այժմեան Մ
տաճարը, որի հիմնական նորոգութեան մասին յետա
դարերից այլ ևս ոչ մի յիշատակութիւն չունինք՝ և
իւր յատակագծով յիրաւի հայկական ճարտարապետ
թեան հնագոյն տիպն է ներկայացնում, կառուցուել
որչափ վերաբերում է շինութեան բուն զանգուա
(առանց գմբէթի, զանգակատան և այլ յաւելեալ ս
երի), Մեծն Վահանի խնամքով, Յովհան Մանգակու
օրհնութեամբ և Ղազար Փարպեցու վերահսկողութեա
Սակայն յետագայ ժամանակների պատմիչների աս
Վահան ուրիշ շատ շինութիւններ և նորոգութիւններ
արել է՝ ծածկելով այն աւերմունքները, որ գործուել
նախընթաց պատերազմների միջոցին, և թողում է
այս շրջանի մի ուրիշ փառաւոր յիշատակարան ուն
մինչև այսօր կանգուն մնացած, որ վիայում է Վա
Մամիկոնեանի և Յովհան Մանգակունու ազդեցութե
շինարարութեան գործի ընդարձակ ծաւալ ստանալով՝
զանազան նախարարութեանց սահմաններում ծաղկելո
Տիկորի հոյակապ, դժբաղդաբար այժմ կործանուելու
եկեղեցին է այդ, որից աւելի հին ամբողջական շինու
դժուար թէ գոնուի մեր երկրում և որի կիսեղծ ար
նագրութեան համաձայն Հայոց Յովհան հայրապետի
ջոցաւ է կառուցուել այն՝ Սահակ Գամարական իշ
նի օժանդակութեամբ: Արձանագրութեան մէջ կան ն
դժուար կարգացուող ուրիշ լիւսաններ անուանեք, որ
մին կարող է Վահանը լինել: Ոչինչ չի արգ

պա ընդունելու, որ այս տաճարի-կառուցանող Յովհան
պրապետը Մանդակունին էր, իսկ Սահակ Կամսարական
յն այն «եբրանելույ Արշաւրայ որդին», որին Վահան ու-
շ իշխանները հետ նիւորի մօտ ուղարկեց, նորա հետ
առած բանակցութեան սկզբում, և որ յիշուում է 506
թ.ին Բաբգէն կաթողիկոսի թղթում իրրեւ «Արշարու-
կոց տէր», պայազատած լինելով ուրեմն, իւր երեցա-
յն եղբայրներէ՝ Ներսէհէ և Հրահատի մահից յետոյ Կամ-
սարական տան իշխանութիւնը:

Ե. Վահան Մամիկոնեանի մարզպանութիւնը. Հայոց
թողեցու և երկրի վիճակը նորա օրով:—Եթէ և Վաղար-
շպատի կաթողիկէի շինութիւնը Վահան իբրև Մամի-
կոնեանց տանուտէր էր սկսել՝ Դուինի և ուրիշ տեղերի
տութիւնները նա արաւ հաւանականաբար արդէն իբրև
մտող երկրի իշխան, մարզպան կարգուելուց յետոյ:
Բթուականին տեղի ունեցաւ այդ կարգումը՝ պարզ
պատի չէ: Փարպեցին պատմում է, որ երբ Վահան պա-
ռուով ու փառքով Պարսկաստանից վերադարձաւ՝ ետեից
եղբկան անտւնով մի նոր պարսիկ մարզպան եկաւ, որ
որան շատ էր սիրում ու պատուում և նորա արժանիք-
քը, արարքներն ու վայելած յարգանքը՝ տեսնելով՝ այն
քրականացութեան յանգեց, որ այս երկիրը նորանից յար-
բըր կառավարիչ ունենալ չէր կարող: Ապա նա շտապեց
ք խորհրդածութիւններն այս նկատմամբ Վաղարշ թա-
քուորին ներկայացնելու, որ և խորհրդակցելով իւր ա-
ջդանու հետ՝ շատ բանաւոր գտաւ նորա առաջարկը,
բովարտակ ուղարկեց և Վահանին Հայոց աշխարհի մարզ-
ան կարգեց: Սակայն Սեբէոս, Փարպեցու պատմութեան
որունակողը և յետագայ շրջանի համար ամէնից արժա-
տեալատ պատմիչը՝ Վահանին մարզպան եղած է ցոյց
ալիս Կաւատի միջոցաւ: Քանի որ Վաղարշի թագա-
շրութիւնը կարճատե եղաւ, 488 թ.-ին նորա գահից
եռելով և Պերողի որդի Կաւատի թագաւորելով, անհա-
սկական չէ, որ նոյն այդ թուականին Վահան մարզպան
սրգուած, և այդ պատճառով Սեբէոս, որ Վաղարշին
մենեկն չի յիշում, Կաւատի թագաւորութեան հետ
պատ լինի Վահանի մարզպանութիւնը: Մարզպ

Թեան հրովարտակն ընդունելու առթիւ հանդէս է գտնորից Յովհան Մանդակունին և մի ոգևորուած քսէ ուղղում խուռներամ բազմութեանը, որ բերիլուրն առնելուն պէս գունդագունդ Գուինի մայր տանէր դիմել, գահաբանութիւն մատուցանելու Երկնաւոր Այդ քարոզը, որ Փարպեցին, հարկաւ իւր խօսքի յառաջ է բերել պատմութեան մէջ՝ զուր տեղը հարուել է շատերի կողմից անհամապատասխան Մանկունու հանճարին և ըոպէի պահանջին: Ընդհանառակ Գրքի վերցրած շատ յորմար ընաբանով և դիպող նակներով կենդանի արտայայտութիւն է գտնում տեղ այն ոգևորութիւնը, որ պէտք է զգային քրիստոնէութեան հաւատարիմ պաշտպանները՝ եկեղեցւոյ թանակը տեսնելով և զգալով, թէ ինչպէս աթաբաքադցրացոյց եկեղեցի, զգազանս ընտելացոյց . . . զթմիր ճշմարտութեան ամաչեցոյցս. ուստի և ուսուցանէ՝ մչ միայն կրկին սիրով սիրել այդ եկեղեցին, այլ և եկեղեցւոյ քարոզած սիրոյ մեծ օրէնքը գործ դնել մերաւ ազգակիցների նկատմամբ, որոնք թշնամանել եկեղեցին, սրբութիւնը պղծել, մոխրատուններ լճշմարտութիւնը մոռացել. մոռանալ նոցա վատ աքքը, իրենց ցոյց տուած բարոյական զօրութեամբ տկարութիւնը բառնալ, հրաւիրել նոցա եկեղեցւոյ բախը և զղջման որտասուօք նոցա յանցանքը քսմիրոց ընծայելով՝ կազմել վերստին նոցա հետ մի Գրիստոսի՝ վերջին երանաւէտ կոչման և երկնային ժագութեան արժանի:

Յամենայն դէպս Յովհան Մանդակունին կենդանուրեմն և գործակից Վահանին նորա մարզպանու ժամանակ-մինչև երբ, դժուար է տեսլ: Եթէ վերև շուած արձանագրութեան համաձայն ընդունենք, որ ըրչ շինութիւնների հետ Տիկորի եկեղեցին նորա ձև տաութեամբ է կառուցուել, կարելի է ենթադրել բաւական ժամանակ պէտք է անցած լինի, մինչև խոշոր շինուածները գլուխ գային: Այլ և այն համարքը, որ մեր պատմիչները 5-6 տարուայ հայրապմիրայն վերագրում են Մանդակունու յաջորդ:

աթուղիկոսին, իսկ սա, ինչպէս կտեսնենք, 506 թ.-ին սրել է իւր նշանաւոր ժողովը, իրաւունք է տալիս ակունու կաթուղիկոսութեան տարիները մինչև 500 վերջերը ձգելու: Ստոյգ կարելի է համարել այն, որ նա Վահան մարզպանից շատ առաջ պէտք է անած լինի, որովհետև Փարպեցին վերջինին ուղղած Գղթի մէջ այնպէս է խօսում ժամանակակից կահոսի մասին, որ այդ կաթուղիկոսը Վանդակունին չէ կարող: Սակայն մենք ո՛չ Փարպեցու Թղթի դրու՝ ժամանակը և ո՛չ Վահանի մահուան տարին գի՝ ժամանակակից մի առօրի պատմագրի հազորգած լուծիւններից երևում է, որ Վահան մի անգամ ևս ամբողջեան գրօջ է բարձրացրել Կաւատի օբով, նշումները նորոգուեցան քրիստոնէութեան դէմ և իկները փորձեցին նորից կրակասուլներ շինել Հանում: 496 թ.-ին Կաւատ գահից ձգուեցաւ և երեք տարի յետոյ, 499 թ.-ին, Հեփթաղների օգտամբ կարողացաւ վերահաստատուել իշխանութեան Այո աւթիւ ակղի ունեցած ներքին պատերազմների ն հաւանականաբար Վահան նոյն կերպ անկախ իշլթիւն էր վարում, ինչպէս երկու դար առաջ իւր հաւ Մանուէլ Մամիկոնեանը, և որովհետև 502 թ.-ին րազմ ծագեց պարսիկների և յոյների մէջ այն պատու, որ Յունաց կայսրը հովանաւորում էր հայերին՝ ի է կարծել, թէ Կաւատի գահի վերայ հաստաուց յետոյ իսկ Վահան շարունակեց կայսեր օգնուբ պահել անկախութիւնը, մինչև որ 506 թ.-ին խաթիւն կըրուեցաւ երկու մեծ պետութիւնների մէջ աքանչիւրը իւր նախկին սահմանները պահելով՝ կները կատարեալ տէր գարձան նորից Հայաստանին: է է, որ պատերազմի ժամանակ Յունաց բաժնում Միջագետքի Ամիգ բերդաքաղաքը երեք ամիս պաեցաւ և 503 թ.-ի սկզբին առնուեցաւ պարսիկնեուկ այս կուռի մէջ մատնակցում էր Հայոց գունարգ Մամիկոնեան զօրավարի առաջնորդութեամբ քարպեցու Թուղթը, որ վրուած է Ամիգայնենց այս ժամանակում չի՞ գրուել:

մազասպ Մամիկոնեան իշխանը, որ պէտք է Վահանի հասցնէր թուղթը՝ պատերազմի պատճառով Հայոց գնդին տալով Ամիգ չէր եկել: Այդ դէպքում Վահան կենդանի կլինէր դեռ ևս 503 թ.-ին և որովհետև 506 թ.-ին գրաւեալ Քարբէն կաթուղիկոսի առաջին թղթում Վարդ Մամիկոնեան յիշուում է առաջին տեղը, բայց առանց «մարդ պան» տիտղոսի, մինչ Սեբէոս և այլ պատմիչներ յիշուած են, որ նա իւր եղբայր Վահանից յետոյ 4 տարի մարդ պանութեան իշխանութիւն է վարել, կարելի է մտածել որ Վահան վախճանել էր պատերազմի միջոցին, իսկ խաղաղութիւն հաստատուելուց յետոյ նորա տեղը նոյն 506 թ.-ին մարզպան կարգուեցաւ Վարդ, որ Յաւնաց կողմից ևս պատրիկութեան տիտղոս էր ստացել: Մեր պատմիչներից ոմանք յիշում են նաև, թէ Վահան «զևրլանս արգելականս» արար—էրը և ինչպէս, յայտնի չէ: Եւստ ցաւալի է հարկաւ, որ այս նշանաւոր մարդու, ինչպէս տեսնում ենք, բազմակողմանի դործունէութեամբ հարուստ մարզպանութեան շրջանը պատմութեան նիւթ չի դարձել: Գորա իոխարէն նոյն շրջանի Հայոց եկեղեցական ներքին կեանքի մասին խիստ հետաքրքրական տեղեկութիւններ է հաղորդում Վազար Փարպեցու վերև յիշած թուղթը: Այդ ինքնատիպ յիշատակարան մի յառաջաբան ևս ունի, որ աւելի է պարզում նոր գրութեան հանգամանքները: Իմանում ենք այդպիսով որ Վաղարշապատի կաթուղիկէի հոգաբարձու կարգուելուց յետոյ Փարպեցին շատ նախանձորդներ և թշնամիներ է ունենում: Սորա աշխատում են նախ միջնորդներով ու ընծաներով Վահան Մամիկոնեանին գրաւել ու սրբաւիպը նորա ձեռքից առնել, բայց երբ չի յաջողում, հետամուտ են լինում բամբասանքով ու զրպարտութիւններով վարկաբեկ անելու նորան, մինչև որ մի դժբաղդ դէպք՝ եկեղեցուց փայտակերտի այրուիլը հրդեհից, նոցա ձեռքին դէնք է դարձնում մեղադրանքն այնտեղ հասցնելու, որ Վահան ևս երես է թեքում նորանից և նա հալածուում է, մերկ ու անարգուած թողնում հայրենիքը, քնում է Ամիգ քաղաքը և այնտեղից թուղթ գրում մարդպանին արդարանալու համար: Առանձին ուշադրութեան

բժանի է այստեղ այն պայքարը, որ մղուում էր Ղազարի նման յառնական կրթութիւն ստացած եկեղեցականների և տգէտ աբեղաների մէջ: Ղազար յիշում է մի ուրբ անուաններ՝ Մովսէս փիլիսոփայ, Տէր Խոսրովիկ, Աբրհամ եպիսկոպոս, որոնք յայտնի էին իրենց գիտութեամբ, սուրբ վարքով, արժէքաւոր գրուածներով, բայց անր հայածանքի էին ենթարկուել այդ աբեղաների կողմից, մինչ այն աստիճան, որ նոցանից մէկի ոսկորները իրեղմանից հանել, ջուրն էին թափել: «Թարգման» անունը, որ իրենց վերայ կրել էին Ե. դարի պարծանք կաղիք ընդ որ հայրերը՝ թշնամանքի ու ատելութեան նշաւաբան էր նոյն աբեղաների բերնում. կոյր նախանձով եղուած սոքա չէին կարող տանել այս կամ այն լուսաւոր անհատի վերայ երևեցած ակներև առաւելութիւնները և գժբաղդաբար յաջողում էին բանսարկութեամբ սոց դէմ շարժել տգէտ ամբողջ: Եւ այդ աբեղաների զգեցուցիւնն այնքան զօրեղ էր, որ ժամանակակից կառուցիկոսը (երևի Բաբգէն) չի վստահանում պաշտպաւել Ղազարին նոցա մեղադրանքների դէմ, թէպէտ, ինչէս երևում է սուրա բացատրութիւններից՝ չնչին ոււելի քան սնհիմն էին այդ մեղադրանքները: Մեղաւում էին ի միջի այլոց, թէ Ղազար աղանդաւոր է, և յգ առիթ է ընծայում նորան մի քանի խիստ կարևոր կնարկներ անելու «Հայոց աշխարհի աղանդի» մասին, որ չիլ ենք արդէն առաջ՝ Մծղնէից սղանդի ծագումը բաստրելիս, և որ ցոյց է տալիս, թէ Ղազարի ժամանակ յգ. աղանդը շատ տարածուած է եղել հայերի մէջ: Նսոււրանում մինչև իսկ, որ իրեն յայանի են եղել աղանաւորներից ոմանք. բայց առարկում է թէ իրաւունք չի սմտրել իրեն դատ բանալ նոցա դէմ, այլ պետարանի ամաձայն թողել է, որ որումն ու ցորենը միասին աճեն նչև հունձի ժամանակ, և միակ արդար Գատաւորը դաստան տեսնէ: Եւ Փարպեցու ամբողջ թուղթը մի կենսնի վկայութիւն է՝ որ չնայելով ս. Սահակի և ս. Մեսրոպի ցանած բարի սերմերին և այն արեանն ու քրտանքը, նոցա հաւատարիմ. աշակերտները մի քանի տարեակ սրեների ջնթացքում թափեցին նոյն սերմերն աճ!

լու համար, որոմ խիստ շատ կար դեռ գարի վերջին մի
փոթորկոտ հայրենիքում և կեանքի բոլոր աստղաբեկներում
ուռճանալով՝ սպառնում էր այն հոկայական ջանքեր
պտուղները խեղդել: Բայց նորա չխեղդուեցան. որով որ
չացաւ հետզհետէ, և նորա աճեցին. որովհետեւ առ
սերմից էին և ամուր արմատ էին ձգել բարեբեր հողի մեջ:

Գ Լ Ո Ւ Ի Ժ .

Հայոց եկեղեցւոյ մասնակցութիւնը դաւանակա
վէճերի մէջ եւ բռնած դիրքը. Դուիճի ժողովները

Ա. Նեստուրական եւ Քաղկեդոնական վէճերը:— Ե. Կ
դէպի Զ. դար անցման հետ զգալի փոփոխութիւններ
տեղի ունեցան Հայոց եկեղեցւոյ արտաքին ու ներքին
յարաբերութիւնների մէջ: Մինչև այդ մեր եկեղեցւոյ
ներկայացուցիչների բոլոր ջանքն էր եղել, ինչպէս աե
սանք, մի կողմից քրիստոնէութիւնը պաշտպանել օտար
կրօնի նուաճողական ձգտումների դէմ, միւս կողմից
ներքին կազմակերպութիւնն առաջ տանել՝ ընդհանուր
եկեղեցւոյ մէջ մշակուած քրիստոնէական գիտութիւնը
խրայնելով և ժողովրդի հոգևոր ու բարոյական կրթու
թեան համար սորա ընձեռած միջոցները մեր կեանքին
յարմարեցնելով: Դառն իրականութեան ստիպողական
պահանջների շնորհիւ նորա աղստ ժամանակ ու յարմա
րութիւն չէին ունեցել զբաղուելու այն բարդ դաւանա
կան խնդիրներով, սրնցով ալեկսոսուած էր Ե. դարու
ամբողջ քրիստոնէայ աշխարհը: Նոքա առաջնորդուել էին
այն համազմունքով, որ հաւատոյ էական կէտերը մի ան
գամ ընդ միշտ ընդգծուած ու որոշուած են Նիկիոյ
տիեզերական ժողովի մէջ, և հայերն ընդունելով այդ
պարզ հաւատքը Մեծ Լուսաւորչի որդւս ս. Արևատակէտի
'Չոցաւ' մի հոգի և մի շունչ եկեղեցւոյ ընդհանուրութեան

...ատ, անազարտ էին պահում այն և պէտք է պահէին յա-
...տեան: Կ. Գոլում և Եփեսոսում ժողովուած հայրերն
այդ հաւատքի վերայ նոր բան չէին աւելացրել, այլ
...ան աւելի պարզաբանել էին և ապահովել զանազան
...անգաւոր մոլորութեանց դէմ, որոնցից և զգաւանալ
...տք էր, ինչպէս որ տեսանք՝ իւր ժամանակին զգու-
...ացել էր և յետորդներին ճանապարհ ցոյց սուել Լու-
...սուորչի վերջին ժառանգքը, Ս. Սահակ: Թէ սորա և իւր
...ործակիցների ձեռք առած խիստ միջոցները և թէ մա-
...տականգ քաղաքական հանգամանքները թոյլ չէին տուել,
...որ այն մոլորութիւնները մուտ գործեն հայրի մէջ, և
...հակ ազանդը, որ այստեղ դեր էր կատարել և շարու-
...տակում էր կատարել, ո՛չ մի որոշ աւելնութիւն չունէր
...ամանակակից միւտ եկեղեցական ազանդների հետ և
...բուրի էր վարդապետական հիմունքներից: Սակայն վաղ
...թէ ուշ Հայոց եկեղեցին մի հաշիւ պիտի տեսնէր նոցա
...հետ և որոշ դիրք բռնէր դուրսն արժարժուող դաւանա-
...բան խնդիրների նկատմամբ, և անա ամէնից առաջ նորա
...դէմն է ելնում անմիջական շրջապատում սպառնական
...այժ ստացած նեստորականութիւնը:

Կ. Գոլոյ պատրիարք նեստորի ոնուսով այդպէս
...դուռող ազանդը, որ դատապարտու եցաւ Եփեսոսի տիե-
...զերական ժողովում, ծագումն է առել իսկապէս Ան-
...տիոքի բարոցից, որի գլխաւոր ներկայացուցիչներն էին
...մեր առաջ յիշած Դիոդոր Տարսնացին և Թէոդորոս Մա-
...մեսացին: Վէճը սկզբում ժամանակի քրիստոնէական
...դիտութեան երկու գլխաւոր կենդրոններն՝ Անտիոքի և
...Ալեքսանդրիայի մէջ էր, որոնք տարբեր սեղանութեամբ և
...տարբեր կերպով էին բացատրում Քրիստոսի մարդեղու-
...թեան խորհուրդը: Այն հարցին, թէ Քրիստոսի անձի մէջ
...կատարեալ աստուածայինն ու կատարեալ մարդկայինը
...ինչպէս էին միացել, Անտիոքացիք, ու Գրքի մեկնութեան
...և փիլիսոփայական դասողութեան վերայ հիմնուելով՝
...պատասխանում էին, թէ աստուածայինն այնքան բարձր
...է և հեռու մարդկայինից, որ նոցա մէջ իրական միութիւն
...լինել չի կարող, այլ մարդ Յիսուսի մէջ աստուածայինը
...բնագութիւն հաստատուելով՝ աստուածաման է դարձրել

նորա շարժումներն ու գործերը. իսկ Աղեքսանդրացի հիմք ընդունելով հաւատք դէպի Քրիստոսի միջոցաւ տեղ ունեցած իրկագործութիւնը, աւանց որի քրիստոնէութիւնը կորցնում էր իւր իսկական արժէքը, առարկուն էին, թէ այլ ևս ինչ իրկագործութիւն, եթէ առտուածայինն ու մարդայինը կատարեալ կերպով չեն միացել այդ միութեան շնորհիւ կատարելապէս սրբուած ու ատուածացած Յիսուսի մարմինը տանջանք ու մահ կրել խաչի վերայ: Աղեքսանդրիոյ պատրիարք Կիւրեղը նախագահելով Եփեսոսի ժողովին՝ ընդունել տուաւ վերջին հայեցակէտն իբրև անհրաժեշտ հեռուութիւն նիկիական դաւանութեան, և նետոր ու իւր հեռուողները բանադրուեցան: Բայց Անտիոքացիները հեշտութեամբ տեղի չտուեցին թէպէտ 433 թ.-ին նոքա որոշ համաձայնութեան եկան Կիւրեղ Աղեքսանդրացու հետ, որով Եփեսոսի ժողովը ճանաչեցին և ի թիւս այլ որսշումների նետորի դէմ արձակած դատավճիռն ընդունեցին, սակայն քանի որ բանադրանքից ազատ էին մնացել Անտիոքի դպրոցի բուն ներկայացուցիչները՝ Դիսղոր ու Թէոդորոս, շարունակուեցին աւելի եռանդուն կերպով տարածել սոցա գրուածներն ու սոցա ուսումը: Իսկ ծայրայեղների մի խումբ ամենևին համակերպել չկամեցաւ և պետութեան կողմից հարածուելով՝ ապաստան որոնեց հեռաւոր արևելքում, ուր և հետամուտ եղաւ պահպանելու զուտ նետորակութիւնը և նորանոր հեռուողներ գտնելու:

Միւս կողմից հանդիստ չէին նտած Կիւրեղ Աղեքսանդրացու կուսակիցները: Անտիոքացիների քօղարկեալ գործունէութեան հակառակ՝ նոքա բացարձակ կերպով դատապարտում և հերետիկոսական էին անուանում այն ամէնը, ինչ որ կապ ունէր Անտիոքի ուսման հետ, ու և է բաժանում կամ երկուութիւն էր դնում Քրիստոսի մէջ: Ծայրայեղութիւնն այնտեղ հասաւ, որ Եւտիքէս անունով Կ. Պոլսում և պալատում մեծ յարգ վայելող մի վանական ոկսեց քարոզել, թէ մարդկային բնութիւնը բոլորովին ձուլուում անհետանում է Քրիստոսի աստուածային բնութեան մէջ և մնում է միայն մի աստուածային բնու-

որն իսկ մարմինն իւր բոլոր շարժումներով աս-

ուսածային դարձած: Եւտիքէսի դէմ ելաւ Կ. Պուսոյ
Պաբլիանոս պատրիարքը. իսկ նոցա երկուսի վերայ իբրև
առաւուր հանգէս եկաւ Կիւրեղի յաջորդ Աղէքսանդրիոյ
Կոստանոս պատրիարքը, որ մի նոր ժողով գումարել
ուսաւ Եփեսոսում 449 թ.-ին, Գ. տիեզերական ժողովի
առատած գաւանութիւնն իբրև հիմք ընդունելով և
ամէն նորութիւն դատապարտելով՝ հարկադրեց Եւտիքէ-
սին յետ առնել իւր քարոզածները և այդպիսով ներումն
տրուել: Իսկ Փլաբիանոսին բանադրել ու աքսորել տուաւ
Կիւրեղ երկու ընտելիւն ուսուցանողի: Սակայն Լևոն Ա.
Պապը, որի Փլաբիանոսին ուղղած՝ նորան արդարացնող
և Եւտիքէսին դատապարտող թուղթը, այդ ժողովում
վարդացին և ո՛չ մի պահանջին ուշադրութիւն դարձնել
վաճեցան, «Աւագակաց ժողով» անուանեց այն և յաջո-
ղեց նորա որոշումներն ի չիք դարձնել: Ապա ըլլար վէ-
ճերին վերջ գնելու նպատակով 451- թ.-ին մի մեծ ժողով
Էստմարթուեցաւ Քաղկեդոնում, որ համարուեցաւ Գ. տիե-
զերական ժողով և հակառակ ժողովականների մեծամաս-
նութեան համոզումներին, տեղի տալով միայն Հռոմի
պահանջներէ առաջ՝ դաւանութեան հիմք ընդունեց Լևոն
Ա.-ի յեշեալ թուղթը (մեզանում այդպէս կոչուած Լևոնի
առումարը) և որոշեց ճանաչել «մի Քրիստոս յերկուս ընտ-
լիւնս»։ Թէպէտ այդ որոշումը երբէք հաշտեցնել չէր
կարելի Կիւրեղ Աղէքսանդրացու վարդապետութեան հետ,
որի նշանաբանն էր «Մի Քրիստոս» կամ մի ընտելիւն
յերկուց ընտելեանց», այնուամենայնիւ ժողովը Գ. տիե-
զերական ժողովի որոշումներ հաստատում ու Կիւրեղ
Աղէքսանդրացու վարդապետութիւնն ուղղափառ էր ճա-
նաչում, Դիոսկորոսին էլ ո՛չ իւր մուրը ուսման, այլ իբր
թէ ինչ ինչ վարչական զանցառութեանց համար աթոռից
զրկում. ապա նորա կողմնակիցներից շատերին Եփեսոսի
Բ. ժողովին տրամադ ծօրէն հակառակ որոշումներէ առկ
ստորագրել տալով, նետուրին ու Եւտիքէսին նոր ի նորոց
բանադրելով՝ ենթադրում էր թէ կյաջողի ամէն երկպա-
ռակութիւն ծածկել և ընդհանուր եկեղեցւոյ մէջ խա-
ղաղութիւն վերականգնել:

Ընդհակառակն նոյն այս ներքին հակասութիւնն-

քով լի Քաղկեդոնի ժողովը պատճառ դարձաւ քրիստոնէական եկեղեցին ընդ միշտ բաժան բաժան անել նորա սրոշումները զօրեղ ընդդիմութեան հանդիպե նախ Երուսաղէմում, ապա Եգիպտոսում. և կայսեր կան կառավարութիւնը ստիպուած էր նոցա գործադարու համար զէնքի դիմել և մեծ արիւնահեղութիւնն անել: Ընդդիմութիւնը սակայն քանի դնաց սաստկացաւ արևելքի բոլոր նշանաւոր թողութեան, նոյն իսկ Անտիոքի բնութիւն դաւանողները ձեռքն անցան, և սոցա կոչայնչափ զօրացաւ, որ Զենոն կայսրը խոհեմութիւն հմարեց 482 թ.-ին Կ. Պոլսոյ Ակակիոս պատրիարքի թելդրութեամբ «հենստիկոն» կոչուած մի հրովարտակ հրտարակել, որով բնութիւնների մասին վիճելն արգելու էր, առաջին երեք տիեզերական ժողովների ուսուց դաւանութիւնը միայն ուղղափառ ճանաչուում և նորնից դուրս ամէն նորութիւն դատապարտուում: Այդ սով լուելեայն դատապարտուած էր լինում Քաղկեդ գաւանութիւնը. և թէպէտ չուովմի պապի մերժեց նոտիկոնը և առժամանակեայ բաժանումն յառաջաց արևմտեան և արևելեան եկեղեցիների մէջ, բայց Զենոն յաջորդ Անաստաս կայսրն ևս շարունակեց պահել նորութիւնը և մի բնութեան ուսումը դարձաւ տիգաւանութիւն Բիւզանդական կայսերութեան բոլոր սմաններում: Միևնոյն ժամանակ Զենոն կայսրը աւել էր ծայրայեղ Անտիոքացիների վերջին կայանը կայսերութեան մէջ՝ փակել տալով 484 թ.-ին Եգիպտոսի դպր և հարածելով այնտեղ բոյն դրած նեստորականներ Սոքա անցան Պարսից կողմը և կենդրոն դարձնելով Մելիքը, ուր եպիսկոպոս եղաւ մեր վերև յիշած Բարձուասորին, սկսեցին եռանդով տարածել իրենց ուսուցարսկաստանի զանազան կողմերում բնակող քրիստոնէների մէջ: Նեստորականութեան պաշտպան հանդիսաւ նաև Աելեկիոյ Ակակիոս եպիսկոպոսը, որ համարուում Պարսկաստանի քրիստոնէաների կաթողիկոս և որի ժողովը Բաբէղոս 499 թ.-ին մի ժողով դումարեց Սելեկիում և նեստորական ուսումն իբրև պարսկական երշտոնական դաւանութիւն ընդունել տու

Իսլաման և Ակակիոսն էլ, որ մի ժամանակ միմեանց սուսկորդներ էին եղել և երկուք վէճ վարել, եկեղեցի-համաբան վարդապետներ հուշակուսեցան, ի թիւս ոնի Անտիոքացիներէ՝ Դիոգորի, Խէոգորոսի ու Նեստի:— Ահա այսպէս էր գրութիւնը 2. գարի սկզբին, Հայոց եկեղեցին հարկադրուեցաւ ուշադրութեան նել, որ այլ ևս գաւանութեան միութիւն չկար Լնդ-րական եկեղեցւոյ մէջ. Բիւզանդական կայսերութեան արձակ սահմաններում տիրում էր մի բնութեան ու-մը՝ ըստ Հենտիկոնի տրամադրութեան. Հասկում և ա եկեղեցական իրաւասութեան ննթարկուած քրիս-նեայ արևմուտքում պաշտպանուած էր Քաղկեդոնի լովի հաստատած երկու բնութեան ուսումը. իսկ բնաստանում ապրող խառն ասորի և պարսիկ քրիս-նեաները նեստորականութիւն էին ընդունել: Պէտք էր շել, թէ որք կողմը բռնել:

Բ. Բարբեկ կարուկիոսի քրքիր. Դուիցի Ա. ժողովը:— Վան Մանդակունու յաջորդ Բարբէն կաթողիկոսից ր ձեռքն է հասել երկու թուղթ, որոնցից ուսաջինը ստմական մեծ արժէք ունի, իսկ երկրորդը միայն մի անաւոր խնդիր է շօշափում, և վաւերականութիւնը սկսածելի է: Քանի որ այդ թղթերը մինչև վերջին ժա-նակ անծանօթ էին, ուշ ժամանակի պատմիչների ոխալ տղեկութիւնների հիման վերայ կազմուել էր այն կար-բը, թէ Բարբէն 491 թ.-ին ժողով է գումարել Վա-րշապատում և Քաղկեդոնի ժողովը բանադրելով՝ դա-նական անջատում յառաջ բերել իւր և ընդհանուր եղեցւոյ մէջ: Բայց Բարբէնի «Թուղթ Հայոց ի պարսո, և ուղղափառս» ուրիշ բան է ցոյց տալիս: Այստեղ ևեւեան եկեղեցիների փոխադարձ յարաբերութիւնները ստկերանում են ճիշտ այնպէս, ինչպէս վերև նկարա-ուեցաւ: Կաւատի թագաւորութեան տասնևութերորդ օրին, այսինքն 506 թ.-ին, Կուլն են գալիս մի խումբ եղեցականներ Պարսկաստանի զանազան կողմերից և ցոց կաթողիկոսին ու նորա շրջապատողներին պատ-ւում են. Մենք մինչև այժմ անաղարտ պահել ենք քրիս-նէական հաւատը՝ այնպէս, ինչպէս աւանդել է

կիոյ ասուրը հայրերը և ինչպէս ընդունում է ամբարշտաննեայ աշխարհը. Բայց Պերսոյի Թագաւորութեան քսանեօթերորդ տարին (այսինքն 484 թ. ին) յայտնացան մարդիկ, ինչպէս Ակահ, Բարժումա, Մանի որոնք սկսեցին ճշմարիտ հաւատը պղտորել և նեաստիք Վիոզորի, Թէոզորոսի մոլորութիւններն ուսուցանել. զովներ գումարել և նեղել ամէն կերպ ուղղահաւատներին, որ իրենց հետևեն: Այժմ ևս Ասորեստանի Բաբէլ Թուղիկոսը իւր հետ եղած նեսսորական եպիսկոպոսներ ստիպում է, որ Քրիստոսի մէջ երկու անձ կամ երկու որդի ընդունենք. մին երկնքից իջած՝ չոր հաւատար, տուժոյ Բանը, միւսը մեզ նման մահկանացու մարդ սուս. և պնդում է, թէ չոռումք, չայք, Վիրք, Աղուբոլորեքեան այս նոյն հաւատն ու կանոնը ունին. մէկը Կաւաա Թագաւորից հրամանագիր առանք ու եկա որ գրով հաստատէք ու տաք, թէ ինչպէս էք ընդունողութեք ճշմարիտ հաւատը:—Եւ ահա Բաբէլէն, որի հաւատը Վիոզորի մայրաքաղաքում ժողովուած էին բոլոր եպիսկոպոսները, վանականներն ու նախարարները, և Պարսից եկեղեցւոյ յիշեալ պատգամաւորները նորան նկատեցան, թուղթ է գրում Պարսից աշխարհի բոլոր եպիսկոպոսներին, քորեպիսկոպոսներին, երէցներին և ին, որոցից մի քանիսի անունները տալիս է, վաւերացնում իւր, քսան եպիսկոպոսների և տասնեչորս նախարարների ստորագրութիւններով և հաստատում, որ չայերք, ինչպէս և Յոյները, Վրացիք և Աղուանք, հաւատարմութեան ու անվտիոխ պահել են այն հաւատը, որ Արիստակէս միջոցաւ ընդունել են Նիկիոյ 318 հայրերից և որին մեզ քան են գտնուել Կ. Պոլսոյ ժողովի 150 ուղղափառ եպիսկոպոսները. իսկ նեստորի ու նորա համախոհների քորոզածը ծանր հայհոյութիւն են համարում և մերժելով մերժում ու նզովում:

Ինչպէս տեսնում ենք, այս թղթի մէջ խօսք չկա Քաղկեդոնի ժողովի մասին: Խնդիրը պարզ է. Պարսկաստանի հարաւ-արեւմտեան մասի ղլխաւոր կենդրոններում հաստատուած նեստորականութիւնը կամենում է իւր ազդեցութիւնը սարածել նոյն պետութեան սահմաններում:

մ գանաւազ բոլոր քրիստոնեաների վերայ. բայց շա-
րը չեն կամենում ընդունել այդ նոր ուսումը և դի-
մ են Հայոց Հայրապետի հովանաւորութեանը իրե-
նց մերձաւոր ամէնից աչքի ընկնող եկեղեցական իշ-
նութեան: Հայերի վերաբերմանըից չի երևում, թէ
չա իրենց ևս վասնգուած համարէին մոլորեցուցիչ նե-
ւրականների կողմից. ընդհակառակն նորա մի առանձին
սրժանքով շեշտում են, որ «ճշմարիտ հաւատ» ունին
այդ հաւատը խիտ հաստատան է ու անփոփոխելի-
ատոր և իւր համախոհները նորութիւն չեն նոցա և
ևս քրիստոնեայ ազգերի համար, այլ վաղուց ճանա-
ւած են իբրև հայհայիչներ և ժամանակին մերժուած ու
ովուած: Թղթի մէջ պարզ չէ, թէ հայ Եղիսկուպո-
րն ու վանականներն ու նախարարները ինչո՞ւ էին ժու-
վուել Գուգնում 506 թ.-ին. արդեօր այս նոյն նեւտո-
ւկանութեան խնդիրը քննելու, թէ ուրիշ պատճառով:—
սոյնեաւ է. գարում Վրաց բաժանման րաթիւ. փոխա-
սկուած թղթակցութեանց մէջ յիշուում է, թէ Կուսաս-
պաւորի օրով Բաբգէն կաթսղիկոսի գումարած ժու-
վին ներկայ են եղել Վրաց Քաբրիէլ կաթսղիկոսը մի
տք եպիսկոպոսներով, Աղուանք և Սիւնիք, և այդ ժու-
վում նզովուել են Քաղկեդոնի ժողովն ու Անոնի առ-
սըը, կարելի է ենթադրել, թէ նոյն ժողովը բաղմազիմի
եզիրներ է ունեցել աչքի առած և ի միջի այլոց քաղ-
գոնականութեամբ զբաղուել: Իժուար է սակայն ըն-
ունել, թէ Քաղկեդոնի ժողովն այստեղ բոլորովին որոշ,
մտնական կերպով նշովուած լինի, և սխալ է յամենայն
էպս յիշեալ թղթակցութեան մէջ յուռած բերած այն
տը, թէ այդ ժամանակ «Հոռոմք գՔաղկեզոնին ընկա-
ն», իսկ Հայոց և Վրաց աշխարհը «հրաժարեցին և հե-
ացան»: Բաբգէնի իսկական թղթում, ինչպէս տեսանք,
յն հաւասան ունին, ինչ որ Հայր. և մեր ազգային-եկե-
ղեցական ժողովների համառօտ հնազոյն պատմութիւն-
ները հաստատում են, որ Բաբգէն ժողով է գումարել
սակապէս նեւտորի ազանդի դէմ և զրել, թէ «մեք
նեքեան հաստատեալ եմք ի մի հաւատ՝ Յոյնք,

Վերջ և Ազուանք»։ և այդ եղել է՝ «Յաւուրս Զեհանի 4 տեր և Անաստասայ ուղղափառաց»։

Վերջին անուններն արդէն մի ուկնարկ կարող համարուել այն մասին, թէ ինչպէ՞ս պէտք է հասկա՞ր Գուինի Ա. ժողովի վերաբերմունքը գէպի քաղկեդոն հանութիւնը։ Վերև տեսանք, որ Զ. դարի սկզբում Նոն կայսեր հրովարտակի հիման վերայ ամբողջ յունակ աշխարհում լռելեայն դատապարտուած էր Քաղկեդոն ժողովը։ Քանի որ այս ժամանակ՝ Անաստոս կայսեր լիտնութեան ներքոյ, փորձեր եղան մինչև իսկ մի քո ժողովներում հրապարակաւ բանադրելու նոյն ժողովը, սնկարելի չէ, որ Գուինի ժողովում ևս մի բան գրական վճիռ արձակուած լինի. բայց որովհետև, ի պէս կատանք, թէ մեր վստահելի հեղինակներից շատերի և թէ մանաւանդ օտարների վկայութեամբ քո ձեզոնականութիւնն առաջին անգամ որոշ կերպով բնագրուել է հայերի կողմից Գուինի Բ. ժողովում, աւհաւանականն այն պիտի համարենք, որ առաջին ժողովում նորա վերայ նայել են իբրև մի իւր սւժը կորցրել և ամէնքի կողմից բարձի թողի եղած մեծութեան վերև կարևոր էլ չեն տեսել առանձնապէս ուշադրութեանը։— Բարգէնի թուղթն այն ձևով է ուղղուած՝ «Վամենայն հաւատացեալս Պարսից աշխարհի, որ ընդ Կաւտայ արքայից արքայի իշխանութեամբ էք»—, որ կը ըլլի է կարծել, թէ իրենք գրողները Կաւտի իշխանութեան ներքոյ չէին։ Եւ յիշուի, ինչպէս վերև ակնարկ ցինք, մեր ունեցած հարևանցի տեղեկութիւններն «ժամանակուայ Նայաստանի քաղաքական գրութեան մասին և այն հանգամանքը, որ թղթի մէջ Վարդ՝ թէպէ պարագլուխ հայ նախարարների, իբրև մարզպան չի շուրում, իրաւունք են տալիս կարծես մտածելու, թողի զբուած և Գուինի Ա. ժողովը տեղի ունեցող կարող է լինել այն օրերում, երբ շարունակուում է բանակցութիւններ Բիւզանդական և Սասանեան պետութեանց մէջ և Նայաստանը դեռ կատարելապէս չէր մտնարսից իշխանութեան տակ, այլ վայելում էր Անաստոս կայսեր հովանաւորութիւնը։ Այս գէպբում գուցէ

լը եկեղեցեացիականի հետ խառն, երեք հարեան քրիստոսայ երկըններէ (Հայոց, Վրաց և Աղուանից) վերաբերեալ լուսաբանական խնդիրներ ևս ունեցել է լուծելու: Յայն գէտո Հայերը շատ մօտ պէտք է զգացած լինին ինց Յայներին, հաւատով անբաժան նոցանից, և դանտութեան նկատմամբ նոցա առաջնորդող հայեցակէտն և էր թէ Ձենոն և Անաստաս ուղղափառ կայսրները անգամ ընդ միշտ վերականգնել էին համայն քրիստոսականութեան համար՝ նախնական, նիկէական ուղիղ հաւատք և ո՛չ նետտորի միջոցաւ և ո՛չ նորանից յետոյ եղած է ներմուծութիւն ընդունելի չէր:

Գ. Բարգէն կաթողիկոսի յաջորդներս. իրերի դուրսը նոցա օրով. — Յիշեալ թղթերից գուրս մեզ շատ քիչ են է յայտնի Բարգէնի կաթողիկոսութեան մասին: Ինտում ենք միայն, որ նա Վանանդ գաւառի՝ կաթողիկոսացած դաւակներով հարուստ, Ողմուս գիւղից Լրիշխանութիւն է վարել 3-5-7 տարի. մինչև որ թուանը՝ անյայտ է մտում: Յամենայն գէտո ժողովից յետոյ էտք է որ նա երկար ապրած չլինի. Յովհաննէս պատուիրը նորա յաջորդ Սամուէլ Արծկէացու ժամանակ է տում Վարդի պոյաղատութիւնը, որ, ինչպէս տեսանք, րս տարի միայն մարզպան եղած է յիշուում: Այնուտակ գալիս են մի շարք կաթողիկոսներ, որոնց միայն ետններն են տուել մեր պատմիչները և իշխանութեանց արիները հաշուել՝ այն ևս միմեանց անհամաձայն և նտոյգ կերպով: Նայնչալի անծանօթ է մտում սոցա ամանակի քաղաքական պատմութիւնը և յիշուում է այն, թէ Վարդից յետոյ պարսիկ մարզպաններ էին խում Հայաստանում: Սակայն այս ժամանակը չի կալո անպտուղ եղած լինել ո՛չ քաղաքական և ո՛չ եկեղեցական անցքերով: Արտաքին պատմութիւնից յայտնի է, երկարատե պատերազմներ տեղի ունեցան դարձեալ լուսնաբանի և Պարսկաստանի մէջ և մանաւանդ երեսուցական թուականներից սկսած, երբ Բիւզանդական դահլիրայ Մեծ Յուստինիանոսն էր, Իրանի գահի վերայ Խոսով Մեծ Անուշիրուանը՝ երկու հսկայապօր մրցակիցներ չլին ու արտաքին քաղաքականութեան մէջ,

նման քիչ թագաւորներ են ունեցել նոցա երկիրը, չէ
կարենոր ընտրել կատարուեցան արեւելքում, որոնցից ա
մասն չի մնացել անկասկած հայ ժողովուրդը, յատկա
պէս հայ նախարարութիւնը: Ստար և աղգային հեղինակ
ներն հարեանցի յիշատակութիւններից տեսնում
նոյնպէս, որ եկեղեցական ու գրտիան աստարէզներու
ևս բաւական կենդանի գործունէութիւն պէտք է եղ
լինի: Ասողիկ յիշում է օրինակ, թէ ինչպէս «Նզրատ և
գեղացի, աշակերտ ճարտասանին Մովսիսի, եպիսկոպոս
Բազրեանդ գաւառի՝ զգահս ճարտատնիցն բազմացու
ցանէր», և ամենայն հաւանականութեամբ մի շարք ին
նուրոյն ու թարգմանական գրուածներ, որ Ե գարին է
վերագրուում՝ այս շրջանում են յառուջ եկել (օր. Եր
շէի պատմութիւնը): Առհասարակ այն երկտրածակ, հա
մեմատաբար խաղաղ վիճակը, որի մէջ գանուեցան հա
յերն ու հարեան քրիստոնեաները Վահանանց պատ
րագմներից յետոյ՝ պէտք է մեծապէս նպաստէր քրի
ստոնէական-հոգեւոր կեանքի զօրանալուն: Գոնէ Աղուան
մասին տեղեկանում ենք, որ մի ժողով են գումարել
կանոններ սահմանել, որոնք և պահուած կան մեր կ
նոնաբերելու: Թղթակցութիւն են ունեցել հայերի հն
որից մնում է օր. Արբանամ Մամիկոնէից եպիսկոպոս
թուղթը և ի միջի այլոց վկայում, թէ Բազրէն կաթու
ղիկոսի օրով յարուցած դաւանական ինդիւրները իրեն
նախերդանքն ունէին և Գուինի Ա. ժողովից յետոյ է
շարունակեցին հաւանականաբար զբաղեցնել հայերին ու
նոցա դաւանակից Վրացիներին և Աղուաններին:

Սամուէլ Արծկեցու մասին այն է միայն յիշում,
որ 10 տարի կաթուղիկոսութիւն է արել. իսկ նորա յա
ջորդ Մուշէ կաթուղիկոսի մասին, որ Կստայք գաւառի
Այլարեքից գիւղից էր և 8 տարի իշխանութիւն վարած է
համարուում, Ստեփանոս Օրբելեան (ԺԳ. դարու հեղի
նակ) պատմում է, թէ մեծ շուքով Սիւնեաց աշխարհն է
գնացել և Երիցակ անունով մի համբուաւոր վանականի
եպիսկոպոս ձեռնադրել: Նորա յաջորդ Սահակ Բ. Հար
քացին, որին 5 կամ 7 տարուայ կաթուղիկոսութիւն է
վերագրուում, հաւանականաբար այն Ահակ կաթուղի

և էօ սրի անուենով կանաններ կան մնացած մեր կա-
տաք ըզերի մէջ: Այդ կանանների վերնագրի համաձայն՝
առ թահմանուել են Կարնոյ մի ժողովում, որ գումար-
եւ էր «Տրամանու մեծի թագաւորին Յուստիանուայ,
եզերն կաթողիկոսուան Հայոց Սահակաւ»: Եթէ ընդու-
եք: որ Բարզէն կաթուղիկոսը վախճանել է մտաւ ու-
պէտ 597 թ.-ին և նորան յաջորդող երկու կաթուղի-
աները 18 տարի իշխանութիւն են վարել, ապա Սա-
ւի Բ. Կաթուղ ըստ ճրայցած կլինի շուրջ 525 թ.-ին և ժա-
նապահակից կգայ Յաւտիկոսոսու Մեծին, որ 525 թ.-ին
կտերակից եղաւ Յուստին Ա. ին, իսկ 527-ին յաջորդեց
քան իբրև միահեծան կայսր: Սորա հրամանով և դու-
ստուած կլինի ուրեմն յիշեալ ժողովը, որ այդ դէպ-
ում շատ աւելի մեծ նշանակութիւն է ստանում, քան
նոսնների աննշան ըսվանդակութիւնից եզրակացնել կա-
լի էր:— Ինչպիսի այն է, որ Յուստին Ա. Անաստասից
ուայ 318 թ.-ին կայսերական գահ ըստ ճրայնով՝ կամե-
աւ վերականգնել Հռովմի հետ Հենտախիսի պատճառու
ըստած միութիւնը. դաւանական այն դրութիւնը՝ որ
սատատուած էր կայսերութեան մէջ 482 թ.-ից ի վեր՝
իսկին դատապարտուեցաւ և Քողկեդոնի ժողովը նո-
ց հռչակուեցաւ տիեզերական սուրբ ժողով, որ և ճա-
սէկ տալու համար կառավարութիւնն ամենախիստ մի-
ջներ գործադրեց. յիստենից աւելի եպիսկոպոսներ ա-
ռեից ձգուեցան և սգտոր ուղարկուեցան. ըսցի Եզրիպ-
տից միւս բոլոր երկրներում քաղկեդոնականութիւնը
արձաւ միակ պետութիւնից ճանաչուած և թոյլատրելի
աւանութիւն: Սակայն Յուստինիանոս Մեծ տեսնելով,
է որչափ ընդարձակ հակակրութիւն կար տրեւելում
ր ճոռովեամիս քաղաքականութեան դէմ և որպիսի մեծ
ոսնդ կարող էր սպառնալ պետութեան շահերին, աշ-
ատում էր ամէն կերպ մեղմացնել յարաբերութիւնները
ընկելան քրիստոնեաների հետ. մանաւանդ որ նշանա-
որ և խիստ ազդեցիկ Թէոդորա կայսրուհին ըստարձակ
աշտպան և կողմնակից էր մի բնութիւն դաւանողնե-
իս: Յոս պայմաններում ահա կարող է գումարուած լի-
ւ զերդէնաւ Կարնոյ ժողովը՝ 532 թ.-ից՝ առաջ, երբ

պատերազմ կար Յոյների և Պարսիկների մէջ և հայկ գուցէ յոյս ունէին Յունաց օգնութեամբ Պարսից լուծօթափելու: Արգեօք գաւանական խնգրում որ և է՛լ ջում արել են հայերն այս ժամանակ և ի՛նչ կերպով-՞ յայանի չէ՛. յամենայն գէպս 532 թ.-ին կըսուած ի զազութեան դաշինքից յետոյ, երբ Հայաստանն ամբռնովին Պարսից իշխանութեան և աղգեցութեան ներքէր դարձեալ, պէտք է որ ամէն եկեղեցական յարաբերութեան յոյների հետ խզուած լինի:

Այսպէս թէ այնպէս, Սահակ Բ.-ի յաջորդ Քրիստոփոր կաթօւղիկասի մտոին, սբ Բագրևանդ գաւառի ըրաւիճ գիւղից էր և որին մեր պատմիչները «փիլիսոփ մակդիրն են տալիս՝ օտար ազգուրներից գիտենք, եռանդով պաշտպանել է մի ընտութեան գաւանութիւ Ասորական ժամանակագրութիւնները յեշում են նսմասին, թէ ելեր գնացել է Ասորուց Մար-Մաթայ վան որ նեստորական Բարժումայի հանած հալածանքի շնորհիտաւեր էր մնացել, վերջին ժամանակ այնտեղ հաւքուած քանի մի վանականների մէջից մէկին ընտրե եպիսկոպոս ձեռնագրելով մետրոպոլիտ է կարգել շրջկայ ուղղափառ. կամ մի ընտութիւն գաւանող՝ քրիստնեայ վիճակների վերայ: Դորանով ասորիների մի մի Հայոց եկեղեցական իրաւասութեանն էր ենթարկու լինում և մի դարի չափ հաւանականաբար այդպէս մնացել ու շարունակել է մեր հայրապետներից ձեռնդրութիւն ընդունել: Մի սրբիշ ասորի եպիսկոպոսի մար ևս յիշատակութիւն կայ, որ նոյն Քրիստափոր ձեռնագրել: Իսկ արդէն առաջուց ակնարկել ենք, հաւանականաբար սորան է վերաբերում Քովմա Արծրնու այն խօսքը, թէ Հայոց Քրիստափոր կաթուղիկ թղթեր է գրել Ասորեստանի կողմերը և զգուշաց չխառնուելու նեստորականների հետ: Նորան այդ Բարժումայի ժամանակակից դներու պատճառն էլ կարող է եղած լինել, որ ինչպէս անուանք, արգիւնաբարձութիւն է ցոյց առել մի երկրում, ուր մի քանի քանի Բարժուման հրով ու սրով հալածել էր ուզգալ ինչ և նեստորականութիւն քարոզել: Քրիստո

ամենայն դէպս առաջ է ընթացել այն շահագործող, որ գծել էր Գուրնի Ա. ժողովը. աշխատել է ի մի ժողովել Պարսից շխտանութեան ներքոյ եզոզ այն բոլոր քրիստոնեաներին, որոնք նեստորականութեան չեն յարել, և կապել իւր լիզեզեցւոյ հետ: Եթէ նորա փիլիսոփայ մտկանունը միայն նշանակուած է, պէտք է ենթադրել, որ նա իւր ունեցած գիտութիւնն ևս գործ է դրել ուղիղ դատանութիւնը պաշտպանելու՝ նեստորականութեան, գոյցէ նաև շաղկեպոնականութեան դէմ: Անճառանկան չէ ապա, որ նաև արտաքին յարաբերութիւններ ձեռնարկուած թիւն վայելած լինի Պարսից թագաւորի կողմից, ինչպէս մի քանի տարիներ յետոյ վերջինիս հովանաւորութեան տակ տեսնում ենք ներսէս Աշտարակեցուն:

Խորով Անուշիրվան 540 թ.-ին նորոգեց պատերազմը Քիւզանդացւոց դէմ և մի շարք նուաճումներ արաւ Միջագետքում: Յուստինիանոսի հակառակ սա ևս երեկ աշխատում էր այնպէս քրիստոնեաներին իւր կողմը գրաւել, որոնք հաւատարիմ էին մի բնութեան վարպետութեան և ատելութեամբ լի զէպի վերականգանուցեալ քաղկեդոնականութիւնը: Նուաճած տեղերից Խորով բազմաթիւ քրիստոնեաների տարաւ բնակեցրից իւր երկրում, որով ուղղափառութիւնը նոր ոյժ ստացաւ այրանք, և գուցէ Քրիստաւոր հենց այս հանդամանքից օգտուեց իւր իշխանութեան սահմաններն բնագործակերտ և նեստորականութեան հակառակ ուղղափառ եկեղեցւոյ մի պատկառելի կաղմակերպութիւն յատուց բերելու Պարսկաստանում: Մինչ այդ Պարսից թագաւորները բնականաբար հովանաւորում էին նեստորականներին, որովհետև և նոքա հալածուած լինելով կայսեր կողմից՝ չէին հակուում այլ ևս զէպի իրենց դարաւ որ սասն Յայնքը: Այժմ, երբ յայտնուեցաւ, որ մի բնութիւն դատանողները նոյնպէս հալածուում են Յայնքի՝ սչինչ չէր արդելում Խորովին նոցա պաշտպանութիւն ցոյց տալու և սոցա կրօնական ապահովութեան համար նպատակելու շոյց կաթուղիկոսին, որի նախարարներն իրենց յունասիրութեամբ այնչափ գլխացուանք էին պատճառել Պարսից Բագաւորութեան: Թէպէտ մեր պատմիչները ճատար

կաթուղիկոտութիւն են ընծայում Գրիստափոր Ա.-ին, բայց եթէ վերև առաջ բերած հաշուով ընդունենք, որ Սահակ Բ. մինչև 532 թ. կաթուղիկոտ է եղել, այն ժամանակ Գրիստափորի կաթուղիկոտութիւնը չի հասնի մինչև իսկ քաղի յիշեալ նուաճումների շրջանը: Բայց մի ցանկի մէջ էլ Սահակ Բ.-ին 10 տարուայ իշխանութիւն է տրուում և առհասարակ այս թուերն այնքան անոտոյգ են, որ նոցա վերայ հիմնուել չի կարելի: Գրիստափոր Ա. յաջորդ Դևանդ կաթուղիկոտին ընդհանրապէս 3 տարի միայն արուում է, իսկ սորա յաջորդ Ներոէս Բ.-ին 5 տարի. վերջինս այդ դէպքում դժուար կարող է 547 թ. առաջ աթուա բարձրացած լինել. սերեմն և Գրիստափոր Ա. իշխանութիւն վարած կլինի մինչև 544 թ., որ համարձայն կգայ արդէն վերև բերած տեսութեանց: Նորա յաջորդող Դևանդի մասին ուրիշ բան չգիտենք, բացի այն որ Առքերոնի գաւառի Առեստ գիւղից էր: Իսկ Ներոէս Բ.-ի կաթուղիկոտութիւնը ընդարձակ տեղ է բռնում մեր եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ:

Դ. Հայոց եկեղեցւոյ յարաբերութիւնն ասորիների հետ Ներսես Բ.-ի օրով. — Ներսէս Բ., որի ծննդավայր Աշտարակաց գիւղն ըստ մեր պատմիչների գտնուում էր Բագրևանդ գաւառում՝ տարբեր ուրեմն ուրիշ կաթուղիկոտների հայրենիք եղած Արագածոտն գաւառի Աշտարակից, դրեթէ նայնչափ անժանօթ էր մեզ, որչոփ իւր վերոյիշեալ նախորդները, մինչև որ հանդէս եկաւ վերջին ժամանակ մի խիստ արժէքաւոր թղթակցութիւն՝ նորա և ժամանակակիցների մէջ փոխանակուած, որ մի յայն հեռանկար է բաց անում մեր աչքի առաջ: Այդ թղթակցութիւնը պէտք է երկու մասի բաժանել: Առաջին մասը սկիզբ է առնում այնտեղից, որ մի, ինչպէս երեւում է, Հայաստանի հարաւ-արևմտեան կողմը, — Տօրոսեան լեռներում ընկած գաւառի բնակիչ ասորիներ պատգամաւորութիւն են ուղարկում Հայոց Ներոէս կաթուղիկոտի ու նորա պաշտօնակիցների մօտ և խնդրում են իրենց գաւառի եպիսկոպոս ձեռնադրել Արգիստայ անունով հօգեւանդ և բարեբարոյ երէցին: այդ ձեռնա-
թիւնը դարձնել հանձնակիսն հիմք հաղորդակցու-

Եւ պահպանելու Հայոց եկեղեցւոյ և իրենց մէջ. ապա-
տանելու, որ մի են հաւատով: Պատգամաւորների
ընդ առում գրութեամբ նորա պարզում են իրենց
բարեւ և ցոյց տալիս, որ նախնեաց ճշմարիտ դաւա-
նական հաւատարիմ մնալուն համար հալածանքի են
վարկուել նենաստարականներէ և ուրիշ հերձուածողների
մէջ: Ընդունելով ապա, որ հայերը նոյնպիսի ճշմարիտ
բարա ունին և իրենց նման բոլոր հերձուածողներին
դիմում են, նոցա են գիմում, որ իբրև շինիչ հաս-
տատարողք արգարութեան և աշակերտք առարկայս-
նի զբժշկը քմատասունը հիւանդաց: իրենց ցուին գար-
նանն, ննդուութեան մէջ սգնութեան հասնեն: Իսկ
նորիտ հաւատ համարում են այն, որ ուսուցել են
սովին երևը արեղեքական ժողովները՝ նիկիայում, Կ-
որում ու Եփեսոսում, ուստի մերժում են և նշողում
միայն այդ ժողովներէ կողմից դասապարսուած, այլ և
նորոց հանգէտ եկած ու նոցա վարդապետութիւնից ասար-
կը բան քարոզող ազանդաւորներին: Եւ ահա յաս աջ
քերում այնպիսի դաւանական սկզբունքներ և սոցան-
տարներէ շարքում են գնում այնպիսի անուններ որոնք
մէջ են ասարիտ մեղ որոշելու, թէ ի՞նչ գիրք էին բունել
որ ասորիները ժամանակակից կրօնական շարժումների
մէջ:

Վերև յիշեցինք, որ Յուստին Ա.-ի գահ բարձրանա-
լով 518 թ.-ից յետոյ Փոպկեզոնի ժողովը վերջնական
ձեւով պաշտօնապէս հաստատուեցաւ. իսկ մի բնու-
թիւն դաւանողներէ գէմ հալածանք սկսուեց կալսերու-
թեան ոահմաններում. հալածուած ու արհուրից գրկուած
պրոպետարներէ մէջ ումէնից ուղքի էր ընկնում Աւերոս
Առիսքի պատրիարքը, որ իբրև գիտնական հեղինակ և
եկեղեցական գործիչ արգէն Անաստոտ կալսեր որով կա-
նքը գեղ էր կուտարել: Առ հասարակ այս դարում Եկե-
ղեցական կեանքի եւ մտն ու դարդ սցման կենդրոնք մի
բնութիւն դաւանողներէ կաղմում էր և այսպեղ էին
ուսելի աստուածաբանական գիտութիւններ մշակուում,
գաւանական խնդիրները քննադատութեան ուսարկայ
միւսում և նշանաւոր հեղինակներ յառաջ վալիս, որոնց

մէջ բացի Սևերոսից ամենայայտնիներն են Փիլաքսէն Ծ բուզի եպիսկոպոսը և Յուլիանոս Հաղիկարնացին: Վերջ Սևերոսի հետ միաժամանակ եպիսկոպոսական աթոռ ձգուել էր և երկուսն ևս Աղէքսանդրիա էին ապաւինուելու նոցա մէջ մեծ վէճ յառաջ եկաւ այն մասին, ապականացո՞ւ էր արդեօք Գրիստոսի մարմինը, թէ անպական: Յուլիանոս պնդում էր, թէ Գրիստոս ո՛չ հարկի, այլ ըստ կամաց ենթակայ եղաւ մարդկային կը իսկ Սևերոս աւարկում էր, թէ փրկագործութեան համար անհրաժեշտ էր, որ նա ապականացու մարմին զգցած լինէր: Այս վէճը պատճառ դարձաւ մի նոր պռակաման: Սևերոսի մի ամենաջերմ հետևողը՝ Յակարադէոս կամ Ծանծաղոս, 541 թ.-ին եպիսկոպոս ձեւադուելով՝ անվերջ ճանապարհորդութիւններ ար Արևելքում և անսպառ եռանդ գործ դրեց, գաղափրակից համայնքներ կազմելու, նոցա համար եպիսկոպոսներ ձեռնադրելու և, իբրև մի տեսակ Արևելեան պարտաք՝ միացնելու բոլորին իւր աթոռի շուրջը: Նոր յաջողեց յիրաւի Սևերեան միաբնակիների մի ինքնուր եկեղեցի հաստատել, որ նորա անունով «Յակարեի» կ'ընդհանուր և Ասորիքի, Պաղեստինի, Նգիպտոսի ո՛չ յատրերը իւր մէջ առնելով՝ մի պատկառելի մեծութիւ դարձաւ: Յիշատակութիւն կայ, որ Յակոբ Բարսեղ գէպի Հայաստան ևս ճանապարհորդել է և մինչև Կպոզովկիա տարածել իւր ազգեցութիւնը: Բայց լինե, Եգիպտոս եպիսկոպոս՝ նա յամենայն դէպս աւելի մաս էր այն դաւաւելն, որի ասորի բնակիչները բանակցութեան մէջ մտան Հայերի հետ և նորա առաջին շրջագործունէութեան արձագանքն էր հաւանականորէն արանակցութիւնը:

Յիշեալ ասորիներն իրենց գրած թղթում բացի Նեասորից և իւրայիններից (Դիագոր, Թէոգոր, Բարծումաս և ի որոշակի նզովում են Քաղկեդոնի ժողովը և Լևոնի ասմարը, Նւախթոսին, Սևերոսին «և զբլրս իւրեանց ապականութեան»: Իրենց դաւանական սկզբունքների սկզբում են, որ Գրիստոս «խաչեցաւ և մեռաւ վառ սրբոյն և կամեցաւ, ստուգուպէս և ո՛չ կարծեօք,

Կանոնութիւն ընաւ ո՛չ գառա ի նմա. զի մարմինն, որ
նշէ առաւ, անապականութիւն էր և փառաւոր ի նմա-
միութիւնէն: Պարզ է, որ Սեբերեաններէ դէմ են ասուած
խօսքերը, բայց արգեօք Հաղիկորնացու հետևողու-
մամբ-գժտուար է ասել: Շատ հաւանական է, որ այդ
տրիւնները, մանաւանդ եպիսկոպոսութեան թիկնածու
զբտն, որի հմտութիւնը դաւանական խնդիրներում
այ կատարած գերից ևս երևում է, մօտիկ ծանօթ
էին Ազէքսանգրիայում տեղի ունեցած վէճերին և Հա-
մարնացու կողմը բռնէին: Բայց անշուշտ համարելով
այն նախնեաց վարդապետութեան ուղիղ բացատրող-
ութից մէկը, և ո՛չ մի նոր գրութիւն սանգծող: Հաղիկար-
նացուց առաջ և գրեթէ միաժամանակ, անկախ նորա-
նոց, ուրիշներն ևս, ինչպէս օր. Փիլոսոֆն Մարուկեցին,
աշապանել են Գրիստոսի մարմնի անապական լինելը,
գառանանքների պատմութիւնը ցոյց է տալիս, որ վեր-
ականութեան գաղափարը, ինչպէս ընդունուել էր այն
բանական աշխարհում և պարզարմնուել ուղղափառու-
թեան սիւն համարուող բոլոր եկեղեցական հայրերի՝
ստեղծապէս Ազէքսանգրացիների կողմից, հետևողանորէն
ուած, պէտք է գտնէր ի վերջոյ այն բացատրութիւնը,
իչ որ տուին Յուլիանոս Հաղիկարնացին և անապակա-
ութեան ուրիշ քարոյիշներ: Նայն իսկ Յուստինիանոս
այսրը իւր իշխանութեան վերջին տարիներում քիչ մնար
անապականութեան ուսումը պաշտօնական դասնու-
թիւն հրատարակէր կայսերութեան սահմաններում, քաղ-
կեդոնականների համար, այնչափ համապատասխան էր
այդ ըմբռնումը արևելեան եկեղեցիներէ կրօնական հայե-
րաութեան: Ուստի անապականութեան պաշտպաններ-
մը ի նկատի առած ժամանակամիջոցում այն զիտակ-
ութեամբ էին առաջնորդում հաւանորէն, թէ Սեբեր-
ֆնոր մուր տեսութիւն է մտցրել, մինչդեռ իրենք հաս-
տատ են մտում այն հիմքի վերայ, որ զրել էին Երե-
միեղեբեական ժողովները և. ամբողջակել իրենց գրուած
ներով Մեծն Աթանաս, Մեծ Կապողովկացիները, Կիւրկ
Ազէքսանգրացին: Սակայն այս դարերում սովորութիւն
էր, որ հափառակ հայեացք ունեցողների համար ան

ճառ պէտք էր մի հերթախնայ գտնել ու նորա անդունել վրաները, և ինչպէս անապահանաւթիւն ընդունաները շատակեցին Աւերոսին հերթախնայ հրատարակել, կերպ վարուեցան անկատկած Աւերոսիները Հաղթաբարցու նկատմամբ, և սրովհետեւ նա էր վիճել Աւերոսի գնորան և նշանակեցին իբրև պարագլուխ հակառակ բանակի:

Այս բացատրութիւններէց յետոյ կարող ենք արորոշ կերպով պատկերացնել Հայոց եկեղեցւոյ գաւառի կան գրութիւնը Զ դարու կէսերին, քանի որ ասորին արուած պատասխանի մէջ՝ պատգամաւորութիւն ընդ նեղն ու Արգիսային ձեռնադրելը յայտնելով, Հայոց թաղիկոսը իւր պաշտօնակիցներէ և իւր հօտի կոհաստառում է, թէ հայերը նոյն հաւատն ունին, ինչ կոստովանել էին ուղղափառ ասորիներն իրենց գրութիւնէջ, ընդունում են նոյն 3 տիեզերահան ժողովները նորովում նոյն հերձուածողներին: Յատկապէս անապահանութեան ինչորի նկատմամբ՝ իրենց հայեացքը արտայտում է նա նոյն բառերով, որ առաջ բերինք վերև որիններէ գրութիւնից. բայց և կարեոր է համարում պատանուել հակառակ ծայրայեղութիւնից, կամ այստա՛ծ «Եւտիքսկան միաբնակութիւնից», որ Գրիտա կատարեալ մարդկային մարմին ընդունելն ուրանում շեշտելով շեշտում է, որ Գրիտոս մարմնոյ բոլոր կրէ իւր վերայ է առել, բայց ի մեղաց, կաթնաբոյժ եւ սնուել, շարչարուել ևն, և կրկնում մի անգամ էլ, Հայերը խոստովանում են «երկո սրբայրութեամբ զլ շիւն»: Խօսքն այստեղ մի եկեղեցական կարգի մասին որ Ե. դարու եօթանասնական թուականներին քաղկեանտիան վէճերի ամենատաք ժամանակ մտցրել էր Անտոյոս արարիարահան աթոռը բարձրացան Պետրոս Գրիտ «Ա. Առաւուծ, սուրբ և հզօր, Սուրբ և անմահ» օրհն գութեան վերայ աւերացնելով՝ «որ Խաչեցար վասն և բառերը, և որ այնուհետեւ ուրիշ գաւառական կէտ շարժում անվերջ վիճաբանութեանց առարկայ եղ. նոյն բառերը մենք տեսնում ենք բերում թէ Ասորին և թէ Հայերի պատասխան գրութեանց մէջ, որեց հե

Ամ է, որ Հայոց եկեղեցին վաղ ընդունել և գործածու-
ն էր գարձրել այդ կարգը: Ե՛րբ—մեզ յայտնի չէ, ինչ-
պէս և արոշել չենք կարող, թէ արդեօք այն դոււանական
ընթիւնը, որի մէջ ներկայանում է Հայոց եկեղեցին
ձեռք թողնակցութեամբ՝ առանջ էր հաստատուել, թէ
այդ շարքով հետեանք էր Արդիսոյի և նորայնսց հետ ու-
րած բանակցութեան: Յամենայն դէպս, եթէ դարե-
պիսում մեր եկեղեցին միայն նեստորականների հետ
պիտ աւնէր, այժմ դանում ենք նորան երեք ճակատով
ուրիշ բռնուած՝ մի կողմից դարձեալ նեստորականների,
ևս կողմից Բաղկեգոնականների ու Սևերեանների հետ:
Արդիսոյի իբրև եպիսկոպոս իւր ղիճակը վերագաւնաւուց
բոլոր գրած թղթերից երևում է, որ վերջիններս նոյն-
էն համեցել են իւրձեւ յարաբերութիւն հաստատելու
այոց եկեղեցւոյ հետ, և այդ նորան մեծ հաւո է պատ-
ասել: Նա ակներև երկիւղ է կրում, թէ մի՞ դուցէ սո-
ւա յաջողեն արդարացնել իրենց անսութիւնները Հայերի
պէքում և ընդունել տալ Սևերոսի վարդապետութիւնը.
Ըստի իբար ետեից զգուշութեան ու բռնադրանաց
թղթեր է գրում՝ ապացուցանելու համար, որ Սևերոս
տակաս չար հերձուածող չէ, քան նեստոր և ուրիշները.
որ անապականութեան ուսումն է ուղղի ու նախնա-
նազ: Բայց հազիւ թէ Հայերն զգուշացման առանձին
իպք ունեցած լինէին. եթէ իրենց բռնած զիբքը նոքա
ամբողջ էին միակ համապատասխանը հայերի աւան-
ութեան, կնշանակէ ամենեւին չէին էլ մտածում իրոխե-
րու այն:

Ս. Իսիկի Բ. ժողովրդ:—Անցնելով վերոյիշեալ թղթ-
նակցութեան երկրորդ մասին՝ դանում ենք երեք աւելի
հարևոր թղթեր, որոնք կապ ունեն Դուինում գումամ-
ուած մի ժողովի հետ և նրանց միջին ընդարձակագոյնը
ներկայացնում է այդ ժողովի «Միաբանութեան ուխտի»
իբրը: Այստեղ պատմուում է, որ Խոսրով Անուշիրուանի
Փագաւորութեան ժե. տարին, կամ 537 թուին, Խու-
րաստանի կողմերից իբրև վաճառական եկած և մեր
երկրում բնակութիւն հաստատած մի խումբ քրիստո-
նաներ մի փանք են շինել Մանաճիկը Խաթիկի անու՛

որ նայնպէս այն կողմերից էր եկել և քրիստոնէութիւն ընդունելով ու Գրիգոր անուամբ մկրտուելով՝ նախ ապահուել էր: Սկզբում նոքա ըստ երևութիւն միահաւան էին և անխտիր հազարդակցութիւն ունէին Հայերի հեթանոսները: Նոր շինուածում տեղաւորուելուց յետոյ առանձնաւորուցիչներ և առանձին առաջնորդ բերել տուին, սկզբին նոր մտքեր տարածել և հետևողներ որոնել Հայեր մասնակից անել նոցա իրենց ազօթքներին, «ընծայել նոր ընդունել նոցանից և մի յատուկ եղանակաւ հազարդութիւն բաշխել, նոցա երեսմաներին մկրտել, և այսպէս որ նազան պատրուակաւ միջոցներով իրենց կողմը գրաւ շատերին: Նոցա յաջողութեան մասնաւորապէս նպատակ տուաւ էր այն հանգամանքը, որ իրենց մօտ եկողները տարբերութիւն չէին դնում և ամէն տեսակ յանցանակէր մարդոց ընդունում էին: Տեսնելով ապա, որ չարքարապ կերպով ծաւալ է ստանում՝ Հայոց Ներսէս կաթողիկոսը, հայ եպիսկոպոսներով, իշխաններով, քահանայներով, վանականներով և զանազան դասակարգի աշխարհականներով՝ մի մեծ ժողով է գումարում Գուգնու Խոսրովի Խ. տարին, կամ 554 թուին, որտեղ որոշուած է քանդել, աւերել այդ աղանդաւորների բունը, հալածել ու ցրուել նոցա, ամէն հազարդակցութիւն նոցա հեթանոսները և նզովքի տակ դնել ամէնքին, որ ուկից եղանակաւ օգնութիւն ցոյց կտային կամ կբաջալերէն նոցա կրկին համախմբուելու և իրենց աւերակները վերականգնելու:—Միւս թղթերից առաջինը յանդիմանական գրութիւն է՝ մի քանի եպիսկոպոսների ուղղած, որոնք հրաւիրուել ու ծուլացել, չէին եկել ժողովին, որոնց և խտրապատուիրուում է նորից գալ մասնակցել: Նոցանից երկրորդ ստորագրութիւնը կայ «Միաբանութեան ուխտի» գրանքը, որոնք կնշանակէ յետոյ եկել են: Երրորդ թղթը, գրուած արդէն Խոսրովի Խ. տարին, մի օրինակ է երևի այն գրութիւններից, որոնք արուեսցան թէ բացակայ և թէ ներկայ եպիսկոպոսներին՝ յանձնարարելով, ժողովի որոշումները յայտնել իրենց թեմի վանահայրներին, քահանաներին և ժողովրդեան, իրենց կողմից և քառայանել ու խրատել: Այս երկու թղթերը մի առան-

բան չեն աւելացնում միջինի բովանդակութեան այ, բայց մի քանի կողմնակի յիշատակութիւններով ստացում են երկրորդական հանգամանքներ պարզելու :

Հորց է այժմ, թէ ի՞նչ ազանդաւորների մասին է տեղ խօսքը: Թղթերի մէջ նորա պարզտպէս նետտորաներ են անուանուում. բայց նոցա բաշխած հաղորդոււնը համարուում է՝ «էբրև յուխաէ նուիրաց Պաւլիսն», որով աւաջին անգամ տրուում է միջին դարերում ա յայտնի դարձած և մեծ գեր կատարած մի ազանդի ուն: Մինչ այդ ամենահին տեղեկութիւնները Պաղկտնների մասին մեր Յովհան Աձնեցի հայրապետի տուածին էին՝ Ը. դարի սկզբից. իսկ այստեղից երևում է, նոյն ազանդաւորները գոյութիւն են ունեցել և նոյն ունսով ծանօթ եղել արդէն մէկ և կէս դար առաջ: Կը Օձնեցին, յիշում է, որ իւր ժամանակի Պաւղիկեանը մնացորդներն են ներսէս կաթուղիկոսի օրով հալուական եղած ազանդի, բայց այդ ազանդը նա միևնոյն մանակ Մծղնուքիւն է անուանում և իրաւունք է յիս գորանով այն կարևոր եզրակացութեան յանգելու, ՝ մանաճիհր Ռաժիկի վտնքում հաստատուած ազանուորները պարզ նետտորականներ չէին, այլ կապ ունէին ն Մծղնեից կամ «Հայոց աշխարհի» ազանդի հետ, որ նազրուեցաւ Շահապիվանի ժողովում և որի մասին խօււմ է Ղազար Փարպեցին: Ինչպէ՞ս հաստատուեցաւ այդ պը—մեր ձեռքի տակ եղած աղբիւրներով սրտել չնպբող. բայց եթէ ընդունենք ոմանց գիտնականների այն բժիշքը, թէ Մծղնէ—Պաւղիկեան ազանդը իւր ծագումը նում է Բ—Գ դարու Որդեգրականներից, որոնք Պաւղոս մոստացու բանադրուելուց յետոյ ցրուեցան և վաղանի մայնքներ հաստատեցին արևելքում՝ այն ժամանակ լական բան կպարզուի: Նետտորականութիւնը իւր ազայրում՝ Անտիոքում արդէն ուղիղ դժբերով կաւած էր հին որդեգրական ազանդի հետ և իւր հիմնան գաղափարները ժաւանգութիւն էր ստացել այն լրոցից, որի հիմնադիրներից մէկը կարող է համարուել տեղի նախկին եպիսկոպոս Պաւղոս Սամոստացին, ՝ իման Գ. դարում Անտիոքից և շրջակայքից

Որգեգրահայնները ասպաստան էին գտել և համայնքի հիմնել Պարոնի Եղեանութեան ներքոյ եղադ երկրներուն նոյն կերպ, ինչպէս Ե. դարում նոցա ժողովանդ նեաքահաններն արին, այն ժամանակ աւելի հասկանալի լինում, թէ ինչո՞ւ վերջիններս այնպէս սիրալիւր ընդ ներութիւն գտան և այնպէս հեշտ իրենց կողմը դարձնել և պարսկահայատակ քրիստոնեաներին: Նոքա ուրեմն շատեղ գաղափարակիցների էին հանդիպում և շուտով անում նոցա հետ: Այն Խուժիկ նեստորականներն էլ, Հոյաստան եկան՝ գուցէ հին Որգեգրականներից էին առաջուց կապ ունէին այտեղ գտնուող Մծղնէների հետ յամենայն դէպս շուտով մտերմացան սոցա հետ և սոյն միջոցով է երևի, որ այնպէս արագ կերպով տարածեց իրենց ազգեցուցիւնը հայ ժողովրդի վերայ և այնչափ վտանգաւոր դարձան, մինչ հարկ եղաւ ժողով գումար և արտաքոյ կարգի միջոցներ ձեռք առնել նոցա գէտ բոյց այդ միջոցներով կարելի չեղաւ նոցա արմատաւորունել և նոքա շարունակեցին իրենց գողանի գոյութիւնը ո՛չ իբրև մի հատուած նեստորականութեան, այլ իբրև Մծղնէ-Պարոնիկեան աղանդի հետևողներ՝ իրենց առանձն սովորութիւններով ու կարգերով:

Դուինի Բ. ժողովի գումարման ըստ շարժառիւթ ուրեմն այդ Խուժիկ-նեստորականներն էին, յիշեալ թղթերի համաձայն. բայց նոքա չեն կարող ժողովի զբաղմանց միակ առարկան եղած լինել: Վերև ակնտրկեցին որ մի շարք առանին և արտաքին վկայութիւններ առջին անգամ այս ժողովի մէջ հանդիսուող կերպով բանադրուած են ցոյց առիւս քաղկեդոնականութիւնը: Յիբաւի, որչափ մեր ձեռքն եղած յիշատակարաններից երբակացնել կարող ենք, մեր եկեղեցւոյ ներկայացուցիչները 2. դարում առանձին խորութիւն չեն դրել քաղկեդոնականների և նեստորականների մէջ և եթէ ոչ աւելի վաղ, դոնէ Դուինի Ա. ժողովից յետոյ՝ նոցա ևս սոցա հետ հաւասար կերպով մերժել են ու բանադրել: Այդ են վկայում նաև ներսէս Բ. ի ու ասորիների մէջ վտանակուած թղթերը, որոնք ժողովից առաջ են գրուել, որովհետեւ Արտաքին մասնակցում է ժողովին՝ իբրև «Ասորեաց ուղղա-

ուայ եւազնակապոս: Սահայն երեւի կամ այն պատճառաւ,
անձիս: աւար կերպով, եկեղեցւոյ ընդհանրութեան կող-
քան անբարանքի վճիռ շէր արձակուած Քաղկեդոնի ժողովի
Բ. և պ. տ. տ. հ. ս. թ. անդը Հայերն անխորհր եկեղեցական
արգակեցուցիւն էին սւնենում Յոյների հետ, կամ որ,
պէս ենթադրեցինք, երեսնական թուականների սկզբին,
ձեռք կաթուղիկոսի օրով մի այնպիսի համաձայնութիւն
տեղի սւնեցել նոցա մէջ, որ յոյները շարունակում
նայել Հայոց եկեղեցւոյ վերայ՝ իբրև ընդհանուր
եկեղեցւոյ գաւառնօրէն անբարձր մի հատուածի վերայ,
այնպէս զէպս Գուլիսի ժողովն է այն սահմանակէտը,
պոս ու յաջորդ դարերի հայ և օտար հեղինակները
կայցքով իրական բաժանման ժամանակն է որոշում:
Իր է ասած, մինչև Զ. դարի կէտը մէջ միայն Հայերը,
նաև ժողք Ասիայի, Ասորիքի, Պաղեստինի, Եգիպտոս-
մի ընտելիւն գաւառնոց քրիստոնեայ ընկալիչները
նկատուում իբրև բաժանեալ պետական եկեղեցւոյ:
Ի վերջնական բաժանումն են նոյն այս միջոցին
պի սւնեցաւ: Յուստինիանոս կայսեր համար յիշեցինք,
նախն կերպ աշխատում էր գրուել նոցա, Քաղկեդոնի
պիւն ընդունել տալ և եկեղեցւոյ միութիւնը վերա-
դառնել: 553 թուին նա մի ժողով գումարել տուաւ Կ.
տում, որ կոչուեցաւ Ե. տիեզերական ժողով և բա-
րբանքի տակ դնելով այն ամէնը, ինչ որ ժառանգու-
ւն էր մնացել յունական եկեղեցւոյ մէջ Անտիոքի
իւսցից՝ Քաղկեդոնի դաւանութեանը տուաւ ըստ ամե-
յնի Կիւրեղ Աղէքսանդրացու վարդապետութեան հա-
ձայն բացատրութիւն: Գորանով մի ընտելիւն գաւա-
ռներէ ուղևից վերացուում էին Քաղկեդոնի ժողովն
քունելու գլխաւոր խոջընդոտները, և յիրուի մի ընտ-
ւն գաւառնոց յոյներն այնուհետև հեշտութեամբ հա-
կերպեցան այդ նոր դրութեան և ձուլուեցան պետա-
ն եկեղեցւոյ մէջ. բայց Ասորիքում և Եգիպտոսում
սւնանական վէճերին զուգընթաց արդէն մի տեսակ ազ-
ային շարժում էր սկսուել, որ ձգտում էր Ասորի և
ւն եգիպտացի ժողովրդի համար հոգևոր անկախութիւն
ւր բերել յունական աշխարհից, ի դէմս քաղկեդոնաւ

կանութեան թօթափել վրայից եկեղեցական կեանքի արտայայտութիւնները, որոնք զուտ յունական էին խորթ արևելեան ազգերի սգուն: Ուստի Ե. տիգրանի ժողովն աւելի նպաստեց, որ այդ ասորի և եգիպտական տարրերը, հակառակ բոլոր զիջումների, Բաղկեզանունունը լսել չկամենալով՝ ընդ միշտ բաժանուեցան Յանական-Պետական եկեղեցուց և Յակոբ Բարազէոսի գծաձևնապարհով ազգային եկեղեցիներ կազմակերպեցին:

Ահա այս պայմաններում, Ե. Տիգր. ժողովից անջատ ջապէս յետոյ, գումարուեցաւ Դուինի Բ. ժողովը, որ մասին Յովհան Օձնեցու անունը կրող «ժողովոց Պատմութեան» մէջ, կարգոււմ ենք. «Զայս ժողով արար Տէր Նեպէս հակառակ ժողովոյն Բաղկեզովնի, վասն զի էր ակտորման խոստովանութեան Բաղկեզովնի յաճախող յաւելեալ»: Ամենևին անհաւանական չէ ուրեմն, կայսերութեան սահմաններում տեղի ունեցած անցքեր արձագանք գտնէին Դուինի Բ. ժողովի մէջ և այստեղ գտնուեց յատկապէս Կ. Պոլսի ժողովի բունած ընթացքն նկատի ունենալով՝ բանագրանքի վճիռ արձակուէր Բաղկեզոսի ժողովի գէմ: Մեր ձեռքն է հասել Դուինի ժողովից քսան տարի յետոյ Երուսաղէմի պատրիարքական թոռը բարձրացած Յովհաննէս եպիսկոպոսի մի թուղթը որտեղ նա պարզ ասում է, թէ Հայերն Աբգիշոյ ասորի սաղարանօք մի ժողով են գումարել, նշովել քաղկեզոս ժողովը և այդպիսով անջատուել ընդհանուր եկեղեցուց Թ. գարու Կ. Պոլսոյ բազմահմուտ Փոռ պատրիարքն և Հայոց Զաքարիա կաթողիկոսին գրած թղթի մէջ հաստատում է նոյնը, թէ մինչ այդ Հայերն անբաժան են եղել Յունաց եկեղեցուց և միայն այդ ժողովում Բաղկեզոսի ժողովը մերժել և բաժանուել են: Իսկ թէ ինչո՞ւ վերջի յիշուած «Ուստի» գիրը Բաղկեզոսի անունը չի ապիւրացատրել կարող ենք նորանով, որ այդ գիրը որոշ գործադան նպատակով էր խմբագրուած և ժողովի զբաղման սուարկայ եղող գլխաւոր խնդիրն էր միայն շօշափում: Թղթերից երևում է, որ ժողովի նիստերը բաւական երկար ժամանակ, գուցէ մի երկու տարի, աւած պէտք է լինէր: Իսկ այդ ժամանակամիջոցում կարող էին զանազան ուրիշ

իւրներ արժարժուել, և հաւանակարէն արժարժուել են: Եւ կողմից ներսէս Բ.-ի յաջորդ Յովհաննէս կաթողիկէս իւր գրած երկու թղթերում՝ նկարագրելով հանդերձ ինի Բ. ժողովի ընթացքն այնպէս, ինչպէս տեսնում վերոյիշեալ թղթերից, այսինքն որ Խուժաստանից Իժ նեոտորականների շարուիթեան խմբը ոչնչացնելու Լար է գումարուել, որոշ կերպով ասում է, որ նեոտորականների հետ հաւասար նշովել են այդտեղ զքաղաքիսներին, և երևում է, որ առանձին խտրութիւն զնում սոցա մէջ: նեոտորական անուան ներքոյ նա բառում է պարզապէս այնպիսիների ղէմ, որոնց Երուզէմի վերոյիշեալ Յովհաննէս պատրիարքը իւր թեկ մէն է առնում յետոյ իբրև քաղկեդոնականներ: Թերևս Իմն այդ ժամանակ Վարսկաստանում նեոտորական ու քաղկեդոնականները մը դրօշակի տակ են գործ, կամ աւելի ուղիղ՝ նոցա վերայ այդ աչքով նայել և միատեղ բանադրել Դուինի ժողովում:

Զ. Դուինի Բ. ժողովի պատմական նշանակութիւնն ու նշանակները.— Վերև յիշուածից աւելի հին ու համատեմ մի «ժողովոց պատմութեան» մէջ ներսէս Բ.-ի հարասած է, թէ զբաժանեաց զՀայս ի Հոռոմոց և յԵթազէմ զնալոյ, որում խոսամունս մեծ արար Խոսրով րսից թագաւոր»: Տեսանք, որ օտար հեղինակներն ևս պատմ են, թէ Հայերն այդ ժամանակ բաժանուեցան նաց եկեղեցուց, իսկ մեր պատմիչներից նոյնը վկայում ևսողիկ՝ շեշտելով միանգամայն, թէ հենց այդ տարին ստասուեցաւ Հայոց թուականը, ինչպէս և Սձնեցու ունը կրող վերոյիշեալ յիշատակարանի մէջ ասուած թէ Դուինի ժողովը գումարուեցաւ զիսկզբան թուականութեանն հայոց»: Յայտնի է ապա, որ Հայոց թուականն սկսում է 552 թուից: Մեղանում Յովհաննէս ստամազրի և այլոց վկայութեանց վերայ հիմնուելով գունում էին մինչև այժմ, թէ Մովսէս Եղուարդեցի թուղիկոսն է հաստատել Հայոց թուականը և նա է ել այդ ժամանակ հայրուպետական աթոռի վերայ: Սա՛ն այժմ մէ մի կասկած չիւնել չի կարող այն մաս

որ 550—555 թ. ներքին ներսէս Բ. ն էր Հայոց կաթողիկոս, որ նորա յաջորդ Յովնաննէսը կենդանի էր մինչ 573 թ.ը, և որ հետեւաբար այդ թուից յետոյ միայն հնարաւոր է դնել Եղուարգեցու կաթողիկոսութիւնը: Հայր թուականի սկիզբն ընկնում է ուրեմն յամենայն դէպ ներսէս Բ.ի կաթողիկոսութեան ժամանակ և հաւանաբար կանորէն կապ ունի դարձեալ Դուինի Բ. ժողովի հետ Թէպէտ ժամանակակից յիշատակութիւն չկայ, թէ ժողովն այդ խնդրով ևս զբաղուել է՝ Հայոց եկեղեցականութեամբը կարգաւորել և նոր թուական հաստատել, ըստ անշուշտ լուրի պատահականութիւն չէ, որ հայկական թուական է սկսուում այն նայն օրերում, երբ Հայոց եկեղեցին դաւանութեամբ ըստմանում էր քրիստոնէականութեան և իւր կաթողիկոսութեան ինքնուրոյնութիւնը հաստատում: Մենք չգիտենք. գուցէ և Մովսէս Եղուարգեցու օրով է եղել սոմարի վերանորոգութիւնը, և այն հայրապետը, որ ջերմ հեռակող էր ներսէս Բ.ի ընթացքի և պաշտպան իւր եկեղեցւոյ ինքնուրոյնութեան ընդդէմ Բագկեզոսականների, այն գիտակցութեամբ նոր թուականի սկիզբը դրել է 552-ին, որ այդ տարին զարագուել էր համարում Հայոց եկեղեցւոյ համար: Բայց քանի որ ուշ ժամանակի վկայութիւններով պիտի բաւականանանք և վստահելի վաւերացումներ չունենք ձեռք առնելու հաւանական մտում է այն, որ թէ սոմարի վերանորոգութիւնը և թէ նոր թուականի հաստատութիւնը Դուինի ժողովում է տեղի ունեցել: Իսկ թէ ինչո՞ւ Հայոց թուականը 552-ից է սկսուում, մինչ ժողովի համար իմացանքը որ 554 թուին էր, զանազան կերպ կարելի է բացատրել: ա) Ինչպէս տեսանք, առաջին հրաւերին եպիսկոպոսոսներին մի քանիսը չէին եկել. հարկ եղաւ նոցա կրկին հրաւերել և նոր ժողով գումարելով 554 թուին լծիւ արձակել Իուստին-Նեստորականների դէմ. գուցէ ուրեմն և առաջին գումարումը եղել էր 552-ին և այն ժամանակ զբաղուել էին սոմարի խնդրով. բ) Մեր պատմիչներն առում են, որ այդ թուականին մի որոշ զարաշրջան լրացել էր Երեւանի սոմարական հաշիւներով կարող էր յարմար գտնուել չէին այդտեղից սկսել նոր թուահամարը. գ)

Չորս դարերի մեր ժամանակագրութեանց մէջ շատ ինքատաատ է Հայոց թուականի գործածութիւնը և չի մտադատաւորանում մեր այժմեան գործածութեան. ի՞նչ ևս մտում է ուրեմն քննել և հաստատել, թէ արեւոյ ճարտար ԾՅԶ թուից էին հաշուում այն:

Այսպէս թէ այնպէս Գուինի Վ. յողովի և Հայոց թուականի հաստատութեան մէջ մի կտայ պէտք է եղած թէ, և եթէ մինք այսօր տեսնում ենք, որ այս ժողովով կարեւոր յեղաշրջումն կատարուեց Հայոց ներքին գործի մէջ, անտեղի չի լինի ամենևին ևնթագրել, որ ինչ գիտակցել են ժամանակակիցները և այդ շրջման մէջ նոր օրերի համար նոր թուական սկսել: Համոզուած լինողս պատմութեան այն խօսքը, թէ «խոտոմունս մեծ էր Բողոքով Գարսից թաղաւոր», որ աւելի է պարզում և Գառնիարքը իւր վերայիշեալ գրուածքում, հարեւորեմն վկայում է, թէ որոշ տեսակէտից քաղաքական աւարտութիւն էլ ունէր այն յեղաշրջումը և յառաջ էր անցնել քաղաքական ազդեցութեան ներքայ: Փոռ ասում է, թէ Բողոքով այնչափ գոհ է եղել Գուինի ժողովի դումարէն և որոշումներէն, որ իւր սրբուհի դարձրել է որեւէ ներքին կաթողիկոսի և նորան ու նորա համախոհ թեոկապոսներին յանձնել Հայաստանի հարկերի գանձումը: Իբր թէ այստեղից է յառաջացել նաև Վարդան Մամիկանեանի ապստամբութիւնը 571 թուին, որ ամենէն է կարծող, թէ ինչպէս հոգևորականները աէր ու սիրան էին դարձել երկրի մէջ, իսկ իշխանները մի կողմ ասցել: Թէպէտ այս տեղեկութիւնները փոքր ինչ առաստաղական գոյն ունին, բայց ըստ ինքեան հասկանալի է, Բողոքով գոհ պիտի լինէր իւր նախորդների վաղուց անկացածը կատարման մօտ տեսնելով: Այնպիսի մի ժամանակ մանաւանդ, երբ նա անընդհատ պատերազմի մէջ Յունաց կայսեր հետ, Հայերը, որոնք յաճախ կուռաբաճառ էին լինում և այս կամ այն կողմ թեքուելով: Ժայպէս նպատակում մէկի յաջողութեանն ընդգէմ մըլ, կտրում են իրենց Յոյների հետ կապող կրօնական յարաբերութիւնը, մի գծուար անցանելի հոգևոր անջրպետ յառաջադրում, որ պէտք է ստիպէր նոցա այնուհետև այլակեր:

ների մօտ պաշտպանութիւն որոնելու կրօնակիցներէ դէ
ի՞նչ զարմանք ուրեմն, որ Խոսրով Անուշիրուանի պ
մեծ ծրագիրներ ունեցող և քաղաքագէտ մի թագաւ
ամէն կերպ քաջալերէր Հայերի այդ քայլը, խոստումն
անէր նորա հեղինակներին, մեծամեծ արտօնութիւնն
շնորհէր, և այդպէս փոխադարձ շահերով ամուր կապ
կամենար նոցա իւր գահի հետ: Շատ հետաքրքրակ
կլինէր հարկաւ աւելի մանրամասնօրէն տեղեկանալ, և
ի՞նչ էին և ինչպէ՞ս էին Կործադրուած շնորհուած ար
տօնութիւնները, ի՞նչպիսի քաղաքական դիրք ունէ
առհասարակ Հայոց կաթուղիկոսները Պարսից արքունի
Կառավ մընչև այդ փամօնակ, ի՞նչ նոր առաւելութիւ
ներ ձեռք բերին դորանից յետոյ և մընչև երբ պահեցի
բայց մեր պատմութիւնը լուում է այդ մասին և պէտք
բաւականանանք յիշեալ հարևանցի ակնարկներէց և
եղբակացութիւնը հանելով:

Մենք իսկապէս շատ քիչ բան գիտենք այն փամ
նակի Հայոց քաղաքական կեանքի մասին: Յիշեցինք և
դէն, որ երկիրը կառավարուում էր պարսիկ մարդպա
ներով. բայց թէ ինչպէ՞ս էին նոքա կառավարում, ի
ներքին յարաբերութիւններ էին ստեղծուել նոցա և 4
իշխանների ու ժողովրդի մէջ, ի՞նչ չափով էին ծանր
նում Պարսից և Յունաց մէջ եղած պատերազմները և
յերի վերայ, ստոյգ ոչինչ յայտնի չէ: Առանձին հետ
քրքրութեան նիւթ է ներկայացնում միայն հայ իշխա
ների ցանկը «Ուխտի» գրի մէջ: Առաջինը յիշուում
այստեղ մի Համազտոպ Մամիկոնեան, ինչպէս և եպլ
կոպոսների մէջ կաթուղիկոսից յետոյ առաջին աւ
բանում է Մամիկոնէից եպիսկոպոսը: Ուրեմն Վալ
մահուամբ մարզպանութեան իշխանութիւնը կորցնե
հանդերձ Մամիկոնեանք շարունակում էին պահպա
իրենց առաջնակարգ դերը: Երբորդ անդ յիշուած Սա
Արտաւազդեանը, որ սպարապետութեան պաշտօն ու
անշուշտ նոյնպէս մի Մամիկոնեան է, և միւսների անու
ներէց երևում է, որ էլի քանի հոգի Մամիկոնեան
կան մէջները: Նշանակալիցն աւելի այն է, որ եւթու
2 շարքում միայն մէկը առաջուայ պէս կոչու

անանդայ տէր»։ միւսները մեծ մասամբ նորատեսակ, աւստրալիական կաթնօտ թռչուններու մէջ անծանօթ, յրանուէններով են յիշուում։ «Իրիզուր է Հմայական, Վհալ է Վարդանան» են, որ անկասկած իւր պատճառն են։ Պէտք է ենթադրել, որ Հայոց հին նախարարական ժամը՝ Աստանեանց խիստ միապետական իշխանութեան ժամը գոյութեան իրաւունքը կորցրած լինելով, կամաց սմաց քայքայուում էր։ մի տոհմի սերունդը սպառել տարագիր էր եղել և նորա կալուածները ուրիշներէն անցել, կամ յարքունիս գրաստանէ մի ուրիշ անձի ձեռքը տրուել էր և մի քանի աների բաժանուել։ Պետական ծագման հուշիւնը կորցրել էր իւր նախնի նշանակութիւնը և շատերն իրենց կամ իրենց հայրերի մօտիկ անցեալում գործ դրած արդար ու անարար ճգանց շնորհիւ դիւր և իշխանութիւն էին ձեռք բերել։ Գիշ չէին երեւի այնպիսիները, որոնք երկու պատերազմի պետութեանց մէկի կամ միւսի զօրքի մէջ տառայելով՝ յառաջացել էին, ինչպէս օրինակ Յուստիանոսի երեւելի զօրավար ներսէսը։ Արդէն նախորդ տարում Յունաց զօրքի մէջ կային աչքի ընկնող զօրատարներ, որոնցից մէկը մինչև իսկ կայսերական պահարկացաւ։ իսկ այս դարից սկսած թէ զօրավարները, եւ հասարակ զօրականների թիւը գնալով աւելանում է նորա աւելի ու աւելի մեծ դեր են կատարում Բիւանդական պատմութեան մէջ։ Աստղիկ և ուրիշները լատմում են, թէ իրր ներսէս Բ.-ի ժամանակ Հայոց նախնիքն է եղել մի Մովսէս Գնունի։ ըստ այդ թիւրիմատութիւն է հարկաւ, և կամ շփոթութիւն յաջորդ դարու այսին Բիւզանդական զօրավարի հետ, կամ ազօտ յիշուութիւն Յունաց ծառայութեան մէջ եղած մի ուրիշ Մովսէս մասին։ Աւելի կարևոր է Վերտիսի այն յիշատուութիւնը, թէ Սիւնեաց Վահան իշխանը Հայկական մարտականութիւնից բաժանուեց և իւր աշխարհի դիւանը ուրիշից Աարպատականի կենդանական քաղաքը փոխադրել տուաւ։ Սակայն պէտք է որ Գուրի ժողովից ետոյ տեղի ունեցած լինի այդ ուրովհետև մինչ Սիւնեաց նորոս եպիսկոպոսը ներսէս Բ.-ի գլխաւոր գործակից-

ներեց էր և մասնակէց Դուինի Բ. Ժողովին, նորա յաջողութանէս եպիսկոպոսին Յովհաննէս կաթուղիկոսը թուով է գրում արգէն այն ձևով, որ երևում է թէ նա ինքեղի սահմաններէց դուրս էր: Քաղաքական անջատման հետեւ էր ուրեմն եկեղեցականը:

Պետրոս եպիսկոպոսի մասին առանձին գովասանք է խօսում Սիւնեաց պատմիչը, համարում է նորան «Բեթողաճօր», այսինքն Փարպեցու յիշած Մովսէս փիլիսոփայի աշակերտ, վերագրում է նորան մի շարք թարգմանութիւններ, ճառեր, դասնական և մեկնաբանական գրուածներ, ապիւս է կարենոր դեր Դուինի Ժողովում Կնքը Ստեփանոս Պատմիչը մի քանի վկայաբանական քաղաածներ է յառաջ բերում նորա երկասիրութիւններից որոնցից մեր ճառքնախնայի մէջ ևս կան հասուցաորն պահուած: Բայց Պետրոս Սիւնեցին անշուշտ իւր ժամանակի միակ գրական գործիչը չէր: Փոք պատրիարք Դուինի Բ. Ժողովի մասին արած յիշատակութեան մի թուում է այն հեղինակաւոր եկեղեցականներին (Ինտկարոս, Փիլոքսէն), որոնց շայերն ընդունեցին իբր պաշտպան մի բնութեան դաւանութեան, և ի միջի այլոց Ինտկարոսի յաջորդ Աղէքոսանքրիոյ պատրիարք Տիմութէոս Կուղի մասին ասում է, թէ նորա գրքերը հայերէն թարգմանեցին «յետին թարգմանիչ» կոչուածները: Այլ գրքերը, որոնց յունարէն ընագիրը կարած է, իոյ հայերէն թարգմանութիւնը վերջերս գտնուեցաւ և հրատարակուեցաւ՝ կարող են օրինակ համարուել, թէ ի՞նչ տեսակի գրականութիւն էր հետաքրքրում այս շրջանի մարդոց: Իսկապէս մի շարագրութիւն է այդ՝ երկու գրքերից բաղկացած, և ուղղուած է Քաղկեդոնի ժողովի դէմ: Դուինի Բ. Ժողովում շայերը որոշ հաստատուն դիրք բռնելով ընտրեանց խնդրի նկատմամբ՝ կարիք զգացին անշուշտ այնպիսի գրուածների, որ իրենց դասնութեան ճշմարտութիւնը կարող էին հաստատել հակառակորդների դէմ, և ահա սկսան խնամքով ի մի ժողովել այնպիսիները, որ առաջ թարգմանուել էին, և նոր թարգմանութիւններ անել: Այսպիսի դասնաբանական գրուածներ էին երևել նաև Պետրոս Սիւնեցու թարգմա-

—**Թիւնները, որ ներսէս Բ.-ի շքապատողներէ մէջ ամէ-**
ր գիտուն և ազդեցիկ անձը պէտք է եզած լինի:

Մեր կանոնադրքերի մէջ կան 36 կանոններ, որոնք
աւել էն «յաւուրս ներսիսի և Մերշապոյ Մամիկանէից
լիսկոպոսի» և որոնց համար գարձեալ ասուած է, թէ
արոս Սիւնեաց եպիսկոպոսի գործակցու թեամբ են կազ-
ուել: Հարկաւ այդ կանոններն ևս Դուինի Բ. ժողովում
աստատուեցան, և ԼԶ. կանոնը, ուր հրամայու ում է՝ «մի՛
բէք ազանդաւ սրաց վանս աալ», վերաբերում է երևի
կին Խուժիկ-Նեստուրականներին:—Դուինի Բ. ժողովն
յապիտով զգալի փոփոխութիւն է յառաջ բերում նաև
լեզեցական գրականութեան մէջ: Ս. դարում մեր եկե-
ւցական հեղինակներն այնպիսի գրուածներ թարգմա-
նլու և երկասիրելու հետամուտ էին, սր պէտք է ժա-
նասութիւնը ճոխացնէին, քրիստոնէական կեանք արծար-
էին, բարոյական խորհրդածութեան նիւթ ապլին, հե-
լանասական մուրաութիւններէ և սնրարոյսական սովա-
ութիւնների առաջն առնէին նոցա կուիւր ներքին և
լրտաքին հեթանոսութեան դէմ էր, այդ կուսի համե-
նա և զէնք էին գործ դնում, քրիստոնէութիւնն ամուր
իմքերի վերայ դնել աշխատում: Զ. դարում թէ ներքին
եղծումների և թէ արտաքին հեթանոսութեան դէմ
արունակուում էր կուիւր, թէպէտ աւելի խուլ կերպով:
Եշատակութիւններ կան, որ ներսէս Բ.-ից առաջ և
որա ժամանակ քրիստոնէութիւն ընդունած պարսիկներ
ալածուել ու նահատակուել են Հայաստանում, ինչպէս
երոյիշեալ Մանածիհր-Ռոսիկը, ինչպէս Մախոժ-Յիզա-
ուզեաքը, որին մեծ հանդիսով թաղել է ներսէս Դուի-
ում և վրան կոտորոյ քարերից վկայարան կառուցել:
ափայն գոքա կողմնակի պատահական երևոյթներ էին.
յժմ առաջին տեղը ընտում է այն նոր պայքարը, որ
լէտք է մղէր՝ ազդային ու գուանական տեսակէտից
լրզէն իւր որոշ կազմակերպութիւնն ստացած, Հայոց
կեղեցին իւր ինքնուրայնութիւնը օտար կազմակերպու-
թիւնների հանդէպ պահպանելու համար: Ըստ այսմ և
աւանսարանական—վիճական գրուածներն առաջնակարգ
արևորութիւն են ստանում, եկեղեցական կեանքը

կենդանանում է դատանական խնդիրները շուրջը
խնդիրներն ամէնից՝ շտէպ-բռնող և հարողաաը պ
պատնող վարդապետներն են, որ նորան ուղղութի
նոնլին:

